Co.
lecția
de economie

TOMÁŠ
SEDLÁČEK
OLIVER
TANZER

LILITH ȘI DEMONII CAPITALULUI

Economia
pe canapeaua lui Freud

Co.
lecţia
de economie

TOMÁŠ
SEDLÁČEK
OLIVER
TANZER

LILITH ŞI DEMONII CAPITALULUI

Economia
pe canapeaua lui Freud

Traducere din germană de
Paul Slayer Grigoriu

PUBLICA

Titlul original al acestei cărţi este *Lilith und die Dämonen des Kapitals: Die Ökonomie auf Freuds Couch* de Tomáš Sedláček şi Oliver Tanzer

Carl Hanser Verlag München 2015

Publica, 2017, pentru ediţia în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
SEDLÁČEK, TOMÁŠ
Lilith şi demonii capitalului – Economia pe canapeaua lui Freud / Tomáš Sedláček, Oliver Tanzer; trad.: Paul Slayer Grigoriu. – Bucureşti: Publica, 2017
Conţine bibliografie
ISBN 978-606-721-247-0

I. Tanzer, Oliver
II. Grigoriu, Paul Slayer (trad.)

EDITORI: Cătălin Muraru, Silviu Dragomir
DESIGN: Alexe Popescu

„Economia se referă la bani
şi ne spune de ce e bine să-i ai.”
Woody Allen

Cuvânt înainte

Un titlu neobişnuit la prima vedere pentru o carte de economie, *Lilith şi demonii capitalului* este o analiză a manifestărilor parapsihologice ale sistemului nostru economic, care explică „lucruri neobişnuite, într-o vreme neobişnuită” şi care arată nivelul profund de tulburare la care a ajuns acesta. Iar cea mai bună metodă de a pătrunde în domeniul stufos al psihanalizei economice sunt miturile, unul dintre ele fiind chiar Lilith, „o figură ciudată, întunecată, care trebuie mereu să dea naştere şi în acelaşi timp să nimicească”.

În timp ce mulţi cred că economia funcţionează după legile logicii, realitatea demonstrează exact opusul. Autorii au intuit câteva posibilităţi de analiză a economiei din punct de vedere psihologic, astfel că o discuţie simplă, între doi pasionaţi de psihologie, începută în mediul online, s-a transformat într-o serie de seminarii şi dezbateri publice despre abordarea psihologică a miturilor, artei şi economiei. Sedláček şi Tanzer au sintetizat ideile de bază, iar suma părţilor a devenit limpede: economia poate avea manifestări psihologice. Cel care vrea să înţeleagă cu adevărat economia trebuie să privească prin ochii unui terapeut,

astfel că cei doi autori au pus economia „pe canapeaua lui Freud” şi au ajuns la unele descoperiri deopotrivă surprinzătoare şi perturbatoare.

Lilith şi demonii capitalului este o analiză „trup, duh şi suflet a economiei”, o lectură esenţială pentru cititorul de cărţi de ştiinţe economice, care gândeşte uneori mai economic decât şi-ar dori şi care, în consecinţă, caută sfaturi care să îi fie de folos. În locul unei abordări clasice, Tomáš Sedláček şi Oliver Tanzer preferă să pună sub semnul întrebării sistemele şi mecanismele economice, îndemnând către o schimbare sistemică a proceselor din societate, dar şi a viziunii indivizilor, una fără cealaltă fiind de neînchipuit.

Echipa Marfin Bank

Cuprins

Disclaimer

Cuvânt înainte

Economia de pe canapeaua lui Freud – o introducere

Partea Întâi: Naşterea creşterii – o altă istorie culturală a ştiinţei economice

1. Lilith – schizofrenia dorinţelor
2. Căderea din cer – naşterea sindromului economic
3. Furia lui Ahile – despre agresiune şi concurenţă

Partea a doua: Preţul bogăţiei – defectele psihice ale economiei

4. Apollo şi Marsyas – sadism, narcisism şi elitele

economice
5. Strigătul lui Pan – pieţe ale fricii
6. Blestemul Casandrei – despre clarvăzătorii economiei
7. Centura Afroditei – narcisism, sugestie şi iluziile consumului
8. Ţapul ispăşitor al pieţelor – proiecţie, deplasare şi victimele lor
9. Erisihton cel niciodată sătul – despre consum, creştere şi devorarea lumii
10. Măgarul de aur – despre fetişul bani si mecanica lăcomiei
11. Policrate şi bucuriile hedo-masochiste, dar cu măsură
12. Jucătorul şi formula lumii – despre dependenţa de logică şi consecinţele ei
13. Economia de bordel – economie de mare viteză, prostituţie şi sfârşitul comerţului
14. Păstorul din Monte Cristallo – o sinteză un pic altfel

Mulţumiri

Bibliografie

Disclaimer

Eroul principal din această carte este fictiv şi se aseamănă foarte puţin cu persoane în viaţă sau decedate. Realitatea descrisă nu există, de fapt. Teoriile economice din care este derivat personajul principal au foarte puţin de-a face cu realitatea. Orice asemănări între cititori şi protagonistul cărţii sunt întâmplătoare.

Asta pentru că vreţi să fiţi ca el. Şi nu pentru că sunteţi.

Cuvânt înainte

Nu-mi mai aduc bine aminte când am auzit prima dată de Lilith, această figură ciudată, întunecată, care trebuie mereu să dea naştere şi în acelaşi timp să nimicească. Dar îmi amintesc cât de multe mi-am închipuit în legătură cu ea şi cum îmi revenea mereu în gând, în cele mai diferite contexte şi cu cele mai diverse semnificaţii. Dar nu ieşi pur şi simplu în public cu asemenea poveşti, care te influenţează în chip misterios. Aşa că la început am împărţit-o pe Lilith cu puţini oameni. Oliver Tanzer a fost unul dintre ei.

Prima dată ne-am întâlnit într-una dintre acele cafenele tradiţionale din Viena, „Bräunerhof”. Trebuia să fie un interviu pentru săptămânalul austriac *Die Furche.* Şi am început să vorbim. N-am ajuns niciodată să facem interviul, cel puţin eu nu mi-am dat seama, pentru că de la început gândurile noastre s-au completat în chip uimitor şi – distraşi de alte gânduri – ne-am lăsat purtaţi într-o lume a simbolurilor, a lucrurilor trecute şi a unor detalii din care nu ar fi putut niciodată să iasă un interviu ca lumea. Însă rezultatul a fost nou, neobişnuit şi captivant.

Apoi a trecut o perioadă lungă, luni de zile, în care

am călătorit şi în care n-am făcut decât să schimbăm impresii şi să discutăm din când în când pe internet. De pe atunci Oliver a început să pomenească mai des în discuţiile noastre descoperirile lui Sigmund Freud, în timp ce eu îl studiam intens pe Carl Gustav Jung. Intuiam deci deja câteva posibilităţi de a desţeleni economia ca întreg cu metoda psihologică. Dar la început era mai mult o joacă. Apoi însă ne-am reîntâlnit la Krems, în Austria inferioară, unde în fiecare an are loc un forum pentru intelectuali, „GlobArt Academy". Acolo am discutat despre abordarea psihologică a miturilor, artei şi economiei, de data aceasta în public. A fost scânteia iniţială.

După aceea am călătorit mai departe prin lumea economiei, de la un congres la altul, la New York, Beijing, Paris, Londra. Dar am rămas în legătură strânsă – ca în vremurile vechi – , într-un dialog scris. Doar că acum dialogul nu se folosea de scrisori, ci de e-mailuri (o formă de dialog care începe ea însăşi să dispară în zilele noastre). Cum se întâmplă de obicei în cazul nostru, dintr-un gând se dezvolta un altul şi pe nesimţite luaseră naştere atâtea idei, încât ar fi putut să umple spaţiul a nenumărate conferinţe.

Dar abia când am încercat să sintetizăm cele scrise suma părţilor a devenit limpede: manifestările psihopatologice ale economiei. La început ne-am gândit că un dialog ar fi forma cea mai bună de prezentare. Dar

pe măsură ce avansam am descoperit un sistem întreg de tulburări şi boli şi ne-am hotărât să scriem o carte cuprinzătoare. O carte scrisă de doi autori, unul din Praga, celălalt din Viena, două oraşe care odinioară au fost reunite mai mult sau mai puţin de bunăvoie într-un imperiu şi între care – aşa cum am descoperit – s-ar putea face mult mai multe schimburi culturale şi intelectuale decât în momentul de faţă.

Cum nu suntem specialişti în psihologie, am organizat în paralel cu munca noastră runde de întâlniri cu experţi şi seminare, pentru a ne testa şi corecta tezele cu specialişti. A fost o muncă extrem de rodnică şi de importantă, pentru că aşa am dobândit cunoştinţe şi încrederea de a ne ocupa de un domeniu care a fost mult prea multă vreme trecut cu vederea de breasla economiştilor.

În acea vreme, Europa se confrunta cu transformări şi provocări importante, ca şi astăzi. Am fost amândoi invitaţi să concepem un „New Narrative for Europe” în cadrul proiectului celui care era pe atunci preşedintele Comisiei Europene, José Manuel Barroso. Şi aşa am construit şi am de-construit de la o zi la alta Europa, în conferinţe organizate la Milano, Roma şi Berlin. Cum se lăsa însă întunericul, discutam despre Lilith, pentru ca în cele din urmă să ne punem ideile pe hârtie la Praga sau la Viena. Aşa am scris şi am tot scris şi, până să ne dăm seama, cartea avea mai mult de 300

de pagini şi ecourile venite din partea psihologilor şi oamenilor de ştiinţă din cele mai diferite domenii, cărora le trimiteam concluziile noastre, erau pozitive.

Aşa s-a născut *Lilith şi demonii capitalului* – un titlu neobişnuit pentru o carte de economie. Şi asta pentru că explică lucruri neobişnuite într-o vreme neobişnuită. Sau, pe scurt: aceasta nu este o carte de poveşti. Viaţa acestei cărţi constă în intenţia noastră de a realiza un sistem în care să includem atât logica economică, cât şi pe cea psihologică. Acesta este obiectivul ei şi sperăm că astfel le va facilita cititorilor o nouă percepţie a contextelor sociale.

Mitul lui Lilith s-a dovedit, în interpretarea lui economică, mai puternic decât am crezut la început – veţi citi, de altfel, acest lucru. Aşadar, deşi Lilith nu a existat niciodată, este – aşa cum sunt toate miturile – mereu prezentă între noi şi în noi, mai ales în patimile sistemului capitalist bazat pe creştere economică.

de Tomáš Sedláček

Economia de pe canapeaua lui Freud – o introducere

Trebuie să fie o experienţă interesantă să psihanalizezi pe cineva care se socoteşte raţional, serios şi matur (şi se mai şi laudă cu asta). Şi, dacă este legitim (şi eventual util) să-i aplici această metodă unui om – influenţat de structurile şi instituţiile sociale în mijlocul cărora trăieşte – , de ce nu s-ar putea face acelaşi lucru cu un sistem? Pe mine m-a împins dintotdeauna curiozitatea să fac acest lucru cu disciplina mea iubită, economia. Dar nu doar din curiozitate: viziunea economică asupra lumii devine o parte din ce în ce mai importantă a gândirii noastre. Modelează politica şi societatea globală. Şi chiar dacă supravieţuirea materială pare astăzi, din perspectivă economică, să depindă mult mai puţin de schimbările întâmplătoare (recolte, siguranţă, sănătate, educaţie etc.) decât pe vremea strămoşilor noştri, totuşi modul nostru de gândire este mult mai impregnat de logică economică.

Dacă lumea strămoşilor noştri era impregnată în gândirea şi evoluţia ei de limbajul derutant al miturilor; dacă grecii se străduiau să gândească logic, iar cei din Evul Mediu, teologic; dacă statul naţional era fetişul

bunicilor noştri – atunci fetişul vremurilor noastre pare să fie factorul economic (ca un garant creat de societate şi creator de dependenţă al fericirii şi libertăţii).

Imaginea clasică a psihanalizei este cea cu pacientul care stă întins pe canapea şi povesteşte. Psihanalistul ascultă, îşi face însemnări şi se gândeşte la cele spuse. Vom încerca să facem ceva asemănător la nivelul societăţii. Metoda de bază a unei părţi a cărţii de faţă este să punem economia să se întindă pe canapea şi să o ascultăm. Ce anume verbalizează? Ce speră şi ce visează? De ce se teme? Ce raţionalizează şi cum o face? Despre ce vorbeşte cu plăcere şi ce teme tabu preferă să treacă sub tăcere? Cum se priveşte pe ea însăşi? Cum îşi organizează emoţiile? Care este relaţia ei cu alţii? Către cine priveşte cu admiraţie şi către cine, cu dispreţ? Cum se percepe pe ea însăşi şi rolul ei în lume? Cum procedează cu valorile ei? Aceste valori sunt exprimate, vorbeşte despre ele? în ce crede? Ce mituri şi idei preconcepute îi determină gândirea (ştiinţifică)? Pe ce latură a realităţii se concentrează şi cum arată matricea cu ajutorul căreia interpretează toate aceste lucruri? Ce anume refuză să vadă?

Sigur că starea ştiinţelor economice, în varianta lor blândă, este destul de amuzantă – se observă o abordare narcisistă, alături de un complex mesianic

netratat.[1] Dar gândirea economică este afectată şi de câteva boli grele: e limpede că suferă de tulburare bipolară (maniaco-depresivă) şi creează haos la ambele extreme. Din punct de vedere filosofic şi etic crede în atotputernicia egoismului şi predică această „evanghelie” (din grecescul „vestea cea bună”) ca şi cum ar fi forţa călăuzitoare a planetei. Gândirea economică este o urmaşă a utilitarismului individual, care tratează cu cinism toate celelalte valori.

Economia este de asemenea centrată pe ea însăşi în măsura în care, oricând apare câte o problemă, se refugiază în braţele tatălui pe care altfel îl dispreţuieşte (statul sau societatea), aşa cum s-a observat ultima oară foarte bine în timpul crizei din 2008.

Dacă economia intră în legătură cu alte discipline, nu o face ca să înveţe, ci pentru că vrea să domine (este vorba despre aşa-numitul imperialism economic, de care unii economişti mai sunt şi mândri). Aveam de-a face în mod evident cu complexul lui Oedip – cel mai cunoscut

---

[1] Este vădit că anumiţi economişti neoclasici sunt ferm convinşi că pot să mântuiască omenirea — şi asta cu ajutorul unei mâini invizibile (spirituale).

complex – , aici în raport cu societatea, din care a apărut economia şi de care încearcă fără succes să se desprindă. În consecinţă, economia[2] ca disciplină nu se simte deloc bine în preajma ştiinţelor umaniste şi caută apropierea de ştiinţele naturii.[3] Economiştii învaţă aşadar fizică şi se aşteaptă ca restul ştiinţelor sociale să le urmeze exemplul.

Inutil să subliniem că, aşa cum ne învaţă psihanaliza, tot ce e reprimat reuşeşte în cele din urmă să iasă la iveală cu forţe reînnoite. Dar ce este reprimat

---

[2] ...sau ceea ce se numeşte în general economie neoliberală. Atât conceptul, cât şi definirea unor economişti ca „neoliberali” sunt discutabile. Conceptul paralel de „liberalism laissez-faire” poate sluji aici pentru o definiţie mai clară.

[3] Este evident că economia îşi are rădăcinile în ştiinţele umaniste (ale spiritului). Primele tratate economice au fost scrise de moralişti, filosofi şi teologi: de la Adam Smith şi David Hume şi, dacă vrem să mergem şi mai mult în urmă, de la Toma d’Aquino, Antonie al Florenţei, Platon şi Aristotel.

se ascunde adesea în umbră şi nu vrea să fie găsit, ca şi cum ar avea o forţă şi o logică absolut independente – un fel de instinct de supravieţuire. Strămoşii noştri, care nu ştiau mai nimic despre psihologie, trebuie să fi perceput inconştientul ca pe o forţă demonică, întunecată. Ştim acest lucru şi din cele mai vechi scrieri ale omenirii. Cartea de faţă este despre această forţă.

Încercăm în această carte să punem întrebarea – în măsura în care se poate pune o asemenea întrebare – dacă putem diagnostica în economie şi în întregul nostru sistem tulburări psihologice şi care sunt acestea. În ce măsură se manifestă în economie tulburările sociale? Pe care dintre acestea le amplifică şi pe care le atenuează?

Psihanaliza se concentrează, în mod tradiţional, pe nivelul micro, se ocupă de indivizi şi de viaţa lor, de visele, speranţele, temerile lor, de relaţiile lor de iubire şi de ură, de fetişuri ş.a.m.d. În această carte încercăm să aplicăm psihanaliza domeniului macro, respectiv să aflăm dacă în societatea noastră nu se manifestă acelaşi model de comportament patologic care se constată şi la nivelul indivizilor.

Metoda folosită se apropie de cea a psihanalizei şi, ca şi modelul nostru, lucrăm cu mituri care ne ajută să aşezăm pe categorii imaginile bolilor. Miturile sunt mai actuale decât s-ar crede. Şi nu doar în psihologie. Ce încercăm astăzi să codificăm prin modele economice şi matematice au codificat strămoşii noştri prin mituri. Şi

înrudirea între cele două este mai strânsă decât s-ar crede. În cea mai cunoscută corespondenţă dintre fizică şi psihologie, cea dintre Sigmund Freud şi Albert Einstein, Freud vorbeşte concret despre această ambiguitate: „Poate că aveţi impresia că teoriile noastre sunt un fel de mitologie, şi în cazul de faţă nici măcar una plăcută. Dar nu duc în cele din urmă toate ştiinţele naturii la o asemenea mitologie? Oare astăzi în fizică lucrurile stau altfel?”[4]

O comparaţie între vechile mituri şi vremurile noastre arată însă şi în ce măsură critica modernă a capitalismului de piaţă este de fapt o altă imagine a criticii existenţei omeneşti din vremuri străvechi (cele două trebuind de fapt să fie despărţite riguros).

Dacă ne ducem la capăt sarcina, de aici poate ieşi un fel de medicament pentru economie[5], un element al

---

[4] Citatul original: „All this may give you the impression that our theories amount to species of mythology and a gloomy one at that! But does not every natural science lead ultimately to this — a sort of mythology? Is it otherwise today with your physical sciences?” „Why War?" în *The Einstein-Freud Correspondence (1931-1932),* Arizona University: www.public.asu.edu/~jmlynch/273/documents/Freud Einstein.pdf.

unei terapii colective, o „terapie a civilizaţiei”, cum o numeşte psihoterapeutul Luigi Zoja. Ar fi terapia unei discipline încetăţenite, în care există mulţi oameni drăguţi, modeşti şi bine intenţionaţi, a căror sumă este însă o „fiară” ciudată, după cum spune proverbul latin: *„Senatores boni viri, senatus autern mala bestia”* – „Senatorii sunt oameni buni, dar senatul e o fiară”.[6]

(Deşi autorul citează din ediţia în engleză a corespondenţei, este puţin probabil ca limba folosită iniţial în corespondenţa dintre Einstein şi Freud să fi fost alta decât germana — n.t.)

[5] Într-un alt context, Sigmund Freud a lucrat cu conceptul de „economie”, privind sufletul ca pe un loc unde afectele se compensează, un sistem în care suma stimulilor care pătrund în el trebuie să fie păstrată la un nivel cât mai scăzut, respectiv „redusă la nimic”. Un asemenea principiu este luat într-adevăr din cel economic al schimbului la sfârşitul căruia, în cazul optim, cei implicaţi trebuie să obţină un nivel comparabil de satisfacţie. Vezi Freud 1982c, p. 24 şi urm.

Trupul, sufletul şi duhul economiei

Plastic vorbind, economia a fost analizată de nenumărate ori din perspectiva „trupului” ei (economia reală: materialul, funcţionalul, cuantificabilul, industria, lumea producţiei şi a consumului). În schimb, studiul „sufletului” economiei (al economiei ca ştiinţă: ce ştim, ce putem cuprinde într-un sistem, partea intelectuală, cea abstractă) a fost făcut foarte rar sau mai deloc, ca să nu mai vorbim despre „duhul” ei (după ce tânjim, ce ne atrage, de ce există această disciplină, ţelul ei, partea divină din noi – dacă ni se permite folosirea acestui cuvânt).

Aşadar, domeniul „sufletului”, al economiei ca ştiinţă (şi nu al economiei reale), este cel unde se află credinţele noastre, temerile şi speranţele noastre, acţiunea noastră politică şi imaginea pe care o avem

---

[6] Maxima îi este atribuită lui Cicero, fără a exista însă dovezi în acest sens. La: Morgenthau 1970, p. 189.

despre libertate sau reglementare. Aici îşi formează economia imaginea despre sine, aici se percepe şi aici îşi are rădăcinile istoria care îi dă o semnificaţie mai înaltă. Şi aici îşi au adesea obârşia şi tulburările psihologice, deşi se văd abia pe „trup”, adică în economia reală. Se întâmplă deci ca în cazul afecţiunilor psihosomatice, care se transmit dinspre suflet înspre trup. Aşadar, trupul şi sufletul sunt strâns legate.

Un exemplu în acest sens: un model matematic este puţin mai mult (şi doar puţin mai puţin) decât o învăţătură de credinţă. Sau, şi mai exact: o învăţătură de credinţă „rigorizată”, devenită mai rigidă. Modelele îşi au rădăcina în „suflet” (în ştiinţă) şi ordonează funcţiile trupului (economia reală). Aceste modele nu se îmbolnăvesc în sistem, se îmbolnăvesc în schimb învăţăturile de credinţă şi dorinţele noastre.

Poate părea ciudat să vorbim de un „duh” al sistemului care ne stă în faţă – mai ales când cel care face acest lucru este economist. Expresia ne aminteşte de concepte religioase, de fantome, de duhuri, ba chiar de Sfântul Duh. Dar, dacă privim lucrurile corect, şi economiştii vorbesc adesea despre „duhuri”. Ce altceva

sunt celebrele „animal spirits”[7] ale economiei despre care scrie Keynes? Timp de decenii s-a discutat şi s-a reflectat în legătură cu acest „animal”, cu partea descriptivă a conceptului. Dar s-a trecut cu vederea faptul că în realitate ar fi trebuit să se insiste pe „spirit”, respectiv pe „duhuri”.

Acest duh este impulsul, chemarea care se aude uneori *deasupra* noastră, uneori *în faţa* noastră şi alteori *în spatele* nostru, dar care vine totuşi din noi. Este, cum spune Keynes, „un impuls brusc de a fi activi în loc să

---

[7] În limba germană, „animal spirits” se traduce prin „instincte animalice”. Acest lucru induce în eroare. Căci Keynes nu vorbeşte despre libido sau despre pulsiuni inferioare, ci despre un impuls mai înalt, care ar menţine spiritul antreprenorial — şi implicit economia. Iată citatul: „Chiar şi fără instabilitatea rezultată din speculaţie, rămâne instabilitatea provenită din caracteristicile naturii umane, care face ca o mare parte a activităţilor noastre pozitive să depindă mai mult de optimismul spontan decât de prognoza matematică, fie ea morală, hedonistă sau personală. Probabil că cele mai multe decizii de a face un lucru pozitiv, al cărui efect să se facă simţit pe mai multe zile, se bazează pe «instincte animalice» — pe un impuls brusc de a fi activi în loc să fim inactivi, şi nu pe media evaluată a avantajelor cantitative, înmulţită cu probabilităţile cantitative” (Keynes 2009, p. 137).

fim inactivi, şi nu în funcţie de media evaluată a avantajelor cantitative, înmulţită cu probabilităţile cantitative”.[8]

Este aşadar „stilul de viaţă”, poate viaţa însăşi (care – din perspectivă biologică – nu-şi cunoaşte motivul şi cauza existenţei, în afară de viaţa însăşi şi prelungirea ei). Este o influenţă venită din altă parte. Un artist simte această forţă când creează, un om de ştiinţă, când descoperă sau inventează ceva. Un om care simte în el impulsul de a merge la Polul Sud (ca să-l citǎm pe Keynes) sau cineva care îşi doreşte să aibă un copil ori să ajute o bătrână să treacă strada.

Toate acestea sunt fapte pe care le facem în urma unui imperativ, căruia nu-i pasă nici cât negru sub unghie de factorul economic, de răsplată sau de utilitate. Nevoia de a ajuta un străin sau de a ne implica în preocupările generaţiilor viitoare; sarcini care ne sunt atribuite de spiritul lumii, de istorie, de căutarea sensului vieţii; chemarea aventurii, de dragul aventurii. Dar şi întunericul ne cheamă, tensiunile distructive de dincolo de „media evaluată a avantajelor cantitative,

---

[8] Keynes 2009, ibidem.

înmulţită cu probabilităţile cantitative” a lui Keynes. Acolo este originea miturilor şi poveştilor noastre. Dar despre asta vom vorbi mai mult mai târziu.

Dacă deosebirea făcută de noi între „trupul”, „sufletul” şi „duhul” economiei se dovedeşte viabilă, ar trebui să căutăm şi linia de delimitare între ele: unde se despart sufletul de trup, spiritul de suflet? Ne aflăm astăzi în situaţia descrisă în Biblie, în care duhul, „spirit”-ul nostru, este osârduitor, dar trupul economiei reale e neputincios? Sau carnea, trupul, este puternică şi doar duhul, rătăcit?

Trup, duh şi suflet – autorii şi-au împărţit munca în jurul acestor unităţi. Tomáš Sedláček s-a ocupat intens de analiza „duhului” – aşadar de cauzele şi de constituirea voinţei, poftei şi dorinţei din interiorul nostru şi din economie. Este vorba aici nici mai mult, nici mai puţin – despre evoluţia acţiunii economice în istoria culturală a omenirii şi a civilizaţiei occidentale şi, prin urmare, despre caracterul economiei. Primele două capitole sunt dedicate acestui subiect. Oliver Tanzer s-a ocupat de cea mai mare parte a capitolelor în care este vorba despre „trup şi suflet”, adică despre economia reală şi despre ştiinţa economică. În această partea a doua, Tomáš Sedláček a preluat o analiză cuprinzătoare a maniei şi a depresiei în economie.

De la Midas la PIB

Aşadar, pentru a pătrunde în adâncurile psihanalizei economice, ne ajutăm de mituri. Sunt un fel de oglindă a societăţii noastre. Este o oglindă foarte veche, mată, parţial crăpată – şi, de fapt, nu foarte diferită de imaginea pe care o avem despre noi înşine. Miturile sunt cifrul şi centrul gândirii antice, care au fost înlocuite mai târziu de logică.[9] Erau „modus operandi" pentru vremea lor: uşor de înţeles, de cuprins şi, în ciuda caracterului lor fantastic, la fel de credibile cum au fost mai târziu religia sau fizica şi matematica. Dar mitul mai are o însuşire, care îl deosebeşte de toate celelalte: este paradoxal. Pe de o parte, pare incredibil de simplu, de pildă atunci când eroii şi zeii se luptă, când se duc bătălii şi se nasc copii, oamenii mor, sunt ucişi, respinşi, urmăriţi de spirite răzbunătoare. Dar, când încerci să interpretezi aceste povestiri simple, devin foarte actuale, cu mai multe niveluri şi universale.

---

[9] Vezi şi Midgley 2011.

Partea fascinantă a acestor poveşti este înţelepciunea lor vibrantă, modul în care descriu în detaliu comportamentele umane. Miturile spun multe şi despre economie, despre relaţiile de schimb între cel care are şi ceea ce are, despre ce trebuie să dea în schimb pentru a-şi păstra şi proteja avutul, despre cucerire, pradă şi apărare, despre putere şi pierdere şi despre forţa bogăţiei şi a comorilor.

Unele dintre aceste poveşti sunt foarte uşor de înţeles: de pildă când regele Midas îşi doreşte ca tot ce atinge să se transforme în aur şi din cauza aceasta e la un pas să moară de foame. Altele, în schimb, au nevoie de o privire mai adâncă, cum ar fi povestea tiranului urmărit de noroc, Policrat, a cărui soartă poate fi văzută şi în legătură cu înflorirea şi prăbuşirea financiară, cu bulele financiare şi explozia lor. Sau povestea prinţului înfumurat Erisihton, bătut mult pentru distrugerea nestăvilită a naturii. Acestea şi alte zeci de poveşti ne vor ajuta să explicăm economia aşa cum este dacă îi răpeşti haina raţionalităţii fascinante şi a matematicii – ca şi cum ar fi compusă doar din cea mai minunată

logică, din comportamentul alegerii raţionale şi din caracterul previzibil tip Black-Scholes.[10]

Economia, afirmăm noi, ar putea fi una dintre cele mai minunate ştiinţe dacă nu ar sta într-un singur picior, cel matematic. Nu degeaba economişti mai vechi, din trecut, au prezis că psihanaliza va juca un rol important pentru economia viitorului.[11]

---

[10] Ecuaţia Black-Scholes este un model matematic financiar pentru evaluarea opţiunilor financiare. Modelul iniţial porneşte de la premise idealizate privind o piaţă de capital desăvârşită. Gratuitatea tranzacţiilor, vânzările în lipsă nelimitate şi absenţa arbitrajului. Volatilitatea randamentelor este socotită a fi constantă. Acţiunile nu plătesc dividende. Rata dobânzii este constantă.

[11] Numeroşi economişti au prezis, chiar şi indirect, rolul psihologiei în ştiinţele economice. Ca exemple îi citǎm pe trei dintre ei: Joseph A. Schumpeter: „Iarăşi nu pot să nu fac referire la numeroasele moduri de aplicare (ale psihanalizei — n.n.) şi la

Psihanaliza s-a ocupat intens de mituri şi a căutat în ele explicaţii. Astfel şi noi, venind dinspre economie, am dat peste amândouă: peste psihanaliză, ca metodă, şi peste mituri, ca instrument al ei. Pentru asta trebuie să le mulţumim celor doi oameni de ştiinţă care au fost adversari de-a lungul vieţii, dar care ne-au fost amândoi de un ajutor inestimabil la traducerea acestor simboluri:

ştiinţa economică care pare să se prefigureze. Poate că o sociologie freudiană (inclusiv în privinţa politicii economice) va ajunge cândva mai însemnată decât orice altă aplicare a învăţăturii lui Freud" (Schumpeter 2009); John Maynard Keynes — deşi Keynes nu se ocupă explicit în scrierile sale de psihanaliză şi nu se raportează la ea, psihologia şi discuţia în privinţa ei reies din diferite părţi ale scrierilor sale, de pildă când este vorba despre bani: „The love of money as a possession will be recognized for what it is, a somewhat disgusting morbidity, one of those semi-criminal, semi-pathological propensities which one hands over with a ashudder to the specialists in mental disease" (Keynes 1963). [Dragostea de bani ca avuţie va fi privită ca ceea ce este, o morbiditate oarecum dezgustătoare, una dintre acele predilecţii pe jumătate criminale, pe jumătate patologice, pe care o laşi înfiorat în seama specialistului în boli mintale — n.t.] Şi acele „animal spirits" pomenite la nota de la pagina 22 trimit la interesul lui Keynes pentru partea iraţională a comportamentului omenesc; Alfred Marshall: „Of course economics cannot be compared with the exact physical sciences: for it deals with the ever changing and subtle force of human nature" (Marshall 1890). [Sigur că economia nu poate fi comparată cu ştiinţele exacte: pentru că se ocupă de forţa

Sigmund Freud şi Carl Gustav Jung. Freud a folosit miturile pentru a-şi ilustra şi împărţi pe categorii psihopatologia, în timp ce Jung le-a acordat o importanţă mult mai mare, recunoscând în ele arhetipurile experienţei omeneşti şi ale inconştientului colectiv.

Pe canapeaua lui Freud

Ne folosim de descoperirile amândurora şi ale urmaşilor lor din domeniile antropologiei, psihologiei sociale, psihiatriei, filosofiei şi etnologiei. Fără cunoştinţele multor colegi din aceste domenii, această carte nu ar fi apărut niciodată. Ne înclinăm smeriţi în faţa lor, recunoscători pentru discuţii, sugestii constructive, dar şi avertismente critice. Toate acestea şi mai ales încurajările lor din clipele grele în care eram mai aproape de întreruperea acestui efort decât de

---

subtilă şi mereu schimbătoare a naturii umane — n. t.]

încheierea lui ne-au ajutat să scriem această carte.

Aşadar, are economia nevoie de psihanaliză? După părerea noastră, ar avea nevoie măcar de abordări terapeutice – de un proces prelungit de reflecţie. Este de netăgăduit că am făcut mari progrese cu sistemul nostru economic şi datorăm ştiinţei de care se leagă bogăţii imense. Cu toate acestea, suntem de părere că, în ultimii ani, s-au strecurat aici simptome care nu mai pot fi trecute cu vederea. Dacă privim lucrurile sistematic, descoperim în economie modele comportamentale sadice, narcisiste şi sadomasochiste. Cu o abordare clinică am descoperit cinci familii de tulburări psihice care nu doar că fac parte din economia noastră – ci o şi dirijează.[12]

---

[12] Catalogul bolilor şi tulburărilor psihice este realizat după clasificarea Asociaţiei Psihiatrice Americane, care editează *Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders 5* (American Psychiatric Association 2013). Deosebirile şi clasificarea de aici corespund în mare parte cu *ICD-10* a Organizaţiei Mondiale a Sănătăţii (OMS). *Clasificarea statistică internaţională a bolilor şi* a *altor probleme de sănătate (ICD,* în engleză *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems)* este cel mai important sistem de diagnosticare din domeniul medicinei, recunoscut la nivel mondial. Este editat de OMS. Ediţia actuală,

Tulburări de percepţie: în cazul nostru este vorba despre derivate bolnăvicioase din principul plăcerii, responsabile pentru o parte din ce în ce mai mare a industriei noastre bazate pe dorinţe şi consum.

Tulburări de anxietate: Ne fac să denaturăm realitatea până la limita negativă extremă şi duc la comportamente anormale. Teama este un domeniu din ce în ce mai important al afacerilor, mai ales în vremuri de criză.

Tulburări afective: Aci vrem să ne ocupăm mai ales de tulburări bipolare, cicluri maniaco-depresive, pe care le recunoaştem şi în schimbări de conjunctură, şi în succesiunea mai rapidă a boomurilor şi crizelor.

Tulburări de control al impulsului: Aici ne interesează două modele comportamentale. Pe de o parte, o dependenţă bolnăvicioasă de risc, care poate fi

---

valabilă internaţional (English revision) este ICD-10, versiunea 2012.

văzută mai ales în comportamentul de pe piaţă al băncilor de investiţii. În al doilea rând, „dependenţa de furat” sau cleptomania. Poate să vi se pară surprinzător, dar se explică printr-o caracteristică ciudată a sistemului dominant, anume că, în interiorul sistemului, cel care dobândeşte muncă, bunuri şi capital, fără să trebuiască să dea nimic în schimb, are cel mai mare succes. Această tulburare scoate din uz mecanismul fundamental al activităţii economice, conform căreia sistemul funcţionează doar în baza unui schimb de bunuri sau servicii perceput ca fiind corect de toate părţile implicate.

Tulburări de personalitate: Pentru a menţine un sistem care se ilustrează prin agresivitate şi concurenţă, participanţii trebuie formaţi corespunzător: manageri ale căror însuşiri să fie mai degrabă egoismul şi competitivitatea şi selecţia brutală decât omenia, altruismul şi raţiunea sănătoasă. Sunt uneltele unui sistem care nu îşi mai slujeşte de mult creatorii, ci a preluat el însuşi controlul. Rezultatul este o lume a muncii care seamănă din ce în ce mai mult cu roata unui hamster pentru toţi cei care iau parte la ea. Ca să supralicităm un pic, vom spune că reprezentanţii de vârf ai acestui sistem se transformă în Mr. Hyde fără scrupule din momentul în care ajung la locul de muncă, pentru ca apoi, după ce îşi termină lucrul, să se întoarcă

acasă sub forma grijuliului Dr. Jekyll. Acest lucru nu are nimic de-a face cu lipsa unei morale sau cu faptul că managerii ar fi oameni mai răi. Nu sunt. Ci mai degrabă sistemul îi împinge pe susţinătorii lui în roluri parţial patologice.

De la prejudecată la principii

If you need someone to blame
Throw a rock in the air
You'll hit someone guilty.

(U2, Dirty Day)

Rolul nostru, ca şi al psihanalizei, este să ascultăm, nu să învinovăţim sau să reclamăm pe cineva.

De aceea cartea de faţă nu este *împotriva* economiei de piaţă capitaliste, împotriva băncilor sau a pieţelor financiare. După părerea noastră, această orânduire economică, în ciuda tuturor criticilor, este un sistem care a făcut lumea şi omenirea nu doar mai bogate, ci şi mai bune. Dar asta nu ne împiedică să avem o abordare critică faţă de evoluţiile greşite. Ce ne interesează este descrierea generală a afecţiunilor sistemului şi – acolo unde este posibil – tratamentul.

Nu vom nega că între cadrele de conducere şi între cei care dau direcţia există elemente criminale. Dar există oare vreun domeniu social imun la infracţionalitate şi abuz? Şi, la modul general, nu asta este problema noastră. De-ar putea lumea să fie atât de simplă precum cazul Madoff. Un infractor care încalcă legile este urmărit de societate prin organele de urmărire penală şi doborât. Problema noastră reală stă în opusul acestui lucru: este vorba despre ceea ce permit şi îşi doresc societatea şi legile, atunci când „nu ştiu ce fac”.[13] Bolile sistemului economic se leagă deci

---

[13] Din această perspectivă, „Iartă-ne, căci nu ştiam ce facem” este un fel de rugăciune tăcută a unor personalităţi de vârf din

mult mai mult de convingeri greşite decât de fapte rele comise cu intenţie. Ne place să confundăm gândirea logică cu dorinţa şi – la un nivel mai profund – teoria cu rugăciunea.[14]

Şi dacă dorinţele noastre dau greş, aveam repede la îndemână vinovaţi şi proiecţii. Am dobândit o perfecţiune istorică în găsirea de ţapi ispăşitori, care nu

---

lumea finanţelor. Asta ne aminteşte de cartea lui Hannah Arendt, *Eichmann în Ierusalim: Banalitatea răului,* în care se ocupă de cetăţeanul bun, care respectă legile şi cu toate acestea trăieşte în mijlocul ororilor incredibile la care sunt supuşi semenii lui. Sigur că nu-i vom băga pe directorii de bancă în aceeaşi oală cu criminalii de război. Dar principiul şi reacţia „uitării colective" în ceea ce priveşte responsabilitatea personală sunt asemănătoare. Mulţi bancheri au spus că după izbucnirea crizei parcă s-ar fi trezit dintr-o beţie: „Cum am putut să facem aşa ceva?" Toată etapa dinainte de criză a fost descrisă adesea şi ca o mare petrecere cu stări de inconştienţă induse de alcool.

[14] Faptul că „mâna invizibilă" ne conduce acţiunile este o rugăciune sau o teorie ştiinţifică? Dacă o privim ca pe o rugăciune

se potriveşte cu eşecurile neîncetate ale economiei noastre. Poveştile legate de aceste lucruri merg de la o manie pentru lalele în Olanda anului 1637 până la criza din 2008 şi sunt ilustrate în caricaturi în care speculanţii sunt maimuţe (1637) sau investitorii, lăcuste (2008).[15]

Acest gen de atribuire a vinovăţiilor pentru crize

(adresată sistemului), multe lucruri se explică într-un mod nou şi interesant.

[15] În timpul celebrei manii a lalelelor din Ţările de Jos, din anul 1937, clasa mijlocie superioară căzuse pradă unui boom al investiţiilor, care astăzi ne apar ca iraţionale, în bulbi de lalele.Cum a reacţionat mediul social — societatea — la criză? Se vede până astăzi la Stedelijk Museum din Amsterdam, unde membrii acestei clase de investitori rataţi sunt înfăţişaţi cum se joacă, se distrează şi benchetuiesc — în chip de maimuţe. Această reprezentare seamănă destul de bine cu cea a „vinovaţilor" pentru criza financiară şi imobiliară. Nu-i mânăm noi, săptămână de săptămână şi lună de lună, pe bancheri, brokeri, directori de asigurări şi agenţii de rating ca pe o turmă de ţapi ispăşitori de-a lungul

sau economia vinovaţilor sau schimbarea vinovaţilor ne plac, pentru că proiecţia e îndreptată mereu împotriva celorlalţi – a bancherilor, a politicienilor, a Uniunii Europene sau a grecilor. Dar economia trece prin cicluri de înflorire şi depresie încă din vremuri imemoriale (să ne gândim numai la parabola vechi-testamentară a lui Iosif şi la visul faraonului despre cei şapte ani buni şi cei şapte ani răi). Dar pentru că reacţionăm mereu doar prin proiecţii, pe fundal următoarea criză se pregăteşte deja, în timp ce noi ne ocupăm de pedepsirea aşa-zişilor vinovaţi. Dacă însă nu învăţăm nimic decisiv din criză şi nu încercăm să ne schimbăm comportamentul, această nouă criză poate într-adevăr să producă pagube foarte grave în societate. Singura noastră speranţă este să nu apară înainte să fim suficient de pregătiţi.

Să ne întoarcem acum la mituri. Una dintre

---

bulevardelor informţionale? Dar cine a fost aşa de prost încât să creadă promisiunile de mântuire ale unui sistem aparent infailibil? Cine a considerat că sutele de mii de case şi asigurările aferente din SUA, Irlanda şi Spania sunt superinvestiţii pentru viitor şi pentru a ne asigura pensiile — şi un izvor nesecat al creşterii? Nu am refuzat şi noi să ne întrebăm dacă toată povestea chiar este credibilă?

tendinţele fundamentale – pe care am pomenit-o deja mai sus – este că diferenţa dintre vechile mituri şi teoriile economice moderne nu este atât de mare pe cât se presupune. Faptul că ne folosim de ştiinţă şi de raţiune (şi că credem în eficacitatea lor) este un lucru foarte util în anumite domenii şi duce la rezultate exacte. Dar poate că vechile mituri sunt mai potrivite pentru a integra aspectele inexacte şi iraţionale ale însuşirilor noastre individuale şi colective. Şi poate că sunt potrivite şi pentru a descrie cauzele interne ale afecţiunilor de care suferă sistemul.

În cazul celor mai vechi mituri (cele pe care ne concentrăm aici îşi au originea în Mesopotamia, Egipt, în izvoare iudeo-rabinice şi în Grecia) găsim arhetipuri corespondente şi relatări despre o stare originară în care – în chip simbolic – trăsăturile masculine sunt contopite cu cele feminine. De pildă, aici Adam este precum Ianus, are un chip masculin şi unul feminin. Dacă aceste imagini sunt interpretate ca simboluri ale unor însuşiri generale, atunci în aceste povestiri principiile moi (conştiinţa de sine, intuiţia şi capacitatea de a îndura) erau în echilibru cu cele tari (agresivitatea şi gândirea competitivă). Şi, dacă ne luăm după mituri, acele vremuri au fost ultimele în care omenirea a trăit în pace cu ea însăşi.

Lilith – blestemul producţiei şi al distrugerii

Legenda lui Lilith dă titlul acestei cărţi, pentru că este un simbol al dramei capitalismului modern. Lilith este, conform unor tradiţii evreieşti, prima soţie a lui Adam, cea dinaintea Evei. Se spune că, la fel ca el, era făcută din lut şi îi era egală în toate, ba chiar că insista atât de mult asupra acestei egalităţi încât a intrat în conflict cu Adam. Reprezintă prima fiinţă care tânjeşte după libertate. Ca să scape de presupusa opresiune a lui Adam, fuge din grădina Edenului (unde Adam rămâne fericit). Pentru aceasta este blestemată cumplit de Dumnezeu. Se transformă în duh care pândeşte în întuneric la uşile oamenilor. Ucide nou-născuţii, cărora le suge sângele şi sufletul. Din energia vitală a celor morţi dă naştere, la rândul ei, unor demoni, 100 pe zi, pe care, imediat ce i-a născut, trebuie să-i ucidă din nou. Şi care este motivul pentru toate astea? Că, după părerea ei, o poziţie sexuală în care trebuia să stea sub Adam era degradantă şi un simbol al exploatării.

Lilith, blestemul nopţii, este aşadar ea însăşi blestemată – şi blestemul ei este autoindus, s-ar putea spune, chiar voluntar. Exemplul ei arată în mod drastic,

dar foarte limpede circuitul consumului şi al distrugerii. Dacă aplicăm parabola ei la nivel economic, reprezintă începutul şi sfârşitul, alfa şi omega unei economii distructive. Libertatea, ca loc ideal unde înfloreşte economia de piaţă şi care se regăseşte în cele din urmă într-un circuit pervers al consumului şi creşterii. Lilith este arhetipul unei maşinării de consum, care trebuie să dea naştere şi să distrugă în acelaşi timp.

În versiunea mesopotamiană putem identifica în povestea lui Lilith şi momentul în care principiul economic a început să domine principiul natural. Este vorba aşadar despre detronarea principiului moale de către principiul tare, despre impunerea agresiunii şi a orgoliului, despre dezlănţuirea luptei şi a poziţiei dominante.

Pentru a controla aceste impulsuri agresive – pentru a ne controla pe noi înşine – , civilizaţiile au creat, de-a lungul mileniilor, instrumente disciplinatoare eficiente. Zeii, legile şi preoţii, ameninţările cu pedeapsa şi armatele îşi exercitau datoria, eroii erau modele. Ucide şi mori pentru tribul tău, pentru poporul tău, pentru religia ta.

Proclamarea libertăţii si sfârşitul războiului rece fie au slăbit foarte mult aceste instanţe de control, fie le-au scos din uz. Războiul a fost lipsit de gogoriţa datoriei sfinte şi a devenit o realitate ucigaşă dezgustătoare. Acest lucru a adus beneficii imense. Pentru că acum

suntem liberi. Dar şi modelele noastre comportamentale agresive şi impulsurile distructive sunt libere. Sistemul nostru este din ce în ce mai instabil, ca şi cum creşterea lui s-ar hrăni numai din ea însăşi. Resursele naturale au devenit câmpul de luptă modern al războaielor economice. Obligaţia creşterii duce la crize economice maniacale, care modifică valorile şi distrug progresul la care am ajuns.

Astăzi ne aflăm la o răscruce. Avem posibilitatea să mergem mai departe pe cărarea bătătorită a distrugerii. Dacă însă vrem să mergem pe un drum nou, trebuie să ne redescoperim unele însuşiri care au dispărut din cauza activităţii şi a gândirii noastre economice. Este vorba despre empatie şi creativitate, despre puterea de a îndura şi despre capacitatea de a avea încredere în noi înşine şi în intuiţia noastră. Şi toate acestea ne cer să ne depăşim ruşinea şi teama. Este nevoie de autocunoaştere.

Pentru a ilustra acest lucru ne vom folosi aici de legenda lui Oedip, dar nu în legătură cu complexul freudian al urii faţă de tată şi al iubirii de mamă. Încă înainte de a se căsători fără să ştie cu mama lui, Iocasta, şi de a comite incest cu ea, Oedip este oprit în faţa porţilor Tebei de un sfinx. Şi acest amestec înspăimântător de leu, şarpe şi vultur încearcă să-l prindă în capcană cu o ghicitoare mortală: „Ce fiinţă care are o singură voce, are uneori două picioare, uneori

trei, uneori patru şi este cea mai slabă atunci când are cele mai multe picioare?” Zeci de alţi călători greşiseră răspunsul, inventaseră zei şi fiinţe fantastice şi fuseseră sfâşiaţi de sfinx. Dar Oedip ştie răspunsul. Acesta este: omul. Omul, care se cunoaşte pe sine însuşi şi vede ce poate – şi ce nu poate. Acesta e răspunsul la ghicitoare. Şi asta se aplică şi economiei.

Partea Întâi

Naşterea creşterii –
o altă istorie culturală a ştiinţei economice

1. Lilith – schizofrenia dorinţelor

Nu orice relatări ale unor evenimente din vechime sunt transmise mai departe, ci doar acelea care exprimă un gând general şi mereu tânăr al omenirii.

Carl Gustav Jung[16]

Lilith este o figură mitologică cu adevărat fascinantă. Este strălucitoare şi întunecată în acelaşi timp.

---

[16] Jung 1911, p. 145.

Simbolizează viaţa şi moartea. Este omenească şi sublimă, dar în acelaşi timp de o natură inferioară şi primitivă. Din perspectivă economică simbolizează foamea şi consumul veşnic – şi consumarea propriei substanţe. Dar să nu ne grăbim. Întâi povestea, apoi interpretarea economică.

Ca toate relatările mitologice, legenda lui Lilith s-a hrănit şi a fost modelată din multe izvoare. Aici ne concentrăm pe două dintre ele: o povestire străveche babiloniană, în care Lilith apare într-o poezie despre zeiţa Inanna şi pomul vieţii, şi o a doua, în care Lilith este personajul unor relatări evreieşti. A doua variantă a fost transmisă timp de secole pe cale orală, până când a fost consemnată în scris în secolul al VII-lea după Hristos. Dar noi vrem să începem *mai devreme*: la începutul timpului.

În **întunericul creaţiei**

Suntem la începutul oricărei amintiri. Toate culturile îşi au cosmogonia, descrierea apariţiei lumii. Aceasta este una dintre cele mai vechi, care nu a fost inspirată de nicio altă povestire, dar care a inspirat atât

de multe dintre cele care au urmat.

> În zilele dintru-nceput, în cele dintâi zile,
> În nopţile dintru-nceput, în cele dintâi nopţi,
> În anii dintru-nceput, în cei dintâi ani…[17]

Mult înainte ca Occidentul să se numească „Europa”, rădăcinile lui s-au format într-o parte a lumii care nu ţine de Europa. Din ţara celor două fluvii şi din

---

[17] Wolkstein / Kramer 1983, în germană de Oliver Tanzer. Idem pentru toate citatele următoare din Epopeea lui Ghilgameş. Celor interesaţi de Lilith le recomandăm cartea Verei Zingsem, *Lilith. Adams erste Frau,* apărută la Editura Reclam şi care se ocupă de toate ipostazele şi abordările culturale ale mitului lui Lilith.

Egipt, peste popoarele mediteraneene s-a revărsat un râu de cunoaştere şi înţelepciune. Aici găsim izvoarele civilizaţiei noastre.

Când cerul s-a îndepărtat de pământ
Şi pământul s-a despărţit de cer
Şi oamenii au primit nume...

Aceste vremuri sunt departe de cele în care s-a format modul nostru de gândire. Acest spirit se sprijină pe cel al sumerienilor, al babilonienilor, al egiptenilor şi al hitiţilor. Culturile lor au constituit fundamentul pe

care ne-am clădit filosofia[18] şi cultura, din care s-au născut mult mai târziu ştiinţele şi economia. În vremurile vechi, mitice, preistorice despre care vorbim, lumea era încă mişcată de puteri şi influenţe supranaturale. Pământul era prins între extreme dualiste, care făceau din el câmpul de luptă între bine şi rău. Binele şi răul erau însă pe acelaşi plan filosofic, chiar dacă răul avea în faţă un semn negativ.[19] Şi aşa cum existau zei buni, care creau viaţa, totuşi nu erau mult mai puternici decât cei care aduceau moarte şi distrugere.[20] În aceste vremuri uitate, strămoşii noştri înălţau cântări în cinstea acestor zei şi acestor duhuri.

---

[18] Filosofia susţine că suntem o tabula rasa (sau nu). Dar filosofia însăşi nu poate fi văzută ca o tabula rasa atât timp cât există chiar şi încercarea de a ne folosi credinţa şi prejudecăţile nu pentru a deveni conştienţi de ele, ci pentru a le înlocui cu alte credinţe şi alte prejudecăţi.

[19] Există chiar tentaţia de a spune că, matematic vorbind, valorile absolute ale Binelui şi Răului sunt egale, respectiv că distanţele dinte ele şi punctul punctul zero sunt egale. Deci şi mărimea vectorilor este egală, doar direcţia diferă. Abia în perioada iudeo-

Cântarea pe care o reproducem aici este despre un arbore puternic, o zeiţă şi un demon feminin.

În acele vremuri s-a sădit un pom, un singur pom,
un pom Huluppu
Pe malul Eufratului.
O femeie (Inanna – n.n.)…
a smuls pomul din râu şi a spus:
Vreau să duc pomul acesta în Uruk.
Voi sădi pomul în grădina mea sfântă.

Inanna se îngrijea de pom cu mâna ei,
Cu picioarele ei bătătorea pământul din jurul pomului.

---

creştină viziunea maniheistă este socotită eretică, pentru că în aceste credinţe Dumnezeu şi Binele sunt mult superioare ontologic Răului.

[20] Ca lucrurile să fie şi mai complicate: în mitologie, Creatorul este adesea o fiinţă confuză, respectiv inaccesibilă logicii noastre. Sau, altfel spus: imaginile care ajung la noi, prin care sunt descrise faptele acestor fiinţe divine, nu au sens în ochii noştri.

Şi şi-a spus:
Cât va trece oare până voi avea un tron strălucit?
Cât va trece oare până mă voi culca pe un pat strălucit?

Aşa a fost transmisă această poveste, seara în faţa focului, cântată cu accente ritmice şi descreşteri. Seara: în acele vremuri, căderea întunericului încă avea o dimensiune înspăimântătoare. Atunci, în fantezia oamenilor, armata umbrelor şi a duhurilor ieşea din adâncurile întunecate ale pământului pentru a ucide lumina şi pentru a-l coborî pe zeul-soare dincolo de orizont – în împărăţia morţii. Era vremea când soseau demonii. Şi la Inanna.

Apoi şarpele ce nu putea fi îmblânzit s-a cuibărit
În rădăcinile pomului.
Şi Pasărea Anzu şi-a clocit ouăle în ramurile pomului
Şi fecioara întunecată Lilith şi-a făcut casă în trunchiul lui
Tânăra femeie căreia îi plăcea să râdă plângea.
Şi cum mai plângea Inanna!

Şi astfel povestirea „Inanna şi Arborele Huluppu” ne pomeneşte prima dată de Lilith, un demon feminin puternic din legendele mesopotamiene. Lilith este adversara zeiţei cereşti Inanna, una dintre surorile zeului-soare Utu.[21] Inanna sădeşte pomul vieţii, Arborele Huluppu, în grădina ei. Vrea lemnul lui. Este „return on investment”, răsplata ei pentru că îngrijeşte pomul – un tron şi un pat. Dar Lilith, şarpele şi pasărea se pun împotriva acestui plan frumos. Pentru că zeul-soare nu vrea să o ajute, Inanna îl cheamă în cele din urmă în ajutor pe eroul cel mai mare dintre oameni: Ghilgameş. Şi el o ajută – în felul lui.

> Şi-a ridicat securea de bronz, grea de şapte talanţi şi şapte mine
> Şi a ridicat-o peste umăr

[21] Mai multe despre Utu la Wolkstein / Kramer 1983.

Şi aşa a intrat în grădina Inannei.
Şarpele neîmblânzit s-a întâlnit cu Ghilgameş
Pasărea Anzu a fugit cu puii în munţi
Şi Lilith şi-a distrus casa şi a fugit în tărâm sălbatic, pustiu.
Atunci Ghilgameş a desprins rădăcinile pomului;
Iar fiii oraşului ce veniseră cu el au tăiat crengile.
Din trunchi a făcut un tron pentru sfânta lui soră.
Din trunchiul copacului Ghilgameş a făcut un pat pentru Inanna.[22]

Invazia duşmanilor

Ce povestire stranie. Nu ne aduce oare aminte de

[22] Ibidem.

o cucerire a vieţii în stilul invaziilor duşmanilor, aşa cum o cunoaştem de la aşa-numitele lăcuste şi de la hedgefond-uri? Pomul era al Inannei[23] şi Lilith l-a ocupat pur şi simplu. Trăia în ceea ce mulţi comentatori numesc „pomul vieţii” – o imagine pe care cititorul modern o cunoaşte şi din Cartea Facerii: „Pomul vieţii, în mijlocul raiului”.[24]

---

[23] Inanna apare şi în perioada Uruk, aproximativîntre 4000 şi 3100 înainte de Hristos. Numele ei este derivat din Nin-anna, regina sumeriană a cerului. Este strâns legată de Venus.

[24] Vechiul Testament, Facerea 2, 9, traducere de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011. (Toate referinţele pentru ediţii în limba română aparţin traducătorului.)

În relatarea biblică există doi meta-pomi care schimbă mersul vieţii şi al istoriei. Pomul vieţii este adesea uitat, pentru că în centrul istorisirii se află pomul cunoaşterii binelui şi răului. Cel dintâi este descris în detaliu în mitul babilonian al creaţiei. Lilith trăia într-un pom închinat zeilor – sfânt nu doar pentru oameni, ci şi pentru zei. Şi apoi: un şarpe, pasărea şi Lilith se cuibăresc în el. Şi este nevoie de eroul Ghilgameş, cu securea lui grea, pentru a-i alunga pe aceşti indivizi din pomul vieţii.

Pomul vieţii este un simbol puternic în panteonul primelor civilizaţii – şi apare în numeroase culturi.[25]

Cu atât mai tulburător este când pomul vieţii este tăiat ca să se facă din el scânduri pentru mobilă.

Din această perspectivă, Lilith apără principiul vieţii şi al ordinii veşnice. Astăzi foarte probabil că am vedea-o pe Lilith ca pe un simbol pentru durabilitate şi economisirea resurselor. Deci o vedem ca fiind bună. Dar o socoteau şi mesopotamienii bună?

---

[25] Şi în alte descrieri ale creaţiei există un mit asemănător. Foarte clară este asemănarea Arborelui Huluppu cu cel din legendele germanice. Acolo şerpii rod rădăcinile pomului Yggdrasil, iar vulturul îşi face cuib în coroana lui. Vezi Böldi 2013, p. 117.

Pentru a răspunde, să aruncăm o privire la adversara ei, Inanna. Aceasta nu era doar zeiţa cerului, ci şi a fertilităţii şi a dragostei, precum şi protectoarea oraşului Uruk, unul dintre primele oraşe-stat mesopotamiene. Deci nici în forma sa prelucrată – ca pat al fertilităţii, de pildă – , pomul vieţii nu ar fi fost întrebuinţat într-un chip atât de nepotrivit cum pare la prima vedere. Dimpotrivă, viaţa pe care o reprezintă ar apărea în continuare din substanţa lui. Tronul, pe de altă parte, este simbolul de lemn al Inannei ca protectoare şi stăpână a oraşului Uruk. Şi cine nu are nevoie de o asemenea stăpână protectoare?

Într-adevăr, pe mesopotamieni nu-i interesa să fie stăpâniţi de legile naturii, ci să domine natura. De aceea oraşul şi construcţia lui sunt mult mai importante decât un pom, fie el şi pomul vieţii. Inanna reprezintă această nouă perspectivă. Nu vede atât materia primă, cât înnobilarea ei. Gândeşte economic, în conformitate cu un principiu timpuriu al beneficiului. Civilizează forţa vieţii. Ordonează şi îmbunătăţeşte. Lilith, în schimb, este o formă primitivă de „insider”: trăieşte literalmente *în* natură, adică în pom. Îi împiedică înnobilarea.

Conflictul este rezolvat la nivel tehnic cu cea mai modernă armă a acelor vremuri: securea de bronz, care reprezintă atât puterea, cât şi progresul. O şochează pe Lilith şi o alungă în pustie. Dar nu dispare pur şi simplu şi nu este uitată. Nu degeaba cu securea se taie doar

pomul şi demonul feminin este lăsat în viaţă. Lilith îi urmăreşte pe oameni din acest spaţiu sălbatic, gol al deşertului. Îi vizitează pe biruitorii ei „acasă”, în sensul propriu. Se strecoară în case pentru a le suge copiilor sufletul şi forţa vitală. Se răzbună pe Inanna, atacând toate atributele zeiţei: fertilitatea, dragostea, viaţa.

Prin această legendă, povestirea despre Lilith a fost transmisă de la o generaţie la alta, până când a fost absorbită de mitologia ebraică. Aici caracterul ei malefic este potenţat: nu le ia doar viaţa nou-născuţilor, ci îi seduce şi pe bărbaţi, se culcă cu ei în vis – le absoarbe sămânţa şi astfel îi lipseşte de capacitatea de procreare. Howard Schwartz, scriitor american şi specialist în mitologia ebraică, scrie: „Dintre legendele de origine biblică şi din tradiţia rabinică şi populară, niciuna nu a avut o influenţă mai mare decât a lui Lilith, care are dublu-rol, de vrăjitoare ucigaşă de copii şi întrupare a poftei trupeşti. Legenda lui Lilith stă la baza unei serii întregi de povestiri demonice din folclorul medieval evreiesc.[26]

---

[26] Schwartz 1998, p. 71.

Lilith, ca primă soţie a lui Adam

Dar lucrurile nu se opresc pur şi simplu la legenda demonului. Drama lui Lilith capătă, dacă putem spune aşa, o „dimensiune rabinică”. Cărturarii şi predicatorii evrei se folosesc de personajul Lilith pentru a dezlega o contradicţie ciudată din Biblie, care produce nedumerire încă de la primele pagini – de la referatul despre Facere. Pentru că Biblia povesteşte creaţia omului de două ori. Şi în moduri foarte diferite.

În ordine cronologică, se începe cu: „Şi l-a făcut Dumnezeu pe om după chipul Său; după chipul lui Dumnezeu l-a făcut; bărbat şi femeie i-a făcut”.[27] Dacă interpretăm fragmentul literal, bărbatul şi femeia au fost creaţi în acelaşi timp.

Dar în a doua descriere a creaţiei, din capitolul 2 al Facerii, auzim o cu totul altă variantă. Aici Dumnezeu

---

[27] Facerea 1, 27. Biblia, traducerea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011.

face din pământ întâi animalele sălbatice şi toate păsările cerului, pentru a-i fi de folos omului, şi îl însărcinează pe Adam să le pună nume. Dar „pentru Adam nu s-a găsit ajutor pe potriva lui”.[28] Abia din cauza acestei lipse creează Dumnezeu femeia în această variantă. Este vorba despre Eva. Ce s-a întâmplat însă cu femeia din prima variantă, care fusese creată în acelaşi timp şi din acelaşi material ca Adam?

Aici intervin interpreţii de tradiţie ebraică ai Bibliei: rabinii spun că prima femeie a fost o încercare a lui Dumnezeu, complet nereuşită. Pentru că Lilith, predecesoarea Evei, are alte însuşiri decât aceasta. Pentru că e făcută din acelaşi material cu Adam, nu doar din coasta lui, nu îi este subordonată şi nici supusă şi nici nu-l ascultă, aşa cum vom vedea imediat. Eva, în schimb, este atât de docilă, încât în cele din urmă ascultă şi de şarpe.[29]

---

[28] Facerea 2, 20.

[29] Aşadar, crearea unei femei supuse are un preţ mare. Pentru că probabil Lilith nici măcar nu ar fi ascultat ce spunea şarpele. Spre

Iată cea mai cunoscută povestire ebraică despre Lilith, aşa cum se găseşte în interpretările Vechiului Testament, în Midraş[30], sau mai exact în *Alfabetul lui Ben Sirah.*[31] Conform tradiţiei, Ben Sirah este rabin şi vindecător la curtea regelui babilonian Nabucodonosor. Într-o zi, fiul regelui se îmbolnăveşte grav şi tatăl lui îl aduce pe Ben Sirah. Rabinul începe să se roage şi îi atârnă pacientului în jurul gâtului o amuletă misterioasă. Regele se miră şi îl întreabă despre ce e

---

deosebire de Adam, Eva intră cel puţin într-o dispută verbală cu şarpele.

[30] Este vorba despre o parte a Midraşului care nu se ocupă de legi, ci interpretează povestirile, ajutându-se şi de elemente din folclor. *Alfabetul lui Ben Sirah* este o parte a „Midraşului agadic”.

[31] Acesta conţine 22 de povestiri şi proverbe ebraice foarte diferite între ele, jumătate din Talmud.

vorba. Atunci Ben Sirah îi povesteşte ceva nemaiauzit.

Când Dumnezeu a făcut omul a spus: „Nu este bine să fie omul singur”, şi i-a făcut o femeie – ca el – din pământ şi i-a pus numele Lilith. După puţin timp, au început să se certe între ei. Ea i-a spus lui: „Nu vreau să stau sub tine”. Iar el a spus: „Nu vreau să stau sub tine, ci deasupra ta, pentru că meriţi să fii cea supusă, iar eu stăpânul”. Ea i-a spus: „Suntem egali, pentru că suntem amândoi făcuţi din pământ”. Şi nu voiau să asculte unul de celălalt.

Când a înţeles acestea, Lilith a strigat Numele cel Sfânt al lui Dumnezeu şi s-a ridicat în văzduhuri. Adam l-a chemat pe Făcătorul lui şi a spus: „Dumnezeul lumii, femeia pe care mi-ai dat-o a fugit de la mine”. Auzind acestea, Dumnezeu cel Atotputernic, fie binecuvântat, a trimis imediat trei îngeri după ea, să o aducă înapoi. Atotputernicul, fie binecuvântat, i-a spus lui Adam: „Dacă vrea să se întoarcă, bine. Dacă nu, trebuie să poarte faptul că în fiecare zi vor trebui să-i moară o sută de fii”. Îngerii au urmărit-o şi au ajuns-o deasupra mării în ale

cărei ape grozave avea să se înece cândva Egipteanul.

Îngerii i-au spus care este voia lui Dumnezeu, dar ea nu a vrut să se întoarcă. Îngerii i-au spus: „Te vom îneca în mare”. Ea le-a grăit: „Lăsaţi-mă, căci nu am fost făcută decât ca să aduc slăbiciune peste copii, peste cei de parte bărbătească de la naştere până în ziua a opta, peste cei de parte femeiască de la naştere până în ziua a douăzecea”. Când au auzit cuvintele lui Lilith, îngerii au vrut iarăşi să o prindă; (însă ea a spus – n.n.) „Vă jur pe numele lui Dumnezeu cel viu şi Cel Ce Este că, dacă văd numele şi chipurile voastre pe o broşă, nu voi stăpâni peste acel copil.”

Şi a purtat aceea ca zilnic să moară o sută din diavolii ei. Şi de aceea scriem numele lor pe broşele copiilor mici. Iar ea le vede, îşi aminteşte de făgăduinţă şi copilul se vindecă.[32]

---

[32] Varianta germană de OT; lectură suplimentară: Börner-Klein 2007.

Aici se termină povestirea lui Ben Sirah. S-a păstrat de-a lungul veacurilor, chiar dacă Lilith practic nu apare în Biblie, cu excepţia unui loc din Cartea lui Isaia[33], unde este vorba despre judecarea duşmanilor lui Israel de către Dumnezeu: „Şi animalele pustiei vor sta faţă în faţă cu câinii sălbatici şi diavolii pustiului se vor

---

[33] Isaia 34, 14, International Standard Version. (Nu am găsit numele lui Lilith în niciuna dintre traducerile româneşti. Acest lucru se poate explica prin faptul că cele mai multe variante ale Vechiului Testament din lumea ortodoxă sunt traduse după Septuaginta, varianta greacă, cea mai veche ce ni se păstrează. În Occident, mai ales începând cu Luther, s-a tradus în special după textul ebraic, zis masoretic, care însă nu este originalul, ci o versiune mai nouă, cu posibile intervenţii masive din partea rabinilor, ceea ce face posibilă apariţia acestui nume venit din tradiţia rabinică, şi nu din canonul iniţial al Vechiului Testament — n.t.)

întâlni. Acolo se va odihni Lilith, că şi-a aflat odihnă”. În cele mai multe traduceri ale Cărţii Cărţilor numele lui Lilith lipseşte. În locul menţionat din Isaia, în loc de Lilith apare făptură a nopţii, pasăre de noapte, bufniţă, satir, onochentaur, „lamia”. Doar varianta „International Standard Version”, citată mai sus, şi „Darby Bible Translation” folosesc numele Lilith.[34]

Dacă asta ar fi aşadar tot, ar fi foarte puţin. Dar o găsim pe Lilith şi în nenumărate texte şi în folclor. Şi a existat cu adevărat o amuletă magică, cu care evreii voiau să-şi apere copilul de demonul feminin. „Textul scris pe ea alungă toţi demonii şi pe o anume Lilith, citând un verset din Cântarea Cântărilor: „În jurul său merg şaizeci de viteji, cei mai viteji din Israel, cu sabia

---

[34] Comentariul biblic „Pulpit” spune următoarele: „O legendă evreiască face din Lilith prima soţie a lui Adam. Pentru că a folosit numele lui Dumnezeu pentru a face farmece, a fost transformată în diavol. Îi plăcea în mod deosebit să omoare copii mici”. Un alt comentariu biblic, „Gill’s Exposition of the Entire Bible”, o pomeneşte pe Lilith: „Sub numele Lilith se ascunde o pasăre de noapte, al cărei strigăt se aude în noapte. Evreii spun că este un demon care, spun ei, are chip omenesc şi aripi şi omoară nou-născuţi”.

la coapsă fiecare, temându-se de ce-ar aduce noaptea”.[35]

Sigur că acum unii dintre cititori se vor întreba ce legătură au demonii, teama şi superstiţiile cu ştiinţa şi economia. Începem analiza cu cea mai importantă experienţă a lui Lilith si cu lucrul de care se fereşte cel mai tare: cu opresiunea.

Analiză: natura opresiunii

Opresiunea este un cuvânt folosit adesea în descrierea sistemelor în mijlocul cărora trăim: capitalismul[36], economia[37]. Istoria opresiunii este lungă şi cu multe faţete. La început am fost oprimaţi de

---

[35] Naveh / Shakked 1998, p. 145 (pentru citatul biblic, Cântarea Cântărilor 3, 7-8 — versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011 — n.t.).

[36] Asta ar fi critica verzilor.

natură, apoi de religie, apoi de şcoală, apoi – din perspectiva marxistă – de sistem.

Este interesant că în toate aceste epoci omul se temea cel mai mult de fiinţa dătătoare de viaţă. La început ne-am temut de forţa naturii şi am luptat împotriva naturii. Apoi ne-am temut de mânia lui Dumnezeu şi războaiele noastre au fost războaie religioase. Acum ne temem de sistem. Mai exact: ne temem de sistemul economic care – după părerea noastră – ne oprimă.

Lilith este unul dintre primele personaje mitologice care se simt oprimate. Un alt text din aceeaşi regiune a celor două fluvii, Tigrul şi Eufratul, merge pe aceeaşi schemă narativă. Este Epopeea lui Ghilgameş, cea mai veche pe care o cunoaştem: poporul din Uruk se simte oprimat de tiranul Ghilgameş, pentru că acesta îl obligă să construiască un zid în jurul oraşului. Şi anume

---

[37] Este vorba despre economie ca ştiinţă, iar critica vine din partea marxiştilor şi a neomarxiştilor. Comunismul nu era propriu-zis împotriva economiei, pentru că era la fel de orientat spre creştere şi uneori reuşea să o atingă chiar mai bine decât capitalismul. Nu-l putem include aici pe Žižek, care este împotriva oricărei forme de ideologie.

o fortificaţie atât de masivă, încât îi foloseşte pe lucrători ca pe nişte unelte omeneşti.[38] După cum vedem, opresiunea are o tradiţie îndelungată.

Dar trebuie să ne punem întrebarea: de ce se simte Lilith oprimată? De ce rabinii au ales ca motiv al dramei tocmai o poziţie sexuală şi ce este atât de degradant la această poziţie? Şi: chiar dacă ar fi fost aşa şi Lilith ar fi respins o poziţie sexuală, era acesta un motiv să părăsească paradisul şi să devină ucigaşă – a propriilor copii şi a altora? Lilith nu se desparte doar de bărbatul care a fost creat odată cu ea, se desparte în acelaşi timp de singurul bărbat din lume. Şi nu se îndepărtează doar de partenerul ei de viaţă, ci şi de Dumnezeu, creatorul ei. Se desparte aşadar de tot mediul ei înconjurător – pentru a deveni o creatură blestemată, care rătăceşte pe mări şi oceane, o făptură a nopţii, deşi creată plină de lumină. Şi toate acestea doar pentru că o poziţie sexuală i s-a părut opresivă, nu dureroasă sau periculoasă pentru urmaşi, nu! Ci „degradantă”.

---

[38] Pentru o analiză detaliată a Epopeii lui Ghilgameş, vezi Sedláček 2012.

În primă fază, ni se pare de neînţeles. Explicaţia stă în natura problemei. Este vorba despre rolul lui Dumnezeu: Atotputernicul a creat lumea şi toate făpturile cu câteva cuvinte. Dar s-a încurcat la o „problemă minoră”, ca poziţia în timpul actului sexual a doua fiinţe create de El însuşi. De ce? Nu există decât un singur răspuns: pentru că era vorba despre ceva simbolic. Simbolurile sunt mai reale decât realitatea – cum ar spune Jacques Lacan. Pornind de la această premisă, putem cerceta mai departe cazul, mergând la întrebarea pe care i-o pune Dumnezeu lui Adam: „Cine ţi-a spus asta?”[39] Aşadar, cine i-a spus lui Lilith că este degradant să se culce sub Adam? Cine i-a transmis acest simbolism? Cine a învăţat-o, dacă nu exista nimeni care s-o poată învăţa? Care este aşadar originea simbolismului care zguduie cerul şi raiul?

Când vorbim despre zeii noştri, dăm peste un amestec ciudat de fiinţe diferite. Pe de o parte, uneori dau dovadă de putere şi creativitate fără margini; în următoarea clipă, ne apar ca lipsiţi complet de putere şi

---

[39] De fapt: „Cine ţi-a spus că eşti gol?” (Geneza 3,11, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011).

de idei.[40]

Probabil că un terapeut specializat în probleme sexuale ar fi rezolvat într-o secundă problema lui Adam şi a lui Lilith. „Schimbaţi poziţia”, ar fi recomandat unul, „culcaţi-vă în poziţie laterală”, altul. Şi, dacă vă deranjează pământul murdar, „puneţi o pătură pe jos”. Şi dacă pentru ea este o problemă că, şi stând întinsă pe pătură, este prea aproape de pământ şi se va murdări,

---

[40] În Cartea lui Iov, Dumnezeu apare în faţa lui Iov ca fiind foarte slab şi mic din punct de vedere moral, dar foarte puternic fizic. Neputinţa devine de-a dreptul audibilă când mânia lui Dumnezeu se descarcă într-un tunet care vădeşte amestecul de atotputernicie şi neputinţă. Oare nu toate sistemele — inclusiv sistemul nostru economic — ascultă de aceleaşi legi? Vezi şi Iov 41-43, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011. (Interpretarea celor relatate în Cartea lui Iov pe care o face aici autorul este foarte limitată şi literală, dar, evident, slujeşte scopului demonstraţiei — n.t.)

cui îi pasă? Doar nu trebuie să meargă la vreo serată şi nu are haine care ar trebui spălate. La nivel simbolic: dacă Lilith are a se plânge de apropierea creaţiei şi a morţii (pământ eşti şi în pământ te vei întoarce, pe pământ vei face dragoste şi vei naşte copii) – bine, atunci să se obişnuiască sau să se bucure.

Este egalitatea posibilă?

Toate aceste încercări raţionale de a ajunge la egalitate ar eşua. Din cauza elementului simbolic. Chiar şi în starea celei mai înalte egalităţi date de Dumnezeu (în rai), cei despre care se presupune că sunt egali creează imediat simboluri ale inegalităţii şi ale dominării. Dacă două fiinţe sută la sută sănătoase mintal din Vârsta de Aur, din *illo tempore*[41] sunt lăsate singure în colivia lor aurită, vor născoci pe loc una împotriva

---

[41] Mircea Eliade foloseşte această expresie când vorbeşte despre Vârsta de Aur, pe care ne dorim mereu să o reconstituim prin

celeilalte gesturi simbolice care exprimă stăpânirea şi dominaţia. Ce învăţătură tragem de aici? Chiar şi în grădina Edenului, deci într-o stare ideală, oamenii vor încerca imediat să creeze o ierarhie.

Conform acestei interpretări, egalitatea este practic imposibilă, nu poate fi atinsă. Paradisul ca stare a egalităţii eterne pare imposibil. Este un lucru interesant din punctul de vedere al ştiinţei economice, atunci când vorbim despre aşa-numita stare „staţionară", paradisiacă, a economiei, după care au tânjit atâţia economişti clasici şi chiar câţiva dintre cei moderni – de pildă John Maynard Keynes. Toate aceste fantezii au o viziune comună: dacă toate nevoile materiale ale actorilor de piaţă sunt satisfăcute, va apărea un om „nou", moral, care va aboli stăpânirea ca instituţie şi va pune bazele egalităţii.[42]

---

ritualuri şi gesturi simbolice.

[42] Keynes 1963, pp. 358-373.

Keynes vorbeşte despre această stare în termeni profund simbolici, o terminologie aproape religioasă, asemănătoare cu limba unui nou Adam[43] – pentru a evoca simbolismul Vârstei de Aur, poate chiar pentru a o aduce în amintire, o amintire colectivă, cum ar spune Jung. Povestirea lui Lilith dă o lovitură grea acestei imagini a păcii prin economie. Şi locul perfect din imaginaţia omului, grădina Edenului, este părăsit de bunăvoie.

Trebuie să recunoaştem că Lilith se simte oprimată, şi asta fără să existe un „sistem" opresiv (dacă apreciem că Adam este un individ). În paradis nu sunt capital, bănci, rege. Dacă pornim aşadar de la premisa că aşa stau lucrurile, ajungem obligatoriu la concluzia că în discuţiile noastre actuale despre o egalitate de dorit ne înşelăm. Nu este vorba despre un sistem opresiv, ci despre impulsurile naturale ale omului. A se simţi oprimat ţine aşadar de *conditio umana,* de un

---

[43] Pe acest nou Adam îl tot pomeneşte în eseul lui. Pe Adam şi raiul pe care şi-l imaginează Keynes, amintind de epitaful de pe mormântul unei chelărese: „Nu mă plângeţi, prieteni, nu vărsaţi niciodată lacrimi pentru mine, pentru că în sfârşit pot să stau pe veci fără să fac nimic".

sentiment elementar al omului.

Criticile capitalismului şi ale condiţiei umane

Critica adusă în zilele noastre sistemului constă în mare parte din scoaterea în evidenţă a oprimării indivizilor. Asta reproşa Karl Marx sistemului. Dar dacă această critică formulată de simbolul comunismului şi al socialismului şi de urmaşii lui – până la Slavoj Žižek – este eronată? Dacă această critică atinge de fapt firea omenească, şi nu capitalismul?

Criticii sistemului nu au nevoie nici măcar să înceapă de la Marx pentru a critica sistemul. E suficient să citeze Noul Testament.[44] Într-adevăr, există aici nenumărate pasaje care critică dur „sistemul” social. Dacă sistemul capitalist este plin de contradicţii şi

---

[44] Vechiul Testament este mult mai precaut în ceea ce priveşte această critică. Sigur că şi în Noul Testament există pasaje care

paradoxuri, acelaşi lucru e valabil pentru orice alt sistem. Natura omenească şi existenţa omului în sine sunt pline de asemenea contradicţii. Nu degeaba se spune că „înţelepciunea lumii e nebunie”.[45]

Omenirea a aflat acest lucru cel târziu când a învăţat să scrie şi a creat povestiri despre ea însăşi.[46] Iisus însuşi a descris împărăţia lui Dumnezeu prin paradoxuri. Şi atât Iisus, cât şi Sfântul Pavel merg cu

---

consfinţesc existenţa unui sistem ierarhic: „Dă-i Cezarului ce-i al Cezarului”.

[45] „Căci înţelepciunea lumii e nebunie la Dumnezeu." (I Corinteni 3, 19)

[46] Într-adevăr există multe însemnări în care raţiunea şi paradoxurile gândirii raţionale sunt criticate; Luther spune despre

critica lor mult mai departe decât a făcut-o vreodată Marx. Şi anume spunând că diavolul sau cel rău este stăpânitorul sistemului după care merge lumea.[47] Din acest punct de vedere, Marx nu s-a dezbărat de religie ca „opium al popoarelor”, ci a crescut doar doza: spunând că este suficient să schimbi capitalismul pentru a rezolva problema existenţei omeneşti, nimic mai mult.

Astfel unul dintre principalele puncte ale criticii lui Marx se referă la „înstrăinarea” muncitorului de produsul muncii, cauzată de distribuţia inegală a capitalului. Însă acest sentiment exista cu mult *înainte* de apariţia ideii de proprietate privată. Să luăm un

---

raţiune că este târfa diavolului.

[47] „Acum se face judecată..." (Ioan 12,13, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011). „Căci stăpânitorul acestei lumi (satan) a întunecat vederea..." (2 Corinteni 4, 4, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011).

exemplu radical: chiar Dumnezeu se simte înstrăinat de lucrarea mâinilor Lui. Îl face pe om, dar această fiinţă se înstrăinează imediat de El. Adam se simte singur în prezenţa lui Dumnezeu (dacă luăm lucrurile literal, singurătatea este primul sentiment menţionat în Biblie). Biblia ca întreg descrie istoria unei înstrăinări pe care ambele fiinţe, Dumnezeu şi omul, încearcă disperate să o înlăture. Eşuează mereu şi este nevoie de moartea lui Dumnezeu şi de prezenţa Sfântului Duh, care se uneşte cu omenirea, pentru a depăşi înstrăinarea şi a menţine legătura.[48]

În cartea ei despre condiţia umană, Hannah Arendt susţine că existenţa omenească constă într-o succesiune de epuizare şi înnoire, astfel încât un urcuş nu este posibil decât după o prăbuşire şi încercarea de a rămâne constant „sus” e sortită eşecului:

---

[48] Cu adevărat legătura cu Dumnezeu nu este uşor de menţinut. Are nevoie literal de o înnoire permanentă şi de o energie

> Dincolo de circuitul necesar al naturii, în care corpul se epuizează şi se regenerează, în care osteneala muncii este urmată de plăcerea mâncării şi oboseala, de dulceaţa odihnei, nu există fericire statornică şi orice ar tulbura echilibrul acestei mişcări circulare – suferinţa sărăciei, când în locul relaxării intervine mizeria şi epuizarea se transformă în stare constantă, când trupul nu se mai epuizează şi de aceea în locul relaxării apare plictiseala, în locul fertilităţii, sterilitatea impotenţei… distruge fericirea senzuală elementară, care este binecuvântarea vieţii omeneşti.[49]

---

constantă, sub formă de credinţă (din partea omului) şi de sânge (din partea lui Dumnezeu).

[49] Arendt 2007, p. 127.

Mănâncă tot ce produci

La fel, Lilith trebuie să ucidă şi să distrugă ce aduce pe lume, se înstrăinează de copiii ei, în mod ironic, înghiţindu-i. Într-o formă perversă, devine una cu propriul ei produs. Milan Kundera povesteşte în alt context că, cu prilejul unei mutări, Salvador Dali şi soţia lui nu voiau să se despartă de iepurele lor şi, în cele din urmă, l-au mâncat.

Privită din perspectivă economică, Lilith este simbolul unei economii aflate într-un echilibru straniu: există o nevoie (auto-produsă) pentru tot ce produce (pe partea ofertei).[50] Un economist abordează lucrurile cel mai adesea din perspectiva cererii şi ofertei. Asta ar trebui să însemne că, atunci când economia îşi pierde

---

[50] Din punct de vedere strict sexual, ea reprezintă şi contrariul obiceiurilor din zilele noastre. În timp ce omul modern vrea mai mult sex decât copii, Lilith are mai mulţi copii făcând mai puţin sex.

echilibrul, fie nu poate să producă suficient cât să acopere nevoile, fie suferă de o cerere prea mică şi de supraproducţie. Este adevărat că astăzi avem de-a face adesea cu o îmbinare perversă între aceste două tipuri de dezechilibru.

În filmul francez *Marea mâncătorie* (1973), există o scenă în care protagoniştii suprasaturaţi nu mai pot să mănânce, indiferent cât de luxoase ar fi felurile de mâncare. Aşa că vorbesc despre copiii africani care mor de foame şi îşi imaginează că îi pot ajuta pe bieţii năpăstuiţi – doar pentru a-şi aţâţa propria foame. Tradus în termeni economici, acesta este un import (sau un împrumut) de foame. Ce imagine poate fi mai decadentă, mai obscenă decât aceasta?[51] Nu putem însă înlătura această imagine, etichetând-o ca decadentă. Este mai obişnuită decât ne place să credem. De câte ori nu s-au folosit de aceleaşi metode de educaţie părinţii şi bunicii noştri, atunci când copiii nu „mâncau tot”? „Gândeşte-te la copiii din Africa!” Mănâncă, chiar dacă nu ţi-e foame, măcar dintr-un sentiment de vinovăţie –

---

[51] În mod asemănător funcţionează şi pornografia, prin aţâţarea libidoului.

acesta este mesajul ascuns.

Maxima vremurilor noastre nu este să-i hrănim pe cei flămânzi, ci pe cei sătui. Dacă e foarte simplu să-i faci fericiţi pe cei flămânzi oferindu-le mâncare, în schimb hrănirea celor sătui este o problemă din ce în ce mai mare, pentru a cărei rezolvare este nevoie de un domeniu nou al psihologiei: publicitatea, vânzările şi marketingul. Publicitatea nu face altceva decât să ne trezească foamea inexistentă în mod libidinos.

Dacă vrem să mergem de la nivelul personal la unul mai înalt, nu rezultă oare exact aceeaşi situaţie în care suntem puşi de criză? Nu este oare faptul că oamenii nu consumă destul problema de bază a economiei? Doar de aceea guvernele şi economiştii inventează moduri de a creşte mai departe consumul. Oare problema noastră nu este dezvoltarea unui zeu al foamei (de consum) veşnice? Faptul că nimeni nu pune la îndoială maxime infame ca „Lăcomia e bună” sau „E mişto să fii zgârcit”? Că nu *are cum* să existe suficientă foame, suficient consum, suficientă lăcomie? Şi în loc să ne ocupăm de foame acolo unde există, am născocit şi am construit o întreagă industrie prin care o provocăm în mod artificial. Accentul pus pe profit duce la tulburări intenţionate de percepţie, care ne fac pe noi şi economia noastră să acţionăm iraţional. Şi toate acestea sub ochii unei ştiinţe aparent perfect raţionale şi obiective.

Marx şi cererea

În vremurile în care comunismul, unul dintre cele mai cumplite regimuri ale vremurilor moderne, stăpânea peste Europa de Est, existau de asemenea crize economice. Însă erau de o cu totul altă natură. Oamenii tânjeau după zahăr, maşini şi lame de ras, exista cerere, dar nu şi ofertă. Astăzi se întâmplă invers. Suntem confruntaţi cu problema că se găsesc de toate în surplus: zahăr, maşini, lame de ras – oferta există, nu şi cererea. Cu alte cuvinte, economia *nu* tânjeşte să „mănânce" tot ce produce. Dacă economia slăbeşte, mai-marii economici şi politici îi vin în ajutor, promovează artificial consumul şi cer un fel de victime reprezentative. Acesta este motivul pentru deficitele bugetare, motivul pentru care guvernele se îndatorează, datorii atât de mari încât în unele ţări sufocă economia reală, care trebuie să acopere deficitele. Şi abia acum devenim conştienţi de această stare a lucrurilor şi ne sperie: economia aşteaptă să fie şi ea ajutată.

Există nenumărate conferinţe economice, la care este dezbătută, cu anumite variaţiuni, mereu aceeaşi temă, anume: „Cum putem ajuta economia?" Îţi dai seama încă din modul în care este pusă problema că

economia are nevoie de ajutor. Că în realitate chiar este neputincioasă. Nu poate să se ajute singură nici după ani întregi de discuţii despre reţetele împotriva crizei. Şi nici nu sunt semne că în viitor se va găsi o asemenea soluţie.

Învăţăm cu toţii, încă de pe băncile şcolii, că este rolul economiei să ajute şi să sprijine societatea – şi pe săraci, pe artişti şi pe cei creativi, deci pe toţi cei care nu se pot întreţine singuri în baza unor criterii economice. Şi acum aflăm că, în anumite condiţii, economia e mai neputincioasă decât aceşti oameni foarte slabi. Că şi ea, ca şi aceştia, are nevoie mereu de ajutor monetar, psihologic şi de politici bugetare.

Direcţia opresiunii – „supraeul” de sub capac

Să ne mai întoarcem o dată la conceptul de „opresiune”. Dacă privim mai îndeaproape, suntem mereu bântuiţi de o frică: să nu fim oprimaţi – indiferent că e Adam care o oprimă pe Lilith sau sistemul economic care ne oprimă pe noi sau politica care oprimă economia sau sistemul, morala, o matrice care-i oprimă

pe oameni; pe scurt, ne temem de ceva care ne vlăguieşte, ne răpeşte libertatea, nu ne dă voie să fim noi înşine. Să ne gândim deci din ce direcţie acţionează această opresiune asupra noastră.

În general ne gândim că opresiunea vine de sus. Dacă am vrea să exprimăm opresiunea printr-o imagine, ar fi cam aşa: noi am vrea să mergem drepţi, dar sistemul nu ne permite să mergem decât cocoşaţi, ca şi cum am avea o povară grea. Ne împinge mereu în jos.

Dar e posibil şi să nu fim oprimaţi de sus, ci dintr-o parte: am vrea să urmărim un ţel, dar sistemul ne împinge din lateral şi astfel ratăm ţelul. Sau sistemul ne împinge din faţă, ne face mai lenţi şi aproape ne opreşte în loc – ca şi cum am alerga pe sub apă. Imaginea birocraţiei se potriveşte bine cu această viziune: vrem să alergăm, economia care acţionează spontan ne-ar face să alergăm, pentru că vrea să lase concurenţa şi consumatorii să plutească pe un nou val de creativitate, dar nu ne lasă povara impozitelor, care ne încetineşte, la fel ca legile, birocraţia.

Se poate însă şi ca sistemul să ne împingă din spate, să ne forţeze să mergem repede înainte, ca un vânt puternic. Vrem să mergem încet, să avem timp şi spaţiu pentru prieteni, pasiuni şi familie, dar simţim că sistemul ne obligă să alergăm şi foloseşte tehnica mobilă şi digitală pentru a face lumea mai mobilă, mai digitală decât ne-o dorim noi. Simţim ca pe o povară grea viteza

în care trăim.

Rostul acestui exerciţiu de reflecţie este să demonstrăm că imaginea pe care am creat-o trebuie structurată cu totul altfel: că sistemul ne împinge în realitatea cel mai adesea *de jos.* Şi, la o privire mai atentă, această imagine este mult mai impresionantă decât cea a opresiunii venite de sus. În primul rând: de câte ori ne-a împiedicat sistemul să ajungem la un „sine” mai înalt, adică să devenim un om mai bun, din punct de vedere moral? De câte ori se întâmplă ca cineva să convingă pe altcineva să renunţe la o slujbă profitabilă şi să se dedice ajutorării săracilor sau să se mute la ţară şi să cultive cereale bio? Sistemul nu va pedepsi sau nu va chema la ordine pe nimeni care vrea să-şi dea toată averea săracilor. Sistemul ne oprimă în realitate foarte rar din perspectiva sinelui „mai înalt”, ci mai degrabă de jos. Din şinele nostru interior, din inconştientul nostru, din „supraeu”. Ne oprimă prin dorinţe necontrolate, de nestăvilit.

Dar noi nu vedem acest „supraeu”. Ne este închis. Ca sub un capac. Şi acest capac trebuie să rămână în inconştient. Să ne închipuim acum că l-am da deoparte şi avem deodată acces direct la „supraeul” nostru – la dorinţele şi dorurile noastre crude, necenzurate, necultivate, spontane. Că s-ar deschide toate uşile interiorului nostru. Conţinutul filmelor şi al legendelor de care ne temem ne-ar inunda conştiinţa. Dacă aşadar

acest „supraeu” al nostru – care într-un anumit fel este sinele spontan, creativ – ar fi eliberat, am deveni cu totul alţi oameni. Arta şi miturile noastre ne arată că nu ar fi o fericire, ci de-a dreptul cumplit.

Ce se află sub capac?

Poate că unii dintre voi îşi amintesc filmul *Sfera* (1998) al lui Barry Levinson, cu Dustin Hoffman,[52] un film SF de suspans, în care o echipă de oameni de ştiinţă călătoreşte în adâncul mării, pentru a cerceta presupusa aterizare a unui extraterestru. Deodată încep să se petreacă lucruri stranii. „Sfera” face să se materializeze visele membrilor echipei şi creează situaţii din ce în ce mai înspăimântătoare. Este aproape ca şi cum regizorul ar vrea să ne arate cam ce s-ar întâmpla dacă am lua capacul de pe „supraeu”.

---

[52] Un alt exemplu excelent, mult mai timpuriu, este romanul lui Stanislaw Lem, *Solaris,* în care un ocean organic face să se

Ideea unei sfere care împlineşte dorinţele vine de altfel din cartea *Picnic la marginea drumului* de fraţii Arkadi şi Boris Strugaţki.[53] Acolo este numită „bila de aur” (Andrei Tarkovski a pornit de la această carte, când a realizat, în 1989, filmul *Stalker – Călăuza).* Pe de o parte, povestea poate fi interpretată în felul următor: există o încăpere secretă, misterioasă, în interiorul unei „zone”, care le împlineşte vizitatorilor cele mai intime dorinţe. Protagonistul poveştii este un bărbat a cărui rudă e grav bolnavă şi pentru a cărei însănătoşire porneşte într-o călătorie periculoasă – şi ajunge cu adevărat în „zonă”. Crede că şi-a atins obiectivul. Dar când se întoarce acasă află că ruda a murit şi că el a câştigat o sumă fabuloasă la loterie. Unde este deci problema? Oare „zona” nu şi-a ţinut promisiunea? Dimpotrivă, a respectat-o îndeaproape. A împlinit cea mai mare dorinţă a acelui „supraeu” şi nu s-a ocupat de „capac”. A dus la îndeplinire ceea ce dorea cu adevărat omul, nu ceea ce şi-ar fi dorit să-şi dorească. Zona s-a

---

materializeze amintirile şi visele oamenilor (mai mult sau mai puţin ce definea Jung prin inconştient, memorie colectivă şi umbre). Andrei Tarkovksi a realizat o ecranizare după *Solaris* în 1972.

adresat direct „supraeului”, a fost ceea ce filosoful Slavoj Žižek numeşte maşinăria „supraeu”. Deci în forul lui interior protagonistului îi păsa mai puţin de ruda lui decât de câştig. Pentru că era un bărbat cultivat, cu

---

[53] Cartea descrie episoade din viaţa câtorva locuitori ai oraşului Harmont de pe planeta Pământ, unde cu mulţi ani în urmă a avut loc „vizita” unei civilizaţii extraterestre: în şase locuri — aşa-numitele „zone” — se mai găseşte tehnologie extraterestră, care mai funcţionează parţial. Această tehnologie produce efecte diverse şi în parte foarte periculoase, pe care — deşi au trecut ani — oamenii tot nu le înţeleg; de aceea au închis zonele şi le-au pus pază militară. Artifactele extraterestre sunt foarte dorite şi cu timpul oamenii le folosesc din ce în ce mai mult in viaţa de zi cu zi. Viaţa în aceste regiuni este definită de interese dintre cele mai diferite, ca ştiinţa, armata, contrabanda, iar romanul descrie mai exact una dintre regiuni, numită mereu „zona”. Protagonistul este Roderic Şuhart (în original „Redrick”, pe scurt „Red”), un „căutător de comori” (în original „stalker”), unul dintre acei oameni care pătrund ilegal, cu riscul propriei vieţi, în zonă, strâng obiecte de acolo şi le transformă în bani pe piaţa neagră. Când, mai târziu, din ce în ce mai mulţi roboţi sunt folosiţi în zonă în operaţiuni de recuperare şi din cauza supravegherii consecvente numărul contrabandiştilor tradiţionali scade din ce în ce mai tare, Şuhart porneşte pentru ultima dată spre „zonă”, pentru a pune mâna pe legendara „bilă de aur”. Despre ea se spune că „împlineşte toate

gândire etică, îşi dorea să-şi dorească „ce se cuvine”, şi asta într-o asemenea măsură, încât nu-şi mai cunoştea dorinţele reale. Când şi-a dat în cele din urmă seama la ce dusese adevărata lui dorinţă – bogăţia, s-a sinucis.

Înainte să ne grăbim să-l judecăm, ar trebui să ne gândim ce am face noi înşine dacă am avea acces la o asemenea zonă care împlineşte dorinţele. Am intra în ea? De pildă, dacă ne-am dori ca foamea să dispară din lume sau să nu mai existe războaie şi omenirea să fie salvată?[54]

Cum putem fi siguri că aceasta ar fi cu adevărat dorinţa noastră? Că ne-am dori exclusiv să facem un lucru bun din punct de vedere etic? Žižek descrie astfel lucrurile: „Acel «supraeu» este inconştientul total, partea impulsivă, copilărească a psihicului, care

---

dorinţele”.

[54] Sau ca actorul ca re îşi doreşte „să facă pe toată lumea fericită” şi este ucis de un tocător de carne.

lucrează cu principiul plăcerii şi este izvorul tuturor impulsurilor şi tendinţelor primare. Caută plăcerea imediată şi răsplata”. Maşinăria „supraeului” este un „mecanism care materializează direct fanteziile pe care nu le recunoaştem”.[55] Cu alte cuvinte, ceva care are nevoie de un „capac”, de o „închizătoare”. Aceste dorinţe, tendinţe şi impulsuri sunt reprimate de noi, dintr-un motiv bine determinat.

Al doilea derivativ al dorinţei

Deci de fapt nu este vorba despre o dorinţă sau despre un dor (deja o sarcină foarte complicată de maximizare economică), ci şi despre faptul că nici măcar nu ne dorim împlinirea celor mai multe doruri. În schimb vrem să ni se împlinească dorinţele construite social. Ce ne chinuie nu este atât imposibilitatea economică a dorinţelor noastre biologice şi inconştiente,

---

[55] Žižek 1999.

ci tensiunea şi prăpastia între lucrurile după care am tânji şi cele după care ne permitem să tânjim. Strădania dorită are loc la suprafaţa comportamentului nostru, adică în viaţa de zi cu zi, la vedere, dar în adâncul inconştientului la putere este al doilea derivativ al dorinţei – şi acesta este izvorul bogat al schizofreniei noastre psiho-economice.

Trebuie de asemenea să ţinem minte că cele mai multe lucruri pe care ni le dorim zilnic sunt dorite în baza unor gusturi şi convenţii învăţate – deci în baza unei mode sau a unui sentiment pe care am învăţat să îl preţuim. Am fost învăţaţi cum şi ce trebuie să ne dorim. În al doilea rând nu ne cunoaştem exact toate dorinţele. De aceea se impune o întrebare. Ce putere lucrează acest lucru? Mai devreme am folosit conceptul de maşinărie a „supraeului", dar oare nu ni se pare o problemă că o maşinărie ne cunoaşte dorinţele mai bine decât noi înşine şi că această maşinărie este ceva transcendent, de o mărime probabil considerabilă? în imaginaţia noastră, maşinăria „supraeului" este un aparat mort, dar cu toate acestea ne cunoaşte cele mai ascunse dorinţe. Această noţiune şi această percepţie (să fii urmărit, să fii pedepsit prin materializarea propriilor dorinţe, pe care nici nu le putem percepe conştient, nici nu le putem controla) îi amintesc imediat cititorului de o forţă supranaturală. Vechiul Testament este plin de situaţii în care această Forţă supranaturală

este invocată pentru a ne dezvălui propriile dorinţe ascunse: „Pune-mă la-ncercare, Dumnezeule… şi cunoaşte-mi cărările” (Psalm 138, 23); „Oare nu Dumnezeu va cerceta acestea?: că El e Cel ce ştie ascunzişurile inimii” (Psalm 43, 21) sau la Ieremia: „Eu, Domnul, Eu sunt Cel care-ncearcă inimile şi scrutează rărunchii” (Ieremia 17, 10).

Deci instinctul psiho-religios provine probabil din această incompatibilitate a dorinţelor noastre. Aşadar nu ne confruntăm doar cu demonul foamei veşnice, ci suntem expuşi şi la un alt strat de sentimente şi atracţii. Se află în adâncul sufletului, sunt puternice şi înspăimântătoare şi totuşi sunt într-o măsură atât de mare ale noastre, încât ne provoacă teamă. Dorurile nefireşti ale societăţii cultivate fac parte probabil într-o mult mai mare măsură din eul nostru decât dorinţele fireşti.

Lilith s-a hotărât să trăiască în afara societăţii, departe de semenii ei – acesta este preţul pentru a fi liberă de orice fel de opresiune. În cele din urmă, capacul a fost scos şi Lilith a fost lovită de dorinţe – aşa cum funcţionează de obicei blestemele: fac dorinţele de necontrolat. Şi deodată aceste dorinţe adânci, reprimate, devin realitate.

Dacă această interpretare a opresiunii de jos este corectă, atunci trebuie să aibă un motiv solid. Toată însemnătatea culturii şi a civilizaţiei este să ţină

închizătoarea blocată şi să ne ferească de dezlănţuirea de sex şi violenţă. Pornind de aici, Freud îşi formula deja una dintre cugetările cele mai importante, anume că civilizaţia este un aparat de reprimat impulsurile inferioare, cu scopul de a ajunge pe o treaptă mai înaltă de civilizaţie şi de a o menţine.[56] Sigur că acest lucru ne înstrăinează de noi înşine şi se pune în calea sinelui nostru real, dar ne înstrăinează şi de şinele nostru interior. Aşadar, sistemul trebuie să fie plin de paradoxuri şi nevroze.

Privit în ansamblu, acest lucru nu modifică doar percepţia şi sensul cuvântului „opresiune”, ci este şi un bun exemplu pentru ceea ce încercăm să arătăm în această carte: viaţa puternică şi veselă pe care o duc miturile în paralel cu convingerile şi înţelegerea noastră ştiinţifică. Aşezarea „opresiunii lumii” (ideea că această opresiune vine „de sus”) e de natură pur mitologică.

---

[56] Freud revine mereu asupra acestui lucru de-a lungul întregii sale opere. Citǎm aici un fragment reprezentativ din corespondenţa cu Albert Einstein, apărută sub titlul *De ce război?*: „Sigur că starea ideală ar fi o comunitate de oameni care şi-au subordonat impulsurile dictaturii raţiunii.” (Freud 1982m, p. 284.) Vom mai vorbi pe parcurs de multe ori despre această funcţie represivă.

Domneşte în minţile noastre. Ideea nu este pusă la îndoială sau cercetată şi cu toate acestea are o influenţă enormă asupra vieţii noastre şi a modului în care percepem societatea şi pe noi înşine în mijlocul ei. Nici măcar nu se opune ordinii noastre matematice sau ştiinţifice. Dimpotrivă, cele două se completează. Sau cum spune Mary Midgley în introducerea cărţii ei: „Suntem obişnuiţi să considerăm miturile ca fiind opusul ştiinţei. Dar în realitate sunt o parte centrală a acesteia”.[57]

Dacă opresiunea ar fi interpretată ca o formă de presiune văzută de jos, atunci am percepe-o pozitiv. Să ne întoarcem aşadar la Lilith: se simte oprimată de Adam (şi de trupul lui), acţionează în consecinţă – şi, prin urmare, pierde închizătoarea acelui „supraeu”.[58]

---

[57] Midgley 2011, p. 1.

[58] Din perspectiva lui Jung, Lilith reprezintă partea întunecată a inconştientului, Siegmund Hurwitz o numeşte „Darkfeminine”.

Astfel devine reprezentanta pură a reproducerii, morţii,[59] sexului şi violenţei”[60]. Îşi potoleşte foamea primordială mâncându-şi propriii copii. Ca şi Lilith, nici noi nu ştim cum a ajuns acest simbolism (al opresiunii) în minţile noastre, dar ne determină acţiunile şi, în cazul lui Lilith, o lipseşte de grădina Edenului.

Ce-ar fi dacă şi nouă ni s-ar întâmpla ceva asemănător? Ar exista vreo scăpare, dacă existenţa omenească s-ar transforma într-un iad? Şi în ce stadiu

---

[59] Howard Schwartz, în *Reimagining the Bible:* „Strangely enough, at the same time that Lilith was blamed for the scourge of infant mortality, she was also playing a major role as the incarnation of lust. Here she haunts men in their dreams and imaginations. It was believed that every time a man had a sexual dream or fantasy, he had intercourse with Lilith, and the product of this intercourse were mutant demons, half human and half demon, who were spurned by the humans and demons alike.” (Schwartz 1998, p. 60) („În chip destul de ciudat, in acelaşi timp în care era învinovăţită pentru flagelul mortalităţii infantile, Lilith juca de asemenea un rol important ca întrupare a poftei trupeşti. Aici îi bântuie pe bărbaţi în vise şi închipuiri. Se credea că de fiecare dată când un bărbat avea un vis sau o fantezie sexuală, avea un raport sexual cu Lilith, iar produsul acestui raport sexual erau demoni mutanţi, jumătate om, jumătate demon, dispreţuiţi atât de oameni, cât şi de demoni.” — n.t.)

am fi astăzi? „This could be heaven or this could be hell”, cum se spune în textul celebrului cântec Eagles, „Hotel California” – uneori nu ştim să facem diferenţa. Dacă ni s-ar îndeplini dorinţele cele mai intime, pământul s-ar putea transforma în iad. Povestea slavă „Peştişorul de aur” ne aminteşte un pic de „sfera de aur” a fraţilor Strugaţki. O pereche de pescari săraci are posibilitatea împlinirii oricărei dorinţe, în consecinţă, soţia pescarului îşi doreşte atâtea bogăţii, încât singurul mod de a o vindeca este să fie dusă înapoi în vechea ei colibă, pe care de fapt îşi dorea doar să o repare înainte să fie luată de valul dorinţelor. Pentru că locuinţa mai mare nu i-a adus fericirea. A făcut-o imediat să-şi dorească un palat.

Nu ne amintesc toate acestea de societatea occidentală din zilele noastre? Şi de legendarul rege Midas, care şi-a dorit să transforme totul în aur şi era să moară de foame? „Să reuşeşti în tot ce-ţi doreşti”, „să ţi se împlinească toate visurile” – nu sunt acestea urări de

---

[60] În aproape toate povestirile despre Lilith apar motive puternice legate de poftă şi teamă, teamă că Lilith ar putea ucide copiii şi poftă după Lilith ca obiect însuşi al poftei, vezi şi Schwartz 2009, p. 10.

bine care ascund în ele un blestem?

Dacă vrem să privim istoria lui Lilith ca pe o parabolă a economiei de piaţă, reprezintă începutul bun şi sfârşitul rău ale economiei de piaţă, alfa şi omega ştiinţei economice.

Alfa lui Lilith: libertatea

În centrul povestirii lui Lilith se află dorinţa ei absolută de libertate.[61] Libertatea este şi principiul suprem al economiei de piaţă, pe care Adam Smith şi urmaşii lui îl socoteau condiţia fundamentală pentru activitatea comercială avantajoasă. Libertatea actorilor pieţei şi a hotărârilor lor face posibilă funcţionarea la capacitate maximă a economiei în beneficiul tuturor. Şi, într-adevăr, libertatea pieţelor ne-a dus în ultimele

---

[61] Din perspectivă pur utilitaristă ne-am putea întreba dacă, în urma unei analize cost-beneficiu, Lilith ar face acelaşi lucru (şi Eva la fel). în cele din urmă, în mituri, ca şi în realitatea zilelor noastre, se pune aceeaşi problemă: care este preţul libertăţii?

decenii la o bogăţie fără precedent, dar a fost în acelaşi timp şi cauza atâtor crize.

Preţul libertăţii poate fi dedus şi el dintr-o istorisire biblică. Ieşirea poporului lui Israel din Egipt, sub călăuzirea lui Moise. Poporul este liber, dar bunăstarea lui economică scade.[62] Conform Ieşirii (Exodului), triburile lui Israel urmau să rămână timp de 40 de ani în pustiu şi nimeni nu avea să vadă Ţara Făgăduinţei. De investiţie aveau să beneficieze abia copiii celor plecaţi. Generaţia pornită spre libertate nu a văzut nimic.

Istorisirea Exodului arată pentru prima dată cel mai mare şi mai vechi contract economic din istoria omenirii. Contractul între generaţii este acordul cel mai puternic, civilizaţia noastră depinde de el: este vorba despre contractul economic între părinţi şi copii. Ce le transferă părinţii copiilor nu revine niciodată în aceeaşi măsură către părinţi; dar copiii copiilor mai profită. Fără acest contract, pe care îl respectă toţi cei care pot, specia noastră nu ar supravieţui mai mult de o

---

[62] Această scădere are loc într-un asemenea mod şi cu atâtea privaţiuni, încât israeliţii preferă să se întoarcă în robie.

generaţie.[63]

Prin urmare, familia se supune altor reguli. Schimbul nu are loc *quid pro quo,* ci urmează un model relativ singular. Este o economie a schimbului de daruri. Moneda, în cazul de faţă, nu sunt banii, ci atenţia, respectul, bucuria, parteneriatul, ajutorul. Dacă un apropiat îşi rupe piciorul, lăsăm totul baltă şi îl ajutăm, fără să facem o analiză cost-beneficiu. Dacă însă brutarul nostru îşi rupe piciorul, ne căutăm alt brutar. Ceea ce este în regulă, pentru că e vorba despre o afacere, nu despre o legătură personală. În familie şi între prieteni e exact invers. Nu este o afacere, ci ceva

---

[63] S-ar putea afirma că această grijă pentru generaţia următoare este un principiu natural, pe care omul îl are în comun cu animalele. Cu toate acestea sau poate tocmai de aceea, această grijă este un interes economic, iar economia ţărilor industrializate a făcut din el cel mai mare transfer economic din istorie.

personal. Părinţii cheltuiesc bani mulţi pentru copiii lor şi ce primesc în schimb? Nişte desene, farmecul copilului, râsul lui (aceasta pare să fie moneda copiilor) şi promisiunea implicită, nescrisă, că poate, atunci când părinţii vor fi bătrâni, o parte a banilor investiţi se vor întoarce spre ei. Dar cea mai mare parte a banilor se duce, bineînţeles, către următoarea generaţie.

Societatea din zilele noastre garantează multe libertăţi economice: datorită băncilor ne permitem să trăim în case pe care altfel nu ni le-am fi permis decât după decenii de economisire. Cu ajutorul unei bănci putem înfiinţa o întreprindere pentru care în mod normal mai multe generaţii ar trebui să pună bani deoparte. Este un efect colateral al societăţii individualizate. Astăzi şi cei cu puţini bani, dar cu idei bune, pot să-şi înfiinţeze propria firmă, fără să fie dependenţi de familie. Această independenţă faţă de familie – mare, dacă o judecăm prin comparaţie – este înlocuită de o dependenţă de structurile şi sistemele sociale şi politice.

Şi cu cât este mai matură o societate în ansamblul ei, cu atât sunt mai puţin capabili un individ sau o familie să supravieţuiască fără ea. Când viaţa era structurată mai simplu, o familie mai mare sau un clan se descurcau singure. Astăzi avem telefoane inteligente, computere, maşini accesibile, omniprezentul internet şi adesea şi studii universitare; cine dintre noi ştie însă

cum să găsească un izvor, cine îşi strânge sau îşi vânează singur hrana, cine ştie să coasă haine şi încălţăminte sau să supravieţuiască unei ierni fără electricitate? Banii, care sunt văzuţi ca simbol al independenţei sau al libertăţii, sunt în realitate simbolul dependenţei noastre de societate şi – în epoca globalizării – de lumea întreagă. În timp ce desfăşurăm mai departe cel mai mare contract economic tacit, această datorie tradiţională între copii şi părinţi şi relaţia născută din ea sunt din ce în ce mai impregnate de relaţia dintre individ şi societate.

Din exemplul lui Lilith înţelegem ce produce o dorinţă excesivă de libertate: singurătatea. În zilele noastre, milioane de oameni sunt dependenţi în viaţa de zi cu zi de tot felul de lucruri, şi astfel conceptul de „libertate” devine din ce în ce mai problematic. Când cineva aprinde un bec, le dă indirect de lucru câtorva mii de oameni – jurişti, ingineri, agenţi de relaţii publice, bancheri, politicieni, angajaţi în salubritate, designeri. Cu cât o economie este mai bogată şi mai avansată, cu atât este mai dependentă de funcţionarea tuturor celor implicaţi. Astăzi nu suntem dependenţi de forţele naturii, ci unii de ceilalţi.

Omega lui Lilith: creaţia distructivă

Omega lui Lilith este constrângerea născută din libertate. Pentru că Lilith este obligată să producă la nesfârşit, să dea viaţă, pe care apoi trebuie să o ia. Resursa ei este tot viaţa – cea a sugarilor, a căror forţă vitală o înghite.[64] Este un carusel cumplit de sângeros al lipsei de speranţă.

O economie de piaţă cu o imagine perversă despre sine funcţionează după acelaşi principiu. Produce pentru a distruge şi distruge pentru a produce. Produsul nostru, munca, devine scop în sine. Şi în vreme ce facem asta ne lipsim de timp şi consumăm resursele viitorului.

Filmul hollywoodian *Matrix* (1999) ne oferă o imagine impresionantă a acestei autodistrugeri. Acolo matricea din titlu, o maşinărie de produs iluzii, le bagă pe gât locuitorilor unei lumi distruse o realitate funcţională. Această maşinărie funcţionează pe bază de ulei obţinut din sugari. Nici că s-ar putea exprima mai grăitor furtul capitalului viitor pentru menţinerea unei iluzii a fericirii prezente.

---

[64] Schwartz 1998, p. 64

Domnia haosului

Care este soluţia pentru a scăpa din acest circuit? Cum ar trebui şi ar putea să arate schimbarea? În legătura cu asta ne vom ocupa de un fenomen privit în general ca un blestem, dar din care putem scoate şi o parte binecuvântată: haosul.

Domneşte haosul? Poate pentru o vreme, dar nu veşnic. Propoziţia „Haosul domneşte" este refrenul controversatului film *Anticristul* (2009) al lui Lars von Trier. Aici domneşte aparent un principiu mai înalt: pentru a îmbunătăţi un sistem, trebuie să treci printr-o fază de haos şi criză.

Dacă faci ordine într-o cameră şi te întrerupi la un moment dat, laşi în urmă mai mult haos decât înainte. Când vrei să renovezi un spaţiu ca să-l faci mai plăcut, în timpul zugrăvelii nu-l vei folosi, va fi inutil pentru o vreme. O creştere a nivelului de haos este aparent – sau adesea – un efect colateral al ordinii (îmbunătăţite).

Există o vreme pentru toate, pentru creşterea şi descreşterea ordinii. Prima poezie postmodernă se găseşte deja în cartea Ecclesiastul, în care timpul este singurul factor care face diferenţa. În funcţie de timp, o

faptă este bună sau rea.

Pentru orice lucru este o clipă prielnică
şi o vreme pentru orice mişcare de sub cer:
o vreme este să te naşti şi o vreme să mori,
o vreme este să sădeşti şi o vreme să smulgi ce-ai sădit;
o vreme este să ucizi şi o vreme să vindeci,
o vreme este să dărâmi şi o vreme să zideşti;
o vreme este să râzi şi o vreme să plângi,
o vreme este să te tângui şi o vreme să joci;
o vreme este să azvârli pietre şi o vreme să strângi pietre,
o vreme este să îmbrăţişezi şi o vreme să fugi de îmbrăţişare;
o vreme este să cauţi şi o vreme să pierzi,
o vreme este să păstrezi şi o vreme să arunci;
o vreme este să deşiri şi o vreme să coşi,
o vreme este să taci şi o vreme să vorbeşti;
o vreme este să iubeşti şi o vreme să urăşti,
o vreme este pentru război şi o vreme pentru pace.[65]

---

[65] Ecclesiastul 3, 1-8, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011.

Distrugerea „bună”

În urma lecturii celor spuse până aici se naşte următoarea întrebare: oare forma ideală de gospodărire ar fi ca totul să se menţină şi nimic să nu se distrugă? Cert este că cercul naşterii şi pieirii, al vieţii şi al morţii este un principiu superior al ordinilor organice şi dinamice, iar economia o socotim ca sistem al unei asemenea ordini dinamice.[66] Se comportă exact ca şarpele Uroboros: şarpele mitologic care reprezintă lumea şi care se mişcă autonom, autodevorându-se permanent. Uroboros[67] este o creatură circulară şi apare în mitologiile multor popoare ca simbol al înnoirii şi al revenirii din moarte. Platon a identificat în acest simbol natura înşelătoare a universului;[68] Jung îl socotea simbol arhetipal al nemuririi; cultura chineză foloseşte în locul lui simbolul yin şi yang.

---

[66] Şi cibernetica lucrează doar cu zero şi unu. Şi, aşa cum ştiu toţi utilizatorii de computere, cel mai simplu şi mai sănătos mod de a face să funcţioneze un computer care creează probleme este să-l reporneşti — „reboot” —, adică nimic altceva decât să trezeşti computerul înapoi la viaţă printr-o mică moarte.

Noi spunem acest lucru pentru început alături de Friedrich Nietzsche, care nota în *Aşa grăit-a Zarathustra,* în capitolul „Despre depăşirea de sine”: „Şi cel ce vrea să fie un creator trebuie să fie astfel în bine şi în rău. Cu adevărat, acela trebuie să fie întâi un nimicitor şi să-şi distrugă valorile”.[69]

Un lucru asemănător s-a petrecut în mod real în Europa cu doar puţini ani în urmă. Când fosta Cehoslovacie a trecut de la sistemul comunist la

---

[67] „In the age-old Image of Ouroboros lies the thought of devouring oneself and turning oneself into a circulatory process... This «Feedback» process is at the same time a symbol of immortality, since it is said of the Ouroboros that he slays himself and brings himself to life, fertilizes himself and gives birth to himself. He symbolizes the One, who proceeds from the clash of opposites, and therefore constitutes the secret of the prima material which... unquestionably stems from man's unconscious.” (Jung 1977, p. 513) („În imaginile străvechi ale şarpelui Uroboros se ascunde gândul autodevorării şi al transformării într-un proces circular... Acest proces de «feedback» este în acelaşi timp un simbol al nemuririi, de vreme ce se spune despre Uroboros că se ucide singur şi îşi dă viaţă singur, se autofecundează şi îşi dă naştere. îl simbolizează pe Unicul, care provine din ciocnirea celor opuse şi de aceea constituie secretul materiei prime care... îşi are fără îndoială originea în inconştientul omului.” — n.t.)

capitalism, am fost conştienţi că PIB şi bunăstarea aveau să scadă în primii ani, înainte să crească din nou. Aşa s-a şi întâmplat. Am putea compara acest lucru cu foamea israeliţilor din deşert din timpul Exodului. Chiar dacă există anumite rezerve în privinţa finalului. Nu este de la sine înţeles că economia de piaţă, care era ţinta drumului nostru, este cu adevărat o „ţară a făgăduinţei".

Dar să ne întoarcem la cugetarea noastră iniţială despre depăşirea de sine. Există în legătură cu aceasta o poveste despre apa vie şi apa moartă: dacă vrei să salvezi pe cineva – spune legenda – trebuie întâi să-l stropeşti cu apă moartă şi abia după aceea cu apă vie. Apa vie singură nu poate da viaţă. Drumul de la o ordine inferioară la una superioară nu este liniar, cu o creştere pozitivă, ci corespunde unei curbe în formă de „U", care duce la început în jos. Schimbările sistemice urmează în

---

[68] Platon 2013.

[69] Nietzsche 1954, p. 372.

mod evident în general această regulă: când un sistem se transformă într-o ordine superioară, procesul schimbării începe cu o fază de dezordine mai mare decât cea din sistemul iniţial.

Joseph A. Schumpeter a transpus această idee – conştient sau inconştient – asupra sistemului economiei de piaţă. Îl vede pe întreprinzător ca pe un inovator şi istoria economiei ca pe o mişcare unduitoare a modernizării şi progresului; acesta din urmă se hrăneşte din înnoire. De aceea ciclul este: invenţie, stabilizare şi dispariţie, pentru a face loc noului. Singura parte relativ liniştită a acestui triumvirat este stabilirea unui nou sistem.

În *Capitalism, socialism şi democraţie,* exprimă acest lucru după cum urmează:

> Deschiderea unor noi pieţe, străine sau autohtone, şi dezvoltarea organizatorică de la atelier şi fabrică la concerne ca US-Steel ilustrează acelaşi proces al unei mutaţii industriale – dacă mi se permite folosirea acestui termen din biologie care revoluţionează permanent structura economică dinăuntru înspre

afară, care distruge permanent vechea structură şi creează permanent una nouă. Acest proces al „distrugerii creatoare” este elementul esenţial al capitalismului.[70]

Şi de aici reiese şi natura crizelor, în interpretarea pozitivă pe care le-o dă Schumpeter:

De fapt aceste revoluţii nu sunt neîntrerupte; apar în valuri inconstante, despărţite între ele de perioade de linişte. Însă procesul ca întreg are loc fără întrerupere – în sensul că mereu este în desfăşurare fie o revoluţie, fie o absorbţie a

[70] Schumpeter 2005, p. 134 şi urm.

rezultatelor revoluţiei; amândouă formează împreună ceea ce se numeşte ciclul conjunctural.

Încă din 2008, Schumpeter este considerat ca unul dintre cei care văd un aspect pozitiv în crize, din cauza conceptului de „distrugere creatoare”. Dar nu este aşa. În lucrarea lui fundamentală, *Teoria dezvoltării economice,* Schumpeter vede aceste cicluri de „inovaţie şi lichidare” ca pe un circuit al modernizării care nu este abrupt, ci funcţionează armonios, într-un sistem în general „static”. Socoteşte că crizele sunt excepţii nedorite de la regulă şi le defineşte ca „tulburări ale echilibrului static”.

Esenţa unei crize constă aşadar în comportamentul iraţional al actorilor pieţei, nu în natura însăşi a economiei:

Ceea ce face din când în când procesul de

> lichidare să decurgă anormal este, după părerea noastră, faptul că, în momentul în care economia intră în procesul de lichidare, sunt luate măsuri care apoi se dovedesc pripite şi inadecvate şi care nu ar fi fost necesare pentru lichidare. Acest lucru se întâmplă sub influenţa unei disperări totale, a stărilor de panică.[71]

Ceea ce nu ne explică Schumpeter este de ce tocmai pieţele financiare sunt atât de predispuse la asemenea crize. Nu putem explica acest lucru decât prin instabilitatea valorii bunurilor tranzacţionate pe aceste pieţe şi prin factorul timp. Pentru a închide o firmă sau pentru a înnoi chiar un întreg segment de piaţă este nevoie de timp, de regulă ani de zile, în care sfârşitul se anunţă la început lent, mai târziu însă, la intervale din ce în ce mai scurte.

---

[71] Schumpeter 2006, p. 459.

Pe pieţele financiare, în schimb, fluctuaţiile pot apărea în fracţiuni de secundă şi de aceea caracterul impulsiv determină crizele. Consecinţa logică este că, cu cât economiile naţionale ascultă mai mult de pieţele financiare, cu atât sunt mai supuse riscului crizelor.[72] Şi caracterul „creator" lipseşte la rândul său aproape cu desăvârşire de pe pieţele financiare, dacă facem o dată abstracţie de faptul că speculaţia cu modele din ce în ce mai inventive are o contribuţie foarte creativă la valoarea netă contabilă. Deci în cazul acesta distrugerea nu aduce nimic nou, ci doar distrugerea averii. Cu atât mai mare este impactul fenomenelor de criză, pentru că în acest caz economiei reale îi lipseşte finanţarea de

---

[72] Schumpeter este unul dintre puţinii economişti care s-au ocupat serios de crize. Ajunge în cele din urmă şi la o concluzie, chiar dacă este una utopică: „Se poate spune că în orice criză pot fi împiedicate prăbuşiri de acest fel şi că altele, care au avut loc, ar fi putut fi prevenite. Depinde cel mai mult de subiecţii economiei… Dacă rezistă tentaţiei de a vrea să se salveze pe ei înşişi cu orice preţ şi rămân liniştiţi în front ca nişte soldaţi disciplinaţi, nu intervine nici panica — o altă necesitate mai profundă a prăbuşirii nu există. O bună organizare a pieţei, o atitudine demnă intelectual şi moral a întreprinzătorilor vor opri criza sau o vor menţine în limite înguste". (Schumpeter 2006, p. 461)

către bănci din cauza blocării creditelor. Economia provoacă aşadar un efect care se simte pe pieţele din proximitate, mai puţin profitabile, ca o retragere de capital. Aşadar, în timp ce în cazul distrugerii creatoare capitalul este redirecţionat în mod succesiv şi continuă să existe, în timpul crizelor financiare este în mare parte distrus. Se autodevorează, ca să spunem aşa.[73]

Lilith – sinteză

Lilith este una dintre cele mai vechi figuri demonice. Deci vom începe chiar de aici să pătrundem pe tărâmul demonilor economiei. Şi observăm cu

---

[73] Şi caracteristicile „revoluţiilor" ştiinţifice urmează reguli asemănătoare, după cum observă Thomas S. Kuhn. Schimbările sunt cel mai adesea imprevizibile, consumă multă energie şi dau naştere unor tulburări (chiar pentru ştiinţa însăşi). Întregul complex face să se nască întrebarea: ce duce la creşterea produsului intern brut. Inovaţiile sau economia însăşi? Şi economia nu este de mâna a doua?

surprindere, încă de la început, câte paralele misterioase există între cele mai vechi şi cele mai moderne mituri. La prima vedere nu există subiecte şi figuri mai îndepărtate decât o legendă babiloniană şi economia modernă. Şi cu toate acestea, în mod straniu, le vedem legate. Am încercat să dăm o interpretare economică relatărilor despre Lilith şi în acelaşi timp să descriem cele mai vechi tensiuni economice cunoscute în baza acestei vechi legende. Sunt tensiuni pe care, ca societate, le simţim până astăzi în foarte mare măsură. Deci omenirea a fost confruntată de la începutul civilizaţiei cu probleme şi griji similare celor de astăzi.

Ce putem deci să învăţăm? Nu doar lucruri general cunoscute, cum ar fi că şi cei mai talentaţi şi mai iubiţi ajung adesea în prăpastie sau că, cu cât e mai mare complexitatea, cu atât creşte şi riscul. Ci că viaţa şi dispoziţia ne sunt influenţate de forţe şi puteri pe care le controlăm foarte puţin spre deloc. Lilith, care se simte oprimată simbolic şi sexual de Adam, ne-a dat ocazia să reflectăm la diferitele forme de oprimare şi presiune, inclusiv la cele economice. Marile teme ale acestui capitol au fost dorinţa şi dorul, precum şi nevoia de ele şi prăpastia între dorinţele conştiente şi cele inconştiente; imposibilitatea egalităţii perfecte, chemarea libertăţii, haosul şi ordinea sistemică şi felul în care ne influenţează sau ne marchează.

Am ajuns la concluzia că o mare parte din

oprimare vine din interior, când o dorinţă exprimată în afară intră în concurenţă cu cea interioară, reprimată. Am ilustrat prin câteva legende ce se întâmplă când ni se împlinesc dorinţele – şi dau naştere imediat altor dorinţe. Am discutat despre vecinătatea dintre cer şi iad. Am vorbit despre contractul cu cele mai mari efecte al omenirii, contractul între generaţii, care se regăseşte de-a lungul istoriei – dar nu este scris pe hârtie – , un contract pentru care nu este nevoie de bani, dar care cu toate acestea rămâne economic în cel mai înalt grad. În sfârşit, spre finalul capitolului ne-am îndreptat către şarpele Uroboros care se înghite singur şi care simbolizează şi natura autodevoratoare a lui Lilith. Şi am vorbit despre distrugere creatoare, din care se naşte la sfârşit şi catastrofa unei economii de piaţă care se consumă singură.

2. Căderea din cer – naşterea sindromului economic

…astfel omul taie legătura care îl ţine legat de rai şi nimic nu-l va opri, nimic nu-l va putea consola pe când zboară prin golul timpului.
Milan Kundera[74]

După ce ne-am prezentat personajul principal, Lilith, este vremea să vă înfăţişăm miezul filosofic

---

[74] Kundera 1984, p. 284.

al argumentaţiei noastre. Acesta se ocupă de întrebările: omenirea a gândit dintotdeauna „economic”, „concurenţial”? Şi, dacă nu, ce idealuri existau înainte? în acest capitol, vom căuta originile gândirii noastre de astăzi şi motivele concurenţei şi ale surorii sale vitrege, agresiunea. Despre aceasta presupunem că stă la baza celor mai multe tulburări economice despre care scriem în această carte. Pentru a identifica rădăcinile ambelor fenomene, căutăm situaţia dinaintea concurenţei.[75]

Această epocă dinaintea „noastră” ca civilizaţie ar putea să fie în continuare prezentă în fanteziile şi dorurile noastre, care se ivesc în inconştientul social. Aceste dorinţe sunt mai mult intuite decât verbalizate,

---

[75] John Maynard Keynes visa, după cum am spus deja, la o societate a bunăstării care nu mai trebuia să gândească în categorii economice şi în care economia ar juca un rol secundar, societate care ar trebui aşadar să apară după cea din zilele noastre. Întrebarea pe care ne-o punem noi în schimb este: a existat vreodată în trecut — sau chiar în mitologie — o asemenea societate?

mai degrabă încifrate în simboluri ezoterice şi arhaice decât discutate ştiinţific. Vorbim despre ideea coincidenţei contrariilor, despre o pace spirituală, despre calea echilibrată de mijloc, pe care Platon şi Aristotel o vedeau deja ca pe un ideal. Această cale este proclamată şi căutată mai ales când societatea în ansamblul ei sau economia ajung într-o situaţie de criză. Deci atunci când o comunitate caută un medicament sau un tratament. Atunci modestia şi măsura sunt la mare preţ.

Ce s-a întâmplat însă când omenirea era în faza *pre*-occidentală, *pre*-economică, la început de tot? Dacă răspundem la această întrebare din prezent, adică dacă vorbim despre mituri moderne, vom spune că la începutul istoriei universului se află o mare bubuitură. Bubuitura primordială sau *big bang.* Şi oare nu începe fiecare istorie a economiei din orice manual cu starea de sărăcie absolută şi de lipsuri, care nu a putut fi depăşită decât prin binefacerile economiei de piaţă şi prin creşterea explozivă a furnizării de bunuri?

În schimb, povestirile strămoşilor noştri nu ne relatează nimic despre asemenea detonaţii şi evoluţii explozive ale imaginaţiei noastre. Dimpotrivă: relatările despre lume ale celor bătrâni încep mereu cu o perioadă de belşug şi armonie. Nu există nici dorinţe extravagante, nici vreo ţintă urmărită. Primele personaje ale evoluţiei mitice a popoarelor sunt, în cel

mai deplin sens al cuvântului, fiinţe „complete”: sunt androgine. Nu sunt încă supuse unui sistem bipolar. Nu cunosc diferenţa dintre viaţă şi moarte, război şi pace, masculin şi feminin, moale şi tare, cerere şi ofertă.

Eros

Din Grecia pre-elenistică a ajuns la noi figura lui Eros.[76] Eros este zeul iubirii, al dorinţei şi al dorului din relatările orfice şi pelasgice. Conform mitului, zeiţa nopţii depune un ou în poala întunericului. Când iese din

---

[76] Povestea lui Eros este o variantă a unei relatări şi mai vechi despre creaţie. Însă se pare că numele zeilor au fost schimbate. Tetis stăpâneşte marea, ca şi Eurinome, iar Okeanos înconjoară, ca şi şarpele Ofion, universul. Şi Eurinome este o zeiţă întunecată, care se ridică din haos şi desparte marea de cer. Dansează goală deasupra valului, în bătaia vântului nordic. Prinde vântul şi îl freacă între mâini. Si iată: este Ofion, şarpele. În cele din urmă, Ofion o înconjoară şi o fecundează pe Eurinome. Ea ia înfăţişare de porumbel şi depune oul pe care şarpele Ofion îl înconjoară de şapte

acest ou, Eros este hermafrodit şi înaripat. Pune universul în mişcare, creează pământul, cerul, soarele şi luna.[77] Abia perioada clasică l-a coborât, transformându-l într-un băieţel lasciv cu arc şi săgeată, care aduce necazuri lovind cu iubirea.

Şi la baza unei povestiri despre creaţie din Orientul Apropiat stă tot un personaj hermafrodit: Zeus îşi împrăştie sămânţa peste muntele Agdis, din care se naşte un hermafrodit, Agdistis. Această fiinţă ajunge atât de mare şi de puternică, încât zeilor li se face frică de ea şi o castrează. Din testiculele tăiate apare Cibele, zeiţa, iar din mădular, iubitul ei, Attis.[78] Cibele, numită

---

ori şi îl cloceşte. Din acest ou ies soarele, luna, planetele şi stelele, pământul şi copacii. Primul om, Pelasgos, iese din pământul Arcadiei. Găsim în această istorisire numeroase paralele cu relatarea biblică a Facerii. Despărţirea cerului de mare, cifra şapte în legătură cu creaţia, pe primul om, Pelasgos, făcut din pământ.

[77] Ranke-Graves 2007, pp. 25 şi urm. Izvor: Homer 1990, pp. 201, 261.

mai târziu Astarte, a devenit una dintre cele mai puternice zeiţe ale lumii antice. Povestea şi cultul ei au ajuns din munţii Asiei Mici până la Roma, unde era venerată în panteon.[79]

Din India s-a păstrat mitul lui Ardhanarishvara. Conform Shiva-Purana, Brahma nu-şi putea continua

---

[78] Conform legendei, Astarte trăieşte fericită cu Attis, până când acesta se căsătoreşte cu fiica unui rege. Zeiţa înşelată îi loveşte cu nebunie pe toţi oaspeţii. Attis se castrează în pădure şi sângerează până la moarte. Zeus nu îi dăruieşte înapoi viaţa, dar îi dăruieşte Astartei trupul mort, care nu putrezeşte. Astarte devine mama pământului şi, mai târziu, la Roma, cea mai importantă zeiţă din panteon, iar sângele lui Attis e socotit simbol al fertilităţii. Cândva în panteon se punea în fiecare an un pin împodobit în cinstea lui Attis. Nu putem decât să speculăm că ar putea fi o formă din care a evoluat bradul de Crăciun. Şi rolul Astartei, şi legătura ei cu figura Preasfintei Maria sunt contestate. Izvoare: Haarmann 1996, pp. 127 şi urm.; Caroll 1994, pp. 90 şi urm.

[79] Mai există o povestire ilustrativă din lumea romană: în *Metamorfoze,* Ovidiu scrie despre Hermafroditos, fiul lui Hermes şi

creaţia, pentru că făpturile lui nu se înmulţeau. L-a rugat pe Shiva să-l ajute şi acesta a apărut sub forma lui jumătate masculină, jumătate feminină. Apoi s-a împărţit în Shiva şi Parvati, iar Parvati a preluat funcţia fertilă.

Ciclul mitologic nordic începe cu uriaşul primordial Ymir, care ar putea fi şi el androgin. Atât în rădăcina latină, cât şi în cea veche indiană şi în cea medio-ilirică, numele său face trimitere la geamăn sau hermafrodit. Ymir se poate înmulţi fără partener sexual. Aşa scrie în „Völuspa" poetului islandez Snorri Sturluson. Relatarea creaţiei de aici e asemănătoare cu mitul lui Eros: „Negura timpurilor era pe când trăia Ymir, negura timpului, când nu era nimic". Şi apoi Ymir creează viaţa: „Se spune că pe când dormea a început să asude. Şi i-au crescut sub braţul stâng un bărbat şi o femeie, şi un picior a născut cu celălalt un fiu, şi de aici au ieşit sexele, aceştia sunt uriaşii deplini".[80]

În context biblic vedem o evoluţie paralelă, deşi nu este clar care dintre cele două mituri cu androgini a

---

al Afroditei. O respinge pe nimfa Salmacis, dar cu prima ocazie aceasta îl strânge în braţe cu atâta putere, încât cele două trupuri se contopesc. Ovidiu (1958), cartea a IV-a, versurile 345 şi urm., p. 206.

influenţat naşterea mitului ebraic. După interpretarea Midraşului evreiesc[81], a lecturilor rabinice ale Torei, primul Adam era bărbat şi femeie într-o singură persoană.[82] În Geneza Rabbah se spune: „Când Dumnezeu l-a făcut pe Adam, acesta era androgin. Dumnezeu l-a făcut cu două spinări, una de o parte, una

---

[80] Böldl 2013, pp. 100 şi urm; Stange 2011, pp. 13 şi urm.

[81] Midraşul este interpretarea Tanakh-ului (aproximativ Vechiul Testament) şi a Talmudului, care este la rândul său o colecţie de interpretări. Textele din el nu sunt scrieri apocrife, ci interpretărididactice obişnuite. Gândirea folosită nu urmează concluziilelogice cunoscute la noi (silogisme), ci o lectură hermeneutică a locului cuvintelor, a repetiţiilor şi a sensului ascuns.

[82] Cooper 1997, pp. 54 şi urm.

de cealaltă”.[83]

Şi apoi trebuie să vorbim, bineînţeles, despre *Banchetul* lui Platon, care probabil contopeşte aceste mituri şi le introduce într-un dialog socratic. Aristofan îi învaţă pe prietenii lui de beţie despre apariţia lumii.

Trebuie întâi să înţelegeţi firea omenească şi cele prin care a trecut. La început, firea noastră nu era aceeaşi ca acum, ci alta. La început existau trei sexe, nu doar două, ca

---

[83] Midraş Rabbah 8,1: Adam ha Rişom era androgin, atât bărbat, cât şi femeie. Această descriere, care pare să o contrazică pe cea din Facere, îşi extrage doza de îndoială chiar din prima descriere din Facerea 1, 27: „Şi a făcut Dumnezeu om după chipul Său. Şi a făcut bărbat şi femeie”. De aici îndoiala cărturarilor, dacă erau două fiinţe despărţite sau una androgină. Conflictul este lămurit în aceeaşi operă: „Dar nu a fost făcută Eva din coasta lui Adam?” Cuvântul „ţela", folosit în Biblie pentru „coastă", e folosit în Midraş Rabbah pentru cele două laturi ale unui chivot.

acum, bărbătesc şi femeiesc, ci pe lângă acestea un al treilea, o contopire a celor două, din care astăzi a rămas doar numele; acela a dispărut. Exista pe atunci un sex bărbătesc-femeiesc nu doar după nume, ci şi cu adevărat în natură, compus din cele două, cel bărbătesc şi cel femeiesc, în timp ce astăzi nu mai există decât numele, şi acela e folosit ca insultă. Mai mult, întregul chip al omului era pe atunci rotund, căci spatele şi laturile formau o bilă; aveau însă patru mâini şi tot atâtea picioare şi două feţe identice pe un gât rotund, cu un singur cap pentru cele două feţe opuse, cu patru urechi şi două părţi ruşinoase şi toate celelalte care se pot închipui după cele spuse. Nu se mergea doar drept, ca acum, fie într-o parte, fie în cealaltă, ci, dacă se grăbeau, se roteau cu picioarele drepte în cerc; sprijiniţi pe cele opt membre se învârteau repede încotro voiau. Erau aşadar trei sexe, după cum le-am descris; şi aceasta pentru că la început bărbătescul izvora din soare, femeiescul, din pământ şi amestecul

celor două, din lună.[84]

Zeus taie aceste unităţi în două – bărbat şi femeie. Şi spune mai departe Aristofan:

Deci fiecare dintre noi este doar jumătate de om, pentru că despărţiţi, precum cambula, am devenit din una două. De aceea fiecare îşi caută insistent cealaltă jumătate.[85]

---

[84] Platon 1926, p. 26.

La ce folosesc toate aceste povestiri şi discuţii filosofice? De ce oamenii primelor culturi importante şi generaţiile următoare au ţinut morţiş să descrie momentul naşterii ca pe o stare androgină? Astăzi acest lucru ni se pare straniu. Oare din rândurile lui Platon să răzbată o dorinţă de completare, de „întreg”? Este dorinţa după ceva ce am pierdut şi care reiese din mitul lui Eros?

Povestea pe care am pomenit-o despre oul lăsat în întunericul nopţii din care a ieşit zeul tuturor celor vii are ceva foarte modern. Oare nu astrofizicianul Georges Lemaître este cel care vorbea despre un „ou cosmic”, care s-a spart la big bang – acum 13,8 miliarde de ani, conform teoriei ştiinţifice? Sau este vorba despre o amintire inconştientă a fizicienilor, legată de oul lui Eros?

Nu vrem în niciun caz să ne amestecăm în discuţia despre teoria big bangului, de aceea privim către o altă teorie – una poate la fel de plauzibilă. De ce n-ar fi limpede pentru închipuirea oamenilor să ilustreze o

---

[85] Ibidem

stare fără contradicţii şi conflicte foarte simplu, prin neutralitatea sexuală? Chiar dacă nu putem spune care este pentru fiecare dintre aceste viziuni motivul despărţirii sexelor, putem să relatăm cum au început sexele să se poarte duşmănos unul cu celălalt şi să înceapă un schimb simbolic sau războinic între a da şi a lua, un moment care, în povestiri, este foarte adesea asociat cu violenţa.

Cea mai impresionantă şi mai veche poveste este, ca unele dintre cele deja pomenite mai sus, din Mesopotamia. Vorbeşte despre armonia sexelor după despărţirea hermafroditilor: legenda vieţii şi morţii zeiţei Tiamat şi a soţului ei Absu, care cândva stăpâneau peste cerul ţării dintre cele două fluvii.

Căderea lui Tiamat – natura împotriva magiei cuvântului

În vremuri de dincolo de închipuire, înainte să apară pământul, peste zeii universului stăpânea zeiţa Tiamat. Ea a dat naştere stelelor şi zeilor. Ea era toată viaţa. Dar a dat naştere multora şi, după puţină vreme, ei şi soţului ei, Absu, nu le-a mai plăcut forfota urmaşilor. Şi s-au plâns supăraţi. Dar, în loc să-i asculte,

zeii l-au ucis pe Absu şi i-au dat naştere în trupul său lui Marduk, cel mai puternic şi mai războinic dintre ei. Însă după puţin timp, acest Marduk a tulburat-o pe Tiamat cu vântul (făcea mult vânt, cum se mai spune şi astăzi), iar ea a pornit la luptă cu o armată de monştri împotriva lui şi a celorlalţi zei. *S*-a ajuns la lupta hotărâtoare, din care Marduk a ieşit învingător. Dar, înainte să îi ia locul lui Tiamat, zeii l-au încercat, ca să vadă dacă era cu adevărat mai puternic decât Tiamat. Dacă putea face acelaşi lucru ca ea – să dea viaţă şi să facă minuni.

Atunci au pus o haină în mijlocul lor;
Către Marduk, întâiul născut, au spus:
Cu adevărat, stăpâne, soarta ta este cea mai înaltă între zei
Porunceşte să se nimicească şi să se facă şi aşa va fi:
Prin cuvântul gurii tale nimiceşte haina;
Porunceşte încă o dată şi fă-o iar întreagă!
Cu gura lui a poruncit,
Şi haina a fost distrusă.
Şi iarăşi a poruncit,

Şi haina s-a făcut din nou.[86]

Aşa şi-a asigurat deci Marduk stăpânirea în cer, şi a omorât-o pe Tiamat şi a făcut din trupul ei cerul şi pământul. Erich Fromm interpretează această poveste ca pe o parabolă pentru abolirea matriarhatului prin forma de organizare socială patriarhală.[87]

Pentru noi este însă mai interesantă competiţia care reiese de aici. Minunea naturală a naşterii, aşa cum o întruchipează Tiamat, nu mai este decisivă pentru dobândirea puterii. Ci are câştig de cauză minunea

---

[86] King 2007.

[87] Fromm 1979.

făcută prin cuvânt, prin cele rostite de Marduk. Naşterea „din cap” biruieşte naşterea biologică. Pentru evrei şi creştini, asemenea „naşteri din cap” nu sunt neobişnuite. Căci şi Iahve creează pământul prin cuvânt. Ca şi Marduk, poate nimici şi aduce la viaţă prin cuvânt. Nu trebuie decât să deschidem Biblia la prima pagină. Facerea 1, 3: „Şi a zis Dumnezeu: ‚Să fie lumină!’ Şi a fost lumină. Şi a văzut Dumnezeu lumina că e frumoasă; şi a despărţit Dumnezeu lumina de întuneric. Şi Dumnezeu a numit lumina ziuă, iar întunericul l-a numit noapte. Şi a fost seară şi a fost dimineaţă: ziua întâi. Şi a zis Dumnezeu: ‚Să fie o tărie prin mijlocul apelor şi să despartă apele de ape!’”[88]

Tot ce face Dumnezeu face prin minunea cuvântului, şi tot prin cuvânt numeşte lucrurile – o faptă deosebit de importantă, care îi dă celui ce dă nume putere asupra celor numite.[89]

---

[88] Facerea, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011. Abia la crearea omului îşi schimbă Dumnezeu modul de acţiune. Nu porunceşte, pare să propună cuiva: „Să facem om

Cu aceste creaţii prin cuvânt din contextul babilonian şi din cel creştin se marchează începutul unei noi epoci. Gândirea oamenilor se schimbă, iar această gândire schimbă fundamental viaţa oamenilor, cum vom vedea imediat.

---

după chipul şi asemănarea noastră”. Nu pare să spună cu cine vorbeşte. Dar în povestirea noastră economică aceasta este cu adevărat o notă de subsol. (Autorul ar putea sugera aici existenţa unui principiu feminin, în timp ce interpretarea ortodoxă vorbeşte despre o primă sugestie mai clară a Sfintei Treimi — n.t.)

[89] Pornind de la acestea ne-am putea întreba dacă izgonirea lui Adam şi a Evei din rai nu urmează aceeaşi logică precum şi căderea lui Tiamat — şi nu descrie aceeaşi fază a civilizaţiei. Dacă nu cumva pomul cunoaşterii binelui şi răului şi recunoaşterea acestora nu au de-a face cu legile date în primele oraşe-stat, care au determinat un mare progres civilizaţional, dar care erau în contradicţie cu principiul natural al grădinii Edenului. Şi dacă „blestemul” aruncat asupra omului, deci munca, nu era binecuvântarea agriculturii şi a recoltei planificate. Dar suntem foarte precauţi. Unele lucruri, chiar dacă puţine, aduc argumente împotriva acestei viziuni.

Viaţa în cercuri şi linii

În vremurile în care zeiţele-mame ca Tiamat stăpâneau în panteonul civilizaţiei omeneşti, omenirea încă mai gândea şi trăia în cicluri; se năştea, trăia, procrea şi dădea naştere, murea şi renăştea. În asemenea forme de existenţă nu avea nevoie de prea mult progres – în afară de satisfacerea nevoilor fundamentale: hrana, somnul, sexualitatea. Omul se încadra în circuitul vieţii, pe care îl împărtăşea cu plantele şi animalele. Era doar puţin mai mult decât ele. Antropologul cultural şi etnologul francez Claude Lévi-Strauss numea această fază „societatea rece”.[90] “ Este adânc înrădăcinată într-un timp ciclic, după mersul astrelor şi după circuitele meteorologice şi vegetale. Ordinea omenească este armonizată până la cel mai mic detaliu cu cea cosmică: şi anume prin instituţii

---

[90] Lévi-Strauss 1973, pp. 270 şi urm.; Eliade 1949.

religioase şi de cult. Această societate trăieşte practic „rezistenţa la orice schimbare”, pentru că socoteşte orice fel de schimbare ca pe un pericol pentru starea fragilă şi precară a existenţei.

Dar acest sens se schimbă drastic odată cu sedentarismul şi întemeierea primelor aşezări şi oraşe. Ciclurile veşnice nu mai există doar pentru a li te supune, ci pentru a fi folosite. La semănat, la secerat, la pescuit, peste tot sunt de ajutor semnele cosmice, solstiţiul, ciclul lunar, schimbările sezoniere ale cerului înstelat.

Noua formă de viaţă îşi creează şi imperative noi. Lucrează. Cultivă. Recoltează. Trudeşte. Gândeşte în avans. Caută schimbarea, experimentând şi învăţând din greşeli. Fă din aceste învăţături motorul dezvoltării tale. Lévi-Strauss numeşte această societate „societatea fierbinte”, neliniştită, care tinde spre progres. Marduk, zeul protector al oraşului Babilon, nu mai este, în această interpretare, „puristul” cumplit din cerul zeilor, ci primul tehnician şi inginer.

Cercetătorul istoriei antice şi egiptologul german Jan Assmann adaugă acestui concept doi „cronotopi”,

două moduri de a gândi istoria.[91] Primul cronotop, cel ciclic, este al lui Tiamat. Nu are nevoie de istorie. Este integrat în ciclul vieţii şi al morţii. Cel nou este însă cronotopul „liniar”, cel al „societăţii fierbinţi”. O formă de viaţă care planifică, anticipează, care tinde către un sfârşit al istoriei, către mai mult, către dobândirea de spaţiu vital, resurse, putere şi bunăstare. O societate care acţionează – şi acţionează economic. Noile mijloace şi interese nu mai sunt orientate doar spre obţinerea celor necesare. Ci oamenii tind după extinderea celor deja dobândite. Ca instrumente pentru aceasta se folosesc de comerţ, cultură şi război. La sfârşi tul acestui cronotop liniar al concepţiei biblice aşteaptă din nou un rai, ca răsplată, şi, prin el, perfecţiunea.[92]

Avem aici de-a face cu o schimbare a modului de a

---

[91] Assmann 2005.

[92] Evoluţia are acelaşi cronotop şi nici modelul nu diferă în mod esenţial; are şi ea o dezvoltare liniară, iarlncununarea ei este omul,

privi lumea, „societatea fierbinte” urmează „societăţii reci” sau gândirea ciclică în armonie cu natura este înlocuită de gândirea liniară, planificatoare. Civilizaţia părţii eurasiatice a lumii a ales viaţa care tinde spre progres şi valoare adăugată. Însă nu a uitat vechea viaţă ciclică.

În economie, găsim la Joseph A. Schumpeter o descriere care se potriveşte cu gândirea veche, ciclică: nu le acordă celor mai multe subiecte economice niciun fel de dinamică – cel mult o „adaptare pasivă” la condiţii noi. Sunt fundamental opuse înnoirilor şi se ţin de lucrurile de lungă durată. „Orice comportament deviant al unui membru al comunităţii sociale este privit dezaprobator de ceilalţi membri.” Să ieşi din masă înseamnă pentru ei un pericol. Aşadar, capacitatea de a persevera ca principiu al „acţiunii hedoniste”, cum spune Schumpeter, este un principiu foarte eficient al disciplinei – dar şi foarte păgubos: „Dacă această tendinţă din economie ar fi forţa ei motrice, am mai fi şi

---

ca „the fittest of the fittest”. Deşi deocamdată (dar până să apară ceva mai puternic poate să dureze o veşnicie) raiul acestei viziuni e pe pământ.

astăzi la nivelul construcţiilor pe stâlpi şi poate nici acolo”.[93]

Dar mai există un alt tip omenesc pe care îl putem compara cu personajul Marduk. Sunt acei rari protagonişti, care vor să depăşească toate obstacolele sociale şi psihice, pentru a-şi urma chemarea către „înnoirea creatoare”. Oameni care îşi doresc o reputaţie bună şi putere economică şi sunt dispuşi să jertfească multe în acest scop. Schumpeter formulează lucrurile astfel: „Bărbaţii care au creat industria modernă nu erau nişte nevricoşi care se întrebau mereu temători dacă eforturile pe care trebuiau să le depună le garantau plăceri pe măsură.” Pentru el figurile moderne care tind după înnoire sunt întreprinzătorii, pe care îi descrie în culori eroice: „Omul faptei nu ţine pur şi simplu seama de cererea existentă sau pe cale să apară. Îşi impune produsele pe piaţă”.

Ceea ce în vremuri de mizerie şi lipsuri apare ca un motor al progresului s-a radicalizat însă în anumite segmente ale economiei de piaţă ca principiu de la sine înţeles. Marketingul şi publicitatea sunt decisive, nu

---

[93] Schumpeter 2006, p. 125.

calitatea sau utilitatea unui produs. Întreprinzătorii îşi externalizează creativitatea către subcontractori, iar administratorii nu mai ştiu de alte planuri în afară de atingerea unor obiective de afaceri rigide şi a aşa-numitei „shareholder-value”. Au devenit garanţii unei „economii hedonisto-statice” – cum o numeşte Schumpeter – , care văd singurul progres în câştig şi conduc sistemul spre moarte prin raţionalizare şi rigoare.

Freud şi nostalgia siguranţei

Acum, în umbra acestui sistem hedonist au apărut – din perspectivă economică – costuri de oportunitate: pierderea tuturor acelor avantaje la care am renunţat pas cu pas pentru noul mod de viaţă şi pe care din ce în ce mai mulţi oameni şi le doresc înapoi – o înţelegere profundă, emoţională, a naturii şi a mediului, intuiţia, coeziunea familiei, timpul liber, liniştea, sentimentul de solidaritate. Iar această nostalgie este cât se poate de

actuală.[94]

Sigmund Freud vorbeşte în cartea sa „Straniul” despre această nostalgie a siguranţei: descrie imaginea animistă pe care o aveau despre lume popoarele „primitive” – şi nu o spune în sens depreciativ. Freud ajunge la concluzia că blocajele şi nevrozele omului modern au o mare legătură cu această viziune a lumii şi de asemenea cu dorinţele care ne mişcă viaţa sufletească, poate fără ca noi să observăm. Asemănător cu cei din vechime, care vedeau o armonie în contopirea sexelor, găsim şi în „Straniul” lui Freud pasaje despre prelucrarea nevrotică a unor asemenea dorinţe de pace atotcuprinzătoare şi armonie.

„Straniul”, spune Freud, este în fond un afect simplu – o emoţie care, odată reprimată, se transformă în anxietate. În timp ce afectul iniţial nici măcar nu este neapărat de natură negativă. Poate fi vorba şi despre un sentiment pozitiv care este reprimat pentru că nu este de dorit în contextul social. La bărbaţii cu o viziune fixă a rolurilor, conform căreia nu au valoare decât dacă

---

[94] Sociologul Hartmut Rosa s-a ocupat intensiv de acest fenomen. Vezi şi Rosa 2012.

sunt duri, poate fi de pildă nostalgia după cald, ascuns, moale. Este reprimată şi iese prin alte locuri, prin supape sufleteşti. Freud spune:

> **Se întâmplă adesea ca bărbaţi nevrotici să spună că organele genitale feminine li se par stranii. Acest straniu este însă intrarea către vechiul cămin al puiului de om, către locul unde toţi am zăbovit la început. „Iubirea înseamnă dor", spune o glumă, iar dacă cel care visează spune şi în vis despre un loc sau un peisaj „îmi e cunoscut, am mai fost aici", atunci interpretarea poate merge spre organele genitale sau către trupul mamei. Deci şi în acest caz straniul este ceea ce a fost cândva familiar, bine cunoscut.**[95]

---

[95] Freud 1919, pp. 297-324.

Sigur că s-ar putea obiecta că Freud interpreta totul în sens sexual, dar aici acest lucru nu contează. Ci este important să recunoaştem principiul conform căruia contrariile sunt întreţesute în psihicul individului: tarele are nevoie de moale şi nu ca de o persoană exterioară (soţie, soţ), ci în sine însuşi. Unde nu se întâmplă acest lucru, se atrofiază şi se îmbolnăveşte.

Această nostalgie influenţează o societate definită prin concurenţa dură ca o mână invizibilă. Provoacă o sciziune permanentă – între progres şi cumpătare, între lipsă de scrupule şi consideraţie, între dăruire faţă de lumea muncii şi interesele familiei, între gândirea competitivă şi solidaritate.

Tarele şi moalele – adesea le aşteptăm pe ambele în acelaşi timp de la câte un membru al societăţii, dar şi de la economie. Eroii moderni sunt principiali şi îngăduitori, sălbatici şi prietenoşi, periculoşi şi sugerând în acelaşi timp siguranţa. Bărbatul este un tată tandru, un rebel şi un erou gata oricând să intervină, şi muncitor. O asemenea dihotomie defineşte şi aşteptările

bărbatului de la femeie – cum vedem în miturile despre care povestim. Trebuie să fie în acelaşi timp mamă devotată şi seducătoare promiscuă.

Această idee fundamentală a ambiguităţii tinde să se lege în chip atractiv de cea a specializării economice şi a diviziunii muncii. În interiorul acestui sistem piaţa va găsi persoana cea mai potrivită pentru clienţi, care le împlineşte într-o măsură cât mai mare dorinţele. Aşa ne răsfaţă şi ne deformează societatea, ducându-ne spre un principiu al perfecţiunii aparent funcţionale.

Când însă căutăm în viaţa noastră personală, care nu este dirijată de piaţă, un partener alături de care să trăim, specializarea nu funcţionează deloc. Ne trezim în mijlocul unui proces de schimburi continue şi interese contradictorii, în timp ce piaţa ne amăgeşte că asemenea contradicţii sunt rezolvate sau nici măcar nu există şi, în cele din urmă, ne face să constatăm sec: lucrurile nu sunt chiar aşa de simple. Şi cu toate astea continuăm să ne lăsăm înşelaţi de asemenea promisiuni si speranţe.

Aşadar, oare acest conflict între lucrurile simple şi cele complexe nu se regăseşte şi în noi? Mai mult: nu se află în fiecare dintre noi un inovator, pe de o parte, şi pe de altă parte, o persoană care preferă să fie statică? Nu suntem prinşi în conflictele noastre interioare între orgoliu şi dorinţe moderate, între o atitudine dură faţă de noi şi de ceilalţi şi una prietenoasă sau chiar umilă,

spre folosul altora?

O dihotomie asemănătoare în domeniul economiei găsim în opera marelui „inventator al economiei de piaţă”, Adam Smith. A studiat la Oxford matematica, greaca şi latina, dar prima lui carte a fost o lucrare de filosofie socială: analiza comportamentului omenesc în societate, descris în *Teoria sentimentelor morale,* apărută în 1759. Este, cum ar spune filosoful social francez Pierre Bourdieu, scrierea „moale” a părintelui economiei.

În ea, Smith defineşte conceptul de *sympathy* – compasiunea (simpatia) ca element de coeziune socială. Intenţia lui principală este să răspundă filosofiei socotite pe atunci inovatoare a lui Thomas Hobbes, care îl descrie pe om ca pe un lup între lupi, o fiinţă animalică, care nu poate fi ţinută în frâu decât prin acţiunea unui rege necruţător.[96] Smith este de o cu totul altă părere. El crede că oamenii se pot înţelege între ei şi fără opresiune. Descrie pentru prima dată un agent pe care îl numeşte „mâna invizibilă”: „împotriva egoismului lor natural si a nevoilor lor neostoite, oamenii împart cu

[96] Hobbes 1970.

săracii rezultatele progresului lor. Sunt conduşi de o mână invizibilă să împartă bunurile necesare vieţii, şi fac acest lucru fără intenţie, fără să o ştie, în interesul societăţii”.[97]

În lucrarea sa economică *Avuţia naţiunilor*; apărută în 1776, „mâna invizibilă” este descrisă cu totul altfel. Acţionează, dacă putem spune aşa, mai ferm – dar mult mai eficient pentru capitalismul născând: „Orice om se străduieşte să-şi întrebuinţeze capitalul în aşa fel încât să obţină din el cel mai mare profit posibil. Prin aceasta nu doreşte în general să slujească interesului public şi nu ştie cât de mult îi slujeşte. El se gândeşte exclusiv la propria siguranţă, la propriul folos. Şi făcând aceasta este condus de o mână invizibilă să urmărească un scop care nu făcea parte din intenţiile sale. Urmărindu-şi propriul folos, aduce adesea mai multe foloase societăţii decât intenţionează”.[98]

---

[97] Smith 2010, I. II. 1.

[98] Smith 1999, IV. II. 9.

„Mâna invizibilă” a economiei de piaţă se deosebeşte fundamental de „strămoaşa” ei, privită din perspectivă morală. Pentru ea omul nu mai este un subiect înclinat natural către iubirea de semeni şi milă. Îl percepe doar ca fiind egoist şi mai degrabă ca pe un obiect involuntar al sistemului fantomatic decât ca pe administratorul lui. Altruismul şi fapta bună nu-şi mai au izvorul în predispoziţia individuală, ci în automatismul unui sistem cvasimecanic şi de necuprins pentru individ.

În ciuda răcelii ei inerente, această a doua definiţie a „mâinii invizibile” a fascinat spiritele capitalismului. Şi dacă revenim la reflecţia lui Bourdieu, motivul pentru care capitalismul este atât de popular este duritatea lui ştiinţifică. Exact aşa se socoteşte pe ea însăşi economia, de peste 250 de ani.

Asta explică şi de ce toate învăţăturile „moi” ale lui Smith au fost uitate: de pildă că acordă statului şi comunităţii un rol mult mai important decât cel de „paznic de noapte”, că solicită impozite mai mari de la cei care câştigă mai bine, că îşi doreşte naţionalizarea sistemului şcolar şi a infrastructurii şi că blesteamă

munca fără sens. Dar aceste păreri nu au căutare.[99] De aceea cazul lui Smith este unul dintre cele mai clare exemple ale falsificării postume radicale a unor mari gânditori în slujba constructelor ideologice.

La fel ca Smith au păţit mulţi alţi economişti străluciţi – de pildă, Friedrich August von Hayek. Cartea acestuia, *Drumul către servitute,*[100] este folosită abuziv de apostolii capitalismului creşterii, pentru a afirma că orice intervenţie a statului sau orice planificare statală duce neapărat la dispariţia libertăţii. De fapt aici există îndemnuri „demonice", precum obligaţia asigurărilor sociale generale, venitul minim, legi privind orele de muncă şi protecţia muncii şi aşa mai departe.[101]

Receptarea cunoştinţelor în ştiinţele economice pare să funcţioneze după principiul care spune că nu

---

[99] Mai multe pe această temă la Tanzer / Taus 2011, pp. 87 şi urm.

[100] Hayek 1945.

trebuie să tragi cele mai mari foloase posibile din operele economiştilor însemnaţi, ci să extragi o atitudine cât mai radicală. Şi asta merge de obicei mână în mână cu un efort intelectual minim. Din această perspectivă, principiul ideologic în economie este şi cel mai „dur” din punct de vedere intelectual, şi cel mai puţin adaptabil: e nevoie de exagerare şi de falsificare pentru a transmite iluzia unei lumi raţionale. Cei mai mari oponenţi ai acestei poziţii intelectuale sunt vizionari aplecaţi spre reflecţie, care preţuiesc toleranţa. De unde reiese destul de clar cine sunt primele victime ale ideologiei economice.

Sindromul economic

Poate fi aşadar rezolvată problema printr-o reunificare a lui „Smith cel dur” cu „Smith cel moale”, a lui „Hayek cel dur” cu „Hayek cel moale”? Aşa ceva nu

---

[101] Vezi eseul lui Böhm 2009, pp. 228 şi urm.

poate funcţiona decât dacă susţinătorii sistemului acceptă că o lume cu un singur principiu dominant (cel dur sau cel moale) nu poate exista pe termen lung. Până acum politica a reuşit mereu să includă ceva social, moale, în sistemul economic dur în sine. Dar mai face acest lucru? Sau, mai bine zis, mai poate produce efecte? Din ce vedem noi, partea dură devine din ce în ce mai dură şi mai plină de sine (şi astfel disfuncţională social), în timp ce partea moale devine şi mai moale (şi, de asemenea, disfuncţională social).

Anii care au trecut de la începutul crizei din 2008 au arătat că am devenit victimele unui sindrom economic, a unei întregi serii de simptome, care afectează capitalismul în momentul de faţă. În primul rând se observă un avânt impulsiv de a transforma orice resursă în capital generator de creştere şi astfel de a procesa materia primă, munca şi timpul tuturor indivizilor şi participanţilor la piaţă. Fiecare progres aparent se hrăneşte din impregnarea vieţii de principiul concurenţei.[102] Creşterea noastră se leagă de vânzarea

---

[102] Sigmund Freud şi-a bazat învăţătura despre nevroză pe ideea că progresul cultural nu poate apărea decât dacă omul îşi reprimă

pe piaţă a tot ce e în jurul nostru şi, în cele din urmă, şi a unor părţi din propria personalitate.

Să ne uităm, de pildă, la tehnologia comunicaţiilor. Acum o generaţie, ba nu, de fapt acum 20 de ani, comunicam cu toţii într-un spaţiu în mare măsură liber de piaţă, chiar dacă sub monopol. Nu aveam nevoie de ajutoare pentru a crea comunicarea. *Enabler*-ul era pur şi simplu inexistent şi în cea mai mare parte a timpului nu aveam nevoie nici măcar de telefon, adică de bani, ca să vorbim. Cât s-au schimbat lucrurile astăzi: cea mai mare parte a comunicării noastre cu ceilalţi are loc în interiorul unei pieţe. Avem nevoie zilnic de mii de

---

toate impulsurile şi instinctele originare. În sistemul economic, o asemenea reprimare constă în a economisi, adică în a ţine în frâu consumul pentru un scop din viitor. Suferi într-o anumită măsură pentru viitor. De-a lungul secolelor, acest lucru a creat capital şi bunăstare, aşa cum a creat, după Freud, cultură. Dar dacă în sistemul descris de Freud ai renunţa la toate inhibiţiile şi interdicţiile, acest lucru ar echivala cu abrogarea culturii. Nu este greu să afirmăm că acelaşi lucru este valabil şi pentru capitalism. Dacă nu economiseşti, trebuie să faci credite, pe care, în calitate de stat, de bancă sau de întreprinzător, le datorezi viitorului. Aceasta este cea mai importantă schimbare de paradigmă din interiorul capitalismului: capitalul lui este astăzi format din datorii.

oameni care să ne facă posibile discuţiile, chaturile şi conversaţiile.

Comunicarea nu mai este o acţiune între două persoane, între aceste două persoane se află o mare piaţă concurenţială de tehnicieni, programatori, manageri, avocaţi, specialişti în relaţii publice şi marketing. Dacă vrem să privim lucrurile cu atenţie, comunicarea este un bun exemplu despre cum specializarea de a trece peste o prăpastie, care face posibilă comunicarea, aduce profit; iar această prăpastie a săpat-o chiar ea.

Alături de Marshall McLuhan simţim cum telefoanele inteligente au devenit prelungirea urechilor noastre şi a organelor noastre de vorbire. Din punct de vedere tehnic, vorbim cu nişte aparate şi ascultăm nişte aparate. Poate că partenerul nostru de discuţie are vocea şi înfăţişarea persoanei pe care o cunoaştem. Cu toate acestea, persoana este absentă. Fără aparatură ne-am simţi probabil muţi şi surzi. Aşa cum mulţi oameni au impresia că sunt imobili fără maşină. Bineînţeles că aparatul natural al trupului nostru este la fel de bun ca înainte. Dar pare să nu mai fie suficient pentru vremurile noastre. Nu este neapărat ceva rău în sine, atât timp cât rămânem conştienţi de ce vindem şi ce pierdem şi de cât de dependenţi devenim de instituţii exterioare, fie ele telefoane inteligente, pieţe sau guverne. Şi nu au nevoie toate sistemele de ordonanţe

de urgenţă? Cine-i ajută pe cei care nu ţin pasul sau care eşuează în specializare şi sunt pierduţi pentru societate?

Realitatea sfidează aceste pretenţii. Succesiunea maniei şi a depresiei şi-a creat propriul sistem ciclic. Acest sistem perverteşte sistemul natural ciclic al devenirii şi al dispariţiei. Concurenţa imanentă sistemului cere eliminarea altor actori de pe piaţă de dragul propriei supravieţuiri. Progresul se hrăneşte din ce în ce mai mult din forţa creatoare excesivă, dar neproductivă, şi din distrugerea excesivă, producţie de dragul producţiei, consum de dragul consumului, creştere pentru mai multă creştere. Elementele utile ale lui Marduk se transformă în blestem.

Toate aceste tulburări se înghesuie involuntar în subsistemele care generează energia pentru aceste cicluri: adică în oameni. Vom analiza părţile patologice ale sistemului una câte una în următoarele capitole şi vom începe cu agresiunea.

3. Furia lui Ahile – despre agresiune şi concurenţă

Gonea aşadar Ahile cu lancea ca un demon,
Vâna şi ucidea; curgea sângele şiroi pe pământul negru,
Iar caii călcau în picioare leşuri şi scuturi deopotrivă,
Sângele uda osia de jos,
Iar şi iar
Şi în jurul carului marginile,
Când împroşcate cu sânge de copite,
Când de roţi, s-au colorat în roşu;
Aşa mergea-nainte să-şi câştige faima.[103]

---

[103] Homer 1990.

Homer

Eroism si manie eroică

Ceea ce aţi citit mai sus nu este un fragment dintr-o piesă de teatru radiofonică poliţistă, ci literatură aleasă, creată de Homer, care a trăit cel mai probabil într-un oraş grecesc cu comerţ înfloritor, Smirna.[104] Se întâmpla undeva între 800 şi 750 înainte de Hristos.[105] *Iliada*, epopeea lui despre un „război mondial" al Antichităţii, care a avut loc în faţa porţilor oraşului Troia, a devenit unul dintre cele mai importante elemente ale patrimoniului cultural european.[106]

---

[104] Se spune că Homer ar fi trăit fie la Smirna, fie la Colofon. Nu se cunoaşte exact originea lui, nici locul morţii. Însă în baza

Homer descrie în hexametri o poveste impresionantă despre mânie: mânia personală a unui rege îmbătrânit, părăsit de soţia tânără. Despre mânia

---

cunoştinţelor sale vaste se poate presupune că avea contacte cu pătura conducătoare aristocratică.

[105] Din cauza datelor nesigure, Homer însuşi a devenit un fel de mit al poeziei. Dacă a existat cu adevărat, atunci, conform cercetărilor actuale, a trăit în jur de 800 înainte de Hristos. Dacă războiul troian a avut cu adevărat loc, atunci probabil în jur de 1200 înainte de Hristos. Dar toate acestea sunt momentan o chestiune de credinţă mai degrabă decât de cunoştinţe ştiinţifice.

[106] Ne dăm seama cât de importantă a devenit epopeea chiar pe vremea vechilor greci din faptul că, în anul 500, era deja citită în şcoală la Atena, pentru a da tineretului conştiinţa propriei măreţii.

instituţionalizată pe care o desfăşoară acest conducător şi fratele său, transformând drama conjugală în obligaţie de sprijin din partea popoarelor aliate. În sfârşit, a mâniei dezlănţuite a eroului Ahile, al cărui car însângerat este cântat în versurile citate.

Ahile este cel mai orgolios şi mai bun războinic grec din războiul troian: în conflictul de zece ani descris de Homer, ucide nenumăraţi oameni. Ahile a devenit o enigmă pentru nenumărate generaţii de bărbaţi. Mare, frumos, impulsiv, la început, în copilărie, moale ca o fată, apoi însă – călit prin încercări – cumplit ca un înger al răzbunării. Un specialist al morţii, care îşi ia sarcina în serios: ştie că poate să-şi păstreze faima printre urmaşi prin ucideri – şi doar prin ucideri.

Ce bărbat: în cântul al XX-lea, numit „Bătălia zeilor”, Homer îl face pe erou să spintece burţi, să taie gâturi, să crape capete, să secere membre, să lovească cu sabia şi lancea în trupuri. Milă? Cruţare? Ciudate lucruri.

Atunci Tros, fiul lui Alastor – a venit în întâmpinarea lui
Şi i-a cuprins rugător genunchiul,
De va voi să-l cruţe şi să-l lase să trăiască.
...O, nebunul! Căci nu bănuia cât de zadarnică-i era ruga!
Când Tros i-a cuprins genunchii, ca să-l roage,

I-a înfipt pe loc sabia în ficat.[107]

Conform Convenţiei de la Geneva, Ahile ar fi socotit cu siguranţă un criminal de război perfect,[108] din punct de vedere psihologic are un caracter în care se îmbină sadismul, narcisismul malign şi necrofilia.[109] Şi cu toate acestea este atât de fascinant, încât artişti, scriitori şi realizatori de filme l-au ales adesea ca figură eroică. Recent acest lucru s-a întâmplat într-o epopee războinică hollywoodiană regizată de Wolfgang Petersen, cu Brad Pitt în rolul principal. În acest film,

---

[107] Homer 1990, p. 455.

[108] Hotărârile celor patru Convenţii de la Geneva din 1949 se referă la protecţia răniţilor şi bolnavilor din forţele armate aflate pe front (Acordul I de la Geneva), a răniţilor, bolnavilor şi naufragiaţilor din forţele armate marine (Acordul II de la Geneva), a prizonierilor de război (Acordul III de la Geneva) şi a civililor în vreme de război (Acordul IV de la Geneva). Ahile a încălcat toate aceste acorduri.

Troia (2004), epopeea lui Homer e transformată într-o melodramă ieftină de război, cu tot cu idile eroice. Regia nu a respectat cu stricteţe decât un element al epopeii: scenele groaznice de luptă. Acest film a făcut un profit de 500 de milioane de dolari – după cum vedem, sângele continuă să se vândă excelent, şi la 2700 de ani după Homer.

De ce? Pentru ce este Ahile atât de admirat? Care este natura agresiunii şi a sadismului? Ce le face pe amândouă atât de fascinante? Şi cum e percepută agresivitatea în societatea bazată pe concurenţă? Ce pagube provoacă acolo? Vom cerceta instituţionalizarea violenţei şi ancorarea ei în diferitele forme sociale, dependenţa noastră de modele şi personaje sadice; apoi legătura dintre frustrare şi agresiune. Ne vom apleca asupra lipsei de timp şi a idolatrizării dinamismului şi a vitezei, responsabilă pentru formele fundamentale ale agresiunii economice. Pentru început ar trebui însă să ştim cum sunt ancorate în psihic agresiunea şi mai ales

---

[109] Ahile este atât de obsedat de moarte, încât se îndrăgosteşte de cadavrul unei amazoane pe care o ucide în luptă şi o necinsteşte pe câmpul de luptă. Redactorii mai târzii au scos această povestire din legendă. Dar ea a supravieţuit în descrierile altor câţiva poeţi.

sadismul.

Freud şi impulsul lui Ahile

Sigmund Freud face legătura între figura sadicului fără tentă sexuală şi cea a războinicului distrugător – ca Ahile. Războiul este, după Freud, o „rătăcire de la cultură”, care îl transpune pe om, din punctul de vedere al civilizaţiei, înapoi în starea primitivă şi face din stat un înşelător şi un producător de minciuni care, în loc să apere viaţa, predică şi produce ucidere şi prădare. Astfel lumea degenerează în mod fatal şi devine câmpul de desfăşurare a unei agresiuni dezlănţuite: „Războiul ni-i descrie pe străini ca pe nişte duşmani, a căror moarte trebuie provocată sau dorită; ne sfătuieşte să trecem peste moartea celor dragi… Admitem moartea străinilor şi a duşmanilor şi le-o provocăm cu aceeaşi disponibilitate şi lipsă de reflecţie ca oamenii primitivi”.[110]

[110] Freud 1982, pp. 57-59.

de istorie universală este o serie de ucideri între naţiuni. Sentimentul întunecat de vinovăţie pe care îl simt oamenii din timpuri preistorice, care în unele religii a fost exprimat sub forma unei vini primordiale, a unui păcat strămoşesc, este probabil o expresie a vinovăţiei vărsării de sânge”.[111]

---

[111] Freud 1982, p. 52. Freud a vorbit despre agresiune şi folosind conceptul de „impuls thanatic”, instinctul omenesc aflat în opoziţie cu erosul care protejează viaţa şi care provoacă acumularea de energie negativă, care se descarcă prin agresiune îndreptată împotriva altora sau a individului însuşi. Astfel, erosul, ca impuls dominant, trimite înspre exterior energia lui thanatos. Se ajunge la comportamente agresive, distructive. Impulsul thanatic este văzut de Freud ca un fel de principiu biologic funcţional, cu izvorul în conştiinţa faptului că punctul final al unei evoluţii este totdeauna moartea. Această perspectivă a fost pusă la îndoială de generaţiile următoare. Şi totuşi există un număr ameţitor de definiţii. Pentru scopul nostru este potrivită definiţia deschisă a lui Alexander Mitscherlich, din 1969: „Agresiune este orice încearcă să rezolve o tensiune internă prin activitate, în primul rând prin forţa muşchilor”. (Mitscherlich după Nolting 2005, p. 12). Şi Rotraud A. Perner s-a referit de multe ori în opera ei la refuzul agresiv al evoluţiei societăţii. Perner, 2013, 2012.

Între atac şi fugă

Cercetătorul comportamental Konrad Lorenz îl susţine pe Freud.[112] El este de părere – în baza studiului pe care l-a efectuat pe gâştele de vară (*anser anser)* – că, în situaţii de conflict, şi omul alege între două reacţii: fuga sau lupta. Această teorie le-a plăcut foarte mult celor care au citit-o şi pentru că poate li cuprinsă într-un fel de maximă atrăgătoare: „What is the choice of man? Fight or flight”.[113]

---

[112] Lorenz 1963.

[113] Fight-or-flight este un concept impus de fiziologul american Walter Cannon (1915) — în egleză *fight-or-flight* înseamnă *luptă sau fugă.* Conceptul se foloseşte şi în cercurile de specialitate din

urmă nu lămureşte nimic. În cazul de faţă, de pildă, cercetarea a uitat cea mai importantă şi mai omenească reacţie în caz de conflict: în ciuda tuturor idealurilor, aceasta nu este nici fuga, nici lupta, ci supunerea sau eschivarea din faţa pericolului. Îţi aranjezi situaţia înainte să devină extremă – şi rămâi liniştit. Asta ne permite o obiecţie în privinţa economiei: oare sistemul nostru economic cunoaşte şi aceste nuanţe fine – între victorie şi înfrângere, câştig şi pierdere? Şi dacă nu – de ce nu? Să revenim la Lorenz şi să ne punem întrebarea: ce înseamnă agresiunea şi ce se întâmplă cu individul?

Germania în forma sa englezească, căci Cannon este, alături de Hans Selyer, unul dintre pionierii cercetării stresului. Reacţia fight-or-flight descrie adaptarea rapidă corporală şi psihică a fiinţelor în situaţii de pericol. În timpul reacţiei fight-or-flight, creierul face să fie eliberată brusc o cantitate de adrenalină care creşte ritmul bătăilor inimii, puterea fizică (tonusul muscular) şi viteza respiraţiei. Această rezervă disponibilă furnizează energia pentru un comportament care să asigure supravieţuirea, în funcţie de situaţia care produce stresul: lupta sau fuga.

Între uşurare si sadism

Atacul este – aşa se spune – cea mai bună apărare. Aşadar nu există doar o agresiune *ofensivă,* ci şi una *defensivă.* Individul doreşte să pună capăt unei stări de lucruri neplăcute pentru el, păgubind o altă persoană sau un obiect. Acest lucru se poate întâmpla de frică sau ca urmare a unei intenţii a cărei punere în aplicare diminuează starea de excitare negativă.[114] Psihologia modernă numeşte acest lucru „agresiune de uşurare".

Nu trebuie să insistăm prea mult, eroul nostru, Ahile, e făcut din alt aluat. Nu-l interesează să scape de frică, pentru că nici nu cunoaşte acest sentiment. În schimb, se potriveşte foarte bine cu manifestarea numită „agresiune apetitivă": individul dobândeşte o stare de bine făcând rău cuiva. Agresiunea este aici scop şi mijloc ale acţiunii. Cu cât mai multe pagube provocate, cu atât mai bine.[115] Aceasta este imaginea

---

[114] Dacă ar fi să ne exprimăm în termeni de specialitate, am

[115] Nunner-Winkler 2004, p. 21.

sadicului, despre care vom mai vorbi.

Deci cele două forme de agresiune se deosebesc fundamental. În timp ce „agresiunea de uşurare” rezolvă tensiunea, „agresiunea apetitivă” o sporeşte. De aceea potenţialul celei dintâi de a produce pagube este mult mai mic decât al celei de-a doua. Pentru că agresorul apetitiv este în pericol să-i placă atât de mult distrugerea, încât să-i vină greu să se oprească.

În practică, cele două forme se pot contopi. Acest lucru se vede din studiile despre huligani şi grupuri violente, care caută cu bună ştiinţă confruntări violente cu alte grupuri. Se întâmplă adesea şi în urma unor înţelegeri între cele două grupuri. În primă fază, astfel urmează să se înlăture tensiunile sociale şi frustrarea, mânia şi supărarea şi, prin proba luptei, să se creeze un sentiment mai puternic de respect de sine în colectiv.

În discuţiile cu psihologii, huliganii şi-au descris stările din timpul unei lupte. „Pe dinăuntru faci pe tine”, aşa îşi descrie un luptător temerile dinaintea duelului. „Eşti emoţionat şi te pişi de trei ori într-un sfert de oră. N-ai ce să-i faci, până când începe eşti mereu foarte

agitat.” „Panica-tot-înainte” este un comportament agresiv care iese la iveală când te confrunţi cu o mare teamă peste care trebuie să treci. Odată acest proces parcurs cu succes, se deschide o nouă fază psihică, pe care cei chestionaţi o numesc „tunelul violenţei”. Zgomotele devin din ce în ce mai intense, iar realitatea este percepută cu încetinitorul.[116] O cedare sau chiar fuga oponentului fac ca frica să dispară cu totul şi, în funcţie de situaţie, se schimbă şi caracterul agresiunii, care devine din „agresiune de uşurare” „apetitivă”.

Aşa descrie unul dintre huligani o stare de tipul celei induse de droguri a „lovirii continue”: „Tensiunea a dispărut – şi mi-a venit să zâmbesc. În timp ce îl loveam în continuare, aveam un rânjet transfigurat pe faţă. Pe faţa lui distrusă se vedeau panica pură, confuzia şi neînţelegerea”.

Această agresiune apetitivă este cea care îl deosebeşte pe om de animal şi îl face mai periculos

---

[116] Mulţi regizori se folosesc de această tulburare de percepţie, pentru a face ca scenele de violenţă din filme să fie mai de efect. Cele mai impresionante scene de acest fel sunt în *Gladiator,* regia Ridley Scott, cu Russell Crowe, Joaquin Phoenix, Connie Nielsen, Oliver Reed, SUA, RU 2000.

decât orice altă specie. Cel puţin aşa vede Konrad Lorenz lucrurile. Pentru că celelalte animale, chiar şi cele mai temute animale de pradă, spune Lorenz, sunt protejate de accese de furie oarbă distructivă prin inhibiţii instinctuale.

Un aspect specific al violenţei apetitive este că nimeni nu pare să fie cu adevărat imun la ea. Chiar şi cel mai rafinat intelectual se poate transforma într-un distrugător furibund. Scriitorul Tom Wolfe, de pildă, a declanşat odată la Oktoberfest, la München, o bătaie pe parcursul căreia el şi câţiva dintre adversarii săi au fost grav răniţi. La început Wolfe îi dăduse unui bărbat care stătea în faţa lui un pumn şi apoi „ieşise în fugă, triumfător, din cort", după cum scrie. Dar afară a fost prins din urmă de câţiva oponenţi. „Pur şi simplu mă înecam cu sânge şi nu-mi doream decât să duc lucrurile la capăt... aveam să continui până când nu mai simţeam niciun semn de viaţă în noroiul de sub mine."

Ce descrie Wolfe este o formă extremă de abandon: inhibiţiile, integrate în ani lungi de educaţie, sunt lăsate deoparte şi lasă cale liberă voinţei de distrugere. Cu această violenţă „oarbă" se întâmplă acelaşi lucru ca şi cu fuga „oarbă". Niciuna nu cunoaşte alternativă. În forma lor elementară sunt monorituale. Fuga se descarcă în direcţia a ceea ce nu se întâmplă sau „a-nu-face-să-se-întâmple", agresiunea, dimpotrivă, se descarcă în direcţia celor întâmplate. În nesiguranţa

în care îşi duce viaţa, agresorul vrea „măcar să ştie o treabă”: că „eul” e stăpân pe situaţie, fizic, psihic sau amândouă – chiar dacă pentru asta tot ce se opune acestei dorinţe este nimicit fără milă.

Comanda superioară – instituţii ale violenţei

Nu în ultimul rând, din cauza acestui potenţial letal, agresiunea a fost lăsată în seama legilor, a riturilor sau a instituţiilor. Se distruge la comandă superioară sau socială. Şi cine poate face acest lucru este, din punct de vedere social, superior tuturor celorlalţi. Devii „erou”.[117] Însă, dincolo de câmpul de luptă, ceea ce fac eroii este pedepsit cu severitate. Nu se aplică principiul „Ucide şi vei fi respectat”, ci „ucide

---

[117] Dar huliganul, ca şi eroul din război, are aceeaşi trăire. îşi ating gradul maxim de eficienţă când nu gândesc, ci acţionează. De la un samurai se aşteaptă ca, în momentul luptei, să fie liber de

şi vei fi şi tu ucis”. Şi asta încă din primele legi cunoscute, cele ale regelui Ur-Nammu (2100 înainte de Hristos). Ur-Nammu este un reprezentant al celei de-a treia dinastii sumeriene a oraşului Ur. A poruncit să se facă o stelă, pe care sunt însemnate 40 de legi. Pentru ucidere Ur-Nammu prevedea pedeapsa cu moartea: „Dacă cineva omoară un alt om, trebuie să fie omorât”.

Actele de agresiune şi violenţă sunt subordonate aşadar din cele mai vechi timpuri conducerii societăţii: puterii regelui, a religiei sau a şefilor de trib. Sunt canalizate şi transformate în instrumente eficiente ale propriei civilizaţii. Şi ca atare sunt potrivite pentru o

---

orice gând care ar putea să-l tulbure. În cartea de căpătâi a samurailor, *Hagakure,* se spune: „Dacă cineva este înclinat să se gândească doar la câştigarea duelului, ratează momentul potrivit pentru a acţiona”. Vechiul războinic nu trăia pentru faptă, el era fapta. Asta înseamnă şi că eroul nu se gândeşte la consecinţele acţiunilor lui. Lui Ahile sufletele victimelor îi erau cu siguranţă indiferente. Mai mult, deveneau valoare contabilă, care se punea la socoteală după bătălie. Gândul la paguba produsă ar fi distrus caracterul eroic. Un erou trăieşte într-o stare a conştiinţei care nu ţine seama de pagubele produse. Externalităţile îi sunt străine. Asta explică de ce eroii moderni au o cu totul altă înfăţişare decât cei antici.

societate care mizează pe expansiune şi al cărei model, de la joc până la război, e definit de orgoliu: mai sus, mai departe. Pe scurt: o societate a întrecerii şi a concurenţei.[118]

Troia şi bazele concurenţei

Ne amintim de prăbuşirea pomenită mai sus a zeiţei Tiamat din cerul babilonian şi de civilizaţia născândă a lui Marduk, în care aceste trei forme de comparativ – mai repede, mai sus, mai departe – devin firele călăuzitoare.[119] Viziunea lumii este din ce în ce mai „dură”, face parte dintr-o civilizaţie „fierbinte” cu o viziune liniară a istoriei. Pe de o parte, creează un

---

[118] Însuşi cuvântul german pentru concurenţă, concurs, „Wettbewerb”, vorbeşte despre domnia legii. „Wette” vine din germanicul „wedan”, care înseamnă „a lega”. Concurenţa este o acţiune „legată” de reguli. Aceasta este, dacă putem spune aşa, o contribuţie etimologică la discuţia despre „libertatea pieţelor”, nestăvilită.

progres însemnat şi toate binefacerile civilizaţiei, dar plăteşte un preţ însemnat: pentru că are nevoie pentru a se manifesta de energie, de exploatarea resurselor – fie ele omeneşti sau de altă natură. Pentru a şi le însuşi, această viziune asupra lumii presupune strădanie, ambiţie şi cunoaşterea ţelurilor.

Această dimensiune culturală şi filosofică extinde sfera agresiunii. Din acest punct de vedere fiecare act de creaţie este legat de o distrugere, de intervenţia într-o structură care este reaşezată. Este un lucru mai important decât pare la prima vedere. Pentru că această forţă creativă are în ea ceva insaţiabil. Martin Heidegger a sintetizat acest lucru în mod impresionant în următoarele cuvinte: „Violentul, constructorul, cel care merge spre nespus, pătrunde în negândit, face să se întâmple cele neîntâmplate şi să apară cele nevăzute, acest făptuitor cu sila este mereu îndrăzneţ... De aceea făptuitorul cu sila nu cunoaşte bunătatea şi răsplata (în sensul obişnuit), nu cunoaşte domolirea şi liniştea prin

---

[119] Încă din gramatică se vede concurenţa. Cine este mai rapid, trebuie să fie mai rapid decât altcineva — chiar dacă ar fi vorba doar despre el însuşi.

reuşite sau valoare şi prin confirmarea ei… Dispariţia este pentru el cel mai adânc şi mai întins da către ce e copleşitor… O asemenea hotărâre esenţială trebuie însă să folosească violenţa în ducerea la îndeplinire a faptelor şi în rezistenţă faţă de iţele mereu prezente care o prind în cotidian şi în obişnuinţă. Fapta de violenţă a pătrunderii atât de hotărâte pe calea fiinţei a celui care fiinţează îl scoate pe om din familiaritatea celor apropiate şi obişnuite”.[120]

Putem exprima acest caracter nesăţios şi mai poetic, prin Mefisto, din *Faust* de Goethe: diavolul, deştept foc, îl contrazice pe Bunul Dumnezeu când Acesta vrea „să-l îndrume spre limpezime” pe „robul lui credincios” Faust, pentru că „se străduieşte înţelept” şi munceşte pentru cunoaştere şi progres. Mefisto vede natura sufletească a lui Faust – şi astfel pe a oricărui om – , fireşte, altfel.

---

[120] Heidegger 2011.

Băutura şi mâncarea nebunului nu sunt pământeşti.
Ci-l duce foamea în depărtări,
Pe jumătate-şi înţelege nebunia;
Din cer ar vrea stelele cele mai frumoase
De pe pământ plăcerea cea mai mare
Şi nici apropierea toată, nici toată depărtarea
Nu umplu pieptul său mişcător.[121]

Astfel, după Goethe, existenţa noastră se desfăşoară faustic între voinţă, dorinţă, strădanie, reuşită şi următoarea dorinţă, pentru a cărei realizare e din nou nevoie de putere şi resurse. Dar uneori, când un sfat bun costă şi averea noastră-i topită, ajungem la modele comportamentale pe care cei din vechime le exprimau prin vorba „De unde să ai dacă nu furi?”. Acest furt, poate ultima fază a oricărei strădanii spre progres, ne îngustează din nou viziunea. Duce conceptul

---

[121] Goethe 1980, p. 11.

de agresiune înapoi la violenţă, cu formele ei de manifestare: război, pradă, furt, opresiune, sclavie, exploatare.

Cum ne dăm seama cu uşurinţă, în *Iliada,* Troia are rolul de resursă şi de victimă: situată lângă Dardanele, în Antichitatea timpurie, Troia controla comerţul între Marea Mediterană şi Marea Neagră, adică între Europa şi Asia. Nu e de mirare că în poemul său războinic Homer aduce toate marile puteri ale acelor vremuri în luptă. Toate popoarele Greciei de partea aheilor. Şi nubienii/egiptenii, etiopienii, licaonienii şi popoarele de pe malul Mării Negre de partea Troiei. Fronturile sunt clare: este bătălia între hegemonia regională a grecilor şi caracterul avansat internaţional al Troiei.

Legenda despre prinţul troian înnebunit de dragoste, Paris, şi cea mai frumoasă femeie din lume, spartana Elena, nu mai este în acest context decât decorul şi pretextul pentru adevăratele intenţii ale campaniei greceşti: cucerirea şi prădarea unuia dintre cele mai bogate oraşe ale acelor vremuri şi hegemonia în Marea Mediterană. Dominaţia militară, dominaţia maritimă şi, în cele din urmă, dominaţia asupra pieţei: in şi cânepă, peşte uscat, jad din China, purpură din Asia Mică, lemn de cedru, aur şi argint de la malul Mării Negre, minereuri, arme şi ceramică – despre aceste comori este de fapt vorba.

Însă în textul *Iliadei* conflictul pentru avuţii şi lucruri furate este descris altfel, la un nivel primitiv şi funest; nu degeaba prada, la început cea omenească (Elena), este cea care declanşează războiul. Prada şi lăcomia sunt cele care-i fac apoi pe greci să ţească permanent intrigi şi să pună la cale uciderii între ei – mai ales în conflictul între Ahile şi regele Agamemnon, pentru o prizonieră de război. În acelaşi timp, proprietatea îi ţine şi laolaltă pe atacatori, atunci când este proprietatea altora – comorile Troiei.

Din această perspectivă, Homer a cuprins naraţiunea întregii Antichităţi – începând cu oraşele-stat mesopotamiene – în poemul său. Este povestea răspândirii culturale a civilizaţiilor, bazată pe cucerire armată *şi* economică.

Într-adevăr, şi alte mituri descriu apariţia acestei ordini mondiale. În prima carte a *Metamorfozelor* poetului latin Ovidiu, este descrisă pentru început o populaţie agrară, sedentară. Ovidiu o numeşte „vârsta de aramă”: „Cu gândul mai mohorât, mai pregătiţi să pună mâna pe armele cumplite, dar încă fără fapta silnică”.

Însă apoi urmează prăbuşirea:

Ultima vârstă este cea a fierului tare. Imediat în vremea metalului de puţin preţ au izbucnit sacrilegiile: au dispărut ruşinea, adevărul, fidelitatea. Însă au crescut nenorocirile: înşelăciunea şi tot felul de intrigi, vicleşugul şi silnicia, şi lăcomia necurată.[122]

Deci vremuri rele? Dacă ne uităm la însuşirile progresului, atunci *Iliada,* cu palatele ei, eroii ei şi lumea zeilor ei, se află chiar în această epocă a fierului. Asta înseamnă progresul – în cazul de faţă, dezvoltarea de către greci a navigaţiei. Sau, cum spune Ovidiu: „Pânze s-au întins în vânt – navigatorii încă nu le cunoşteau bine". Şi despre capitalul din zăcăminte naturale: „Deja a apărut fierul păgubitor şi, mai rău decât fierul, aurul; acum apare războiul".[123]

---

[122] Ovid 1958, p. 27.

Doar violenţă? Nu tocmai

Acum se pune întrebarea: oare sistemul „de fier” este singurul posibil pentru dezvoltarea societăţii? Evident, nu. Psihologul Erich Fromm dă aici răspunsul în baza unor studii antropologice cu peste 30 de triburi şi popoare, realizate de Margaret Mead, George Peter Murdock şi Colin M. Turnbull.[124] Fromm le împarte în societăţi de tip A, B şi C.

Sistemul A conţine societăţi care promovează viaţa: idealurile, obiceiurile şi instituţiile sunt în slujba menţinerii şi dezvoltării vieţii. Agresiunea sub formă de

---

[123] Ibidem, p. 28.

[124] Fromm 1997, pp. 192 şi urm.

duşmănie şi violenţă apare acolo într-o măsură foarte mică. Există foarte puţine pedepse grele şi foarte puţine infracţiuni, războiul ca instituţie lipseşte cu desăvârşire. De asemenea, lipsesc formele de pedeapsă corporală, atitudinea faţă de copii este prietenească, egalitatea între bărbaţi şi femei este aproape desăvârşită. Aceste societăţi mai au o însuşire comună: nu există aproape deloc proprietate. Avutul personal se limitează cel mai adesea la unelte.

Existenţa economică a acestor societăţi se sprijină mai ales pe bunurile comune. O altă descoperire: forma generală de achiziţie nu este un prejudiciu pentru caracterul unei societăţi. Unele societăţi de tip A îşi dobândesc resursele din vânătoare, altele cultivă pământul, altele cresc vite. În această grupă A intră indienii Zuni-Pueblo, triburile Bergarapesh şi Batonfa, precum şi eschimoşii polari[125] şi populaţia Mbuti.

Societăţile de tip B nu sunt încă definite de caracterul distructiv sau de cruzime, dar încrederea şi prietenia sunt foarte reduse. Fromm: „Domneşte un fel

---

[125] Cum „eschimos” nu este un termen autohton, este socotit în parte ca depreciativ şi de aceea se încearcă în general să se

de agresivitate fundamentală, pătrunsă de spiritul agresivităţii masculine, de individualism şi de dorinţa de a-şi procura lucruri şi de a îndeplini sarcini”.[126] Din această categorie fac parte societăţile inuiţilor din Groenlanda, ale samoanilor, ale indienilor Dakota, Maori, ale incaşilor şi hotentoţilor.

Societăţile C sunt impregnate de agresivitate, dragoste de război şi concurenţă. Fromm: „De obicei domneşte un nivel ridicat de rivalitate, proprietatea privată joacă un rol important, ierarhia este strictă, războaiele, dese”. Asemenea societăţi au fost a aztecilor şi a triburilor Dobu, Kwakiutl, Haida sau Ganda. Fromm

---

înlocuiască prin „inuit”. Termenul „eschimos” se foloseşte din ce în ce mai puţin, însă „inuit” nu este un sinonim. De aceea „inuit” nu s-a impus ca alternativă în nord-vestul Canadei, în Alaska sau pe peninsula Ciukotka. Considerăm că discuţia rămâne deschisă şi nu folosim termenul „eschimos” în sens peiorativ.

[126] Fromm 1997, p. 194.

spune că sistemul C este „distructiv şi sadic”.

De aici se pot trage mai multe concluzii. În primul rând: agresivitatea poate fi un impuls omenesc, dar condiţiile sociale îi reglează intensitatea. În al doilea rând: agresivitatea este legată în mod evident de proprietate şi de strădaniile individuale. În al treilea rând: ordinea socială capitalistă este marcată de sistemul C. Şi dintre toate sistemele are cel mai mare succes material. Conflictele sunt descărcate prin principiul concurenţei, care etimologic vine din latinescul *con-currere,* din vocabularul sportiv, „a alerga împreună”. La sfârşitul pistei aşteaptă victoria sau înfrângerea – ori, în sens freudian, frustrarea sau satisfacerea libidoului.[127]

Dar ce efect are acest permanent conflict al unei societăţi competitive asupra psihicului? Conform observaţiilor psihologiei, frustrarea este unul dintre cei

---

[127] Suntem conştienţi de contestările şi animozităţile provocate de sistemul lui Fromm. Mai ales conflictul între Margaret Mead şi Derek Freeman legat de scrierea *Copilărie şi tinereţe în Samoa* a lui Mead a provocat dezbateri timp de ani de zile. Însă credem că cititorul trebuie să-şi formeze propria părere. Biografia în acest scop: Mead 1970; Freeman 1983.

mai importanţi declanşatori ai agresivităţii. Şi această concluzie este confirmată şi de comparaţia între popoare făcută de Fromm. Dar această înţelegere a concurenţei se poate vedea, dincolo de antropologie, şi în societatea noastră? Există studii interesante în acest sens, din psihologia socială şi sociologie. Selectăm câteva dintre ele şi începem acolo de unde „înveţi” în mic despre marea lume socială: de la joc.

Agresivitatea jucăuşă

Aşadar, jocuri: unul dintre jocurile video de mare succes ale anului 2011 are numele răsunător „Dead Space”. Jucătorul manevrează un personaj care se întâlneşte cu creaturi gen zombi pe care trebuie să le măcelărească. Pentru aceasta are un cuţit cu lamă laser care, aşa spune fabricantul, are scopul de a „ciopârţi tactic”. Scopul jocului: „O aventură horror scăldată în sânge”.

Prin aceste jocuri copiii se transformă în criminali în serie? Dacă ar fi aşa, rata criminalităţii ar trebui să urce sângeros de mult. Şi nu doar din cauza lui „Dead Space”. Între 5 şi 15 ani, un copil american obişnuit se confruntă prin intermediul media, pe ecranul de

televizor şi de cinema, cu moartea a 13000 de oameni. 80 la sută dintre filmele de la televizor conţin scene de violenţă fizică.[128]

Dar ce se întâmplă când copiii devin în joc participanţi activi la distrugere? Un studiu al pieţei jocurilor electronice din Germania din 2003 arată că peste 40 dintre cele mai populare 60 de jocuri au o componentă violentă însemnată.[129] Folosirea violenţei este premiată cu puncte suplimentare; accederea la un nivel superior depinde de atitudinea agresivă în joc. La polul opus, pedepsele pentru acţiunile violente lipsesc de obicei (în 98 la sută dintre jocuri). Violenţa şi agresivitatea sunt aşadar mijloace de a atinge succesul, iar acest comportament este învăţat prin joc de la cele

---

[128] Studiu efectuat de Gerbner et al. 1978.

[129] Apropo de utilizarea diferenţiată pe sexe: şi aici deosebirile sunt însemnate. Aproximativ 70 la sută dintre utilizatorii de jocuri violente sunt băieţi. Din Gudehus / Christ 2013, p. 291.

mai fragede vârste.

Din sondajele efectuate printre consumatorii tineri reiese de ce jocurile violente li se par atrăgătoare. Le atribuie un efect stimulator şi posibilitatea de a distruge lucruri şi de a încălca normele sociale fără a fi sancţionaţi. În plus, tinerii consideră că jocurile violente atenuează agresivitatea. Oare aşa şi este?

Analiza a 206 studii, cu un total de 61000 de participanţi[130] a arătat că, pe termen scurt, participanţii la jocuri agresive se simt mai excitaţi, mai supărăcioşi şi mai împovăraţi emoţional decât cei care joacă jocuri fără violenţă. În plus, au reieşit un regres al comportamentului empatic şi o diminuare a disponibilităţii de a-i ajuta pe alţii. După practicarea unor asemenea jocuri, se diminuează şi disponibilitatea de a se implica social, adică de a prelua voluntar o sarcină suplimentară.

Se mai cuvine menţionat un punct, care are mai puţin de-a face cu jocul şi mai mult cu informaţia şi economia. Într-un studiu pe termen lung, sociologii din Statele Unite au observat în anii 1960 evoluţia

---

[130] Melzer 2013, pp. 289 şi urm.

criminalităţii într-un cartier din Chicago, care tocmai se transformase dintr-o societate fără televizor într-una cu televizor. Ce s-a observat a fost o creştere semnificativă a furturilor după apariţia televizorului. Autorii studiului au explicat acest lucru prin spoturile publicitare, deci prin reclamele TV, care au crescut în mod drastic apetitul şi dorinţa după mai multe bunuri.[131][132]

---

[131] Hennigan/ DelRosario la Feldman 1985, pp. 305 şi urm.

[132] Şi aici ajungem la unul dintre primele eşecuri ale economiei de piaţă. Se presupune, în general, de când Aristotel a explicat acest lucru în *Oikonomika,* că economia constă într-un schimb de bunuri. Ceea ce pentru următoarele generaţii este o curiozitate din scrierea aristotelică este punctul de vedere al filosofului că şi furtul este o formă normală de comerţ. Dar nu are dreptate? Oare economia nu a refuzat multă vreme să discute în teorie situaţia celor care nu pot să schimbe? Nu au fost eludaţi mult prea repede cei care trebuie să fure pentru a dobândi bunuri? Discuţia despre

Spre succes prin agresiune

Dar aici dorim să vorbim despre economia de piaţă ca întreg şi despre sistemul ei fundamental ofensiv. Chitul care ţine laolaltă acest sistem şi îi asigură succesul constă incontestabil din orgoliu şi atitudine competitivă. Pe aceste însuşiri se clădesc creşterea şi prăbuşirea, puterea socială şi economică. Ideea este să fii mai rapid şi mai bun. În principiu este aşadar vorba despre timp şi viteză.

De aici reiese o paralelă evidentă cu studiile sociologice, conform căreia agresivitatea apare în special acolo unde oamenii se simt sub presiune şi cu timp prea puţin.[133] Cu cât mai puţin timp are cineva şi cu cât este supus mai multor factori de stres, cu atât este mai uşor să-l înfurii. Deci cu cât orizontul temporal

---

distribuirea bunurilor nu ar fi evoluat altfel dacă ştiinţa economică nu i-ar fi luat în calcul doar pe „proprietari, deţinători", ci şi pe acei „have-nots", care nu dobândesc bunuri ce pot fi schimbate decât prin violenţă?

al individului este mai reglementat şi mai definit de termene prestabilite, cu atât mai agresiv îi va fi comportamentul.

Dacă ne întoarcem la cele două sisteme fundamentale discutate, la tipul de viaţă ciclic (natural) şi la cel liniar (progresiv), observăm că cel liniar îşi asigură progresul în primul rând prin scurtarea timpului necesar pentru a face un lucru. Să produci ceva în mai puţin timp, să transmiţi mai repede informaţia, să parcurgi mai repede distanţele. Variabila timp se modifică constant.

Dacă însă totul se rezumă la o scurtare a timpului şi la o raţionalizare a unităţii de producţie pe unitate de timp, orice calcul economic al câştigurilor şi pierderilor ar trebui să ţină seama şi de altă „ecuaţie din umbră”: cea a agresivităţii şi a motivaţiei ei prin lipsa de timp. Şi anume în aşa fel încât progresul atins să fie însoţit, de la o anumită limită a suportabilităţii psihice, de manifestări colaterale agresive sau autoagresive, de stări şi simptome depresive, de pildă, epuizarea. Ar trebui aşadar inclusă în calcul şi o valoare limită psiho-

---

[133] Feldman 1985, p. 300.

economică. Un moment în timp de la care fiecare bun produs are ca efect consecinţe negative (externalităţi), care în cele din urmă pun sub semnul întrebării utilitatea produsului respectiv.

Eroi cinetici – ideologia distrugerii timpului

Nu trebuie să cauţi prea mult pentru a descoperi ideologii care urmează principiul reducerii timpului: de pildă, futurismul, care atribuie progresului tehnic exclusivitatea binecuvântărilor revărsate de om asupra societăţii. Progresul tehnic a însemnat mereu un singur lucru: creşterea dinamicii, creşterea vitezei. Agresivitatea se simte peste tot în acest sistem – şi în vocabularul războinic. În manifestul futurismului, scris de Filippo Tommaso Marinetti, citim următoarele: „Nu există frumuseţe decât în luptă. O operă fără caracter agresiv nu poate fi o capodoperă. Creaţia literară trebuie concepută ca un atac agresiv împotriva forţelor necunoscute, pentru a le sili să se plece în faţa omului. Timpul şi spaţiul au murit ieri. Trăim în absolut, pentru

că am atins deja viteza veşnică, atotprezentă”.[134]

Iar în al doilea manifest futurist Marinetti merge şi mai departe: „După distrugerea vechiului bine şi a vechiului rău, creăm un nou bine, viteza, şi un nou rău, lentoarea”.

Imaginea futuristă a lumii îşi atinge punctul culminant în fraza: „Vrem să preaslăvim războiul, această unică igienă a lumii”.

Manifestele futurismului exprimă cea mai puternică pervertire a principiului tare. Dar ecuaţiile sale – „viteza = sinteza oricărui tip de curaj în acţiune. Agresiv şi războinic” şi „lentoarea = analiza oricărui tip de prevedere analitică. Pasiv şi pacifist” – conţin probabil mai multă înţelepciune despre viziunea noastră curentă decât ne place să recunoaştem. În cele din urmă: de ce între eroii moderni sunt atât de mulţi piloţi de avion sau de formula unu, atât de mulţi astronauţi? Nu sunt aceştia oare tocmai acei eroi cinetici în faţa cărora se închina şi un Marinetti, care a ridicat osanale fascismului şi s-a prăbuşit odată cu Mussolini?

---

[134] Strobel-Koop 2008.

Agresiunea pieţei şi a capitalului

Viteza creează avans. Şi sau mai ales în economia globalizată. Scopul este să domini pieţele. Sau, altfel spus, sistemul economic cinetic este o maşinărie de redistribuire a puterii, care conferă dominaţie prin agresiune şi îşi defineşte ca instrument principal concurenţa. *Speed kills* este un concept străin acestui sistem sau, în contextul credinţelor futuriste, un sacrilegiu.

Niciun economist nu a evidenţiat mai sistematic această formă a distribuirii puterii decât argentinianul Raúl Prebisch. Împreună cu Hans Wolfgang Singer[135] a conceput o teorie a dezvoltării inegale a Nordului şi Sudului, care se manifestă în capacitatea de dezvoltare a pieţelor.

---

[135] Ulterior Hans Wolfgang Singer a modernizat şi a sintetizat aceste teorii în Singer/ Ansari 1992.

descriere a situaţiei actuale a economiei globalizate: media mondială a valorii adăugate este de 8302 dolari pe om şi pe an. Atât producem fiecare dintre noi. Nu e rău. Dar nu toţi oamenii prelucrează şi câştigă la fel de mult: în Europa, un om activ produce în medie bunuri şi servicii în valoare de 33884 de dolari, în America de Nord, 44000 de dolari. În schimb, valoarea adăugată produsă de un african este de doar 1405 dolari. Deci locuitorii statelor industriale sunt de 30-40 de ori mai productivi decât cei ai ţărilor neindustrializate.

Este această disproporţie reversibilă? După cum se pare, nu, şi asta în ciuda promisiunii politice a ONU că va eradica sărăcia. Acest lucru are legătură cu valoarea noastră adăugată şi cu capitalul de investiţii. Conform statisticilor organizaţiei comerciale a ONU, UNCTAD, investiţia pe cap de locuitor a crescut în ţările industrializate de 23 de ori din 1980 (la peste 12000 de dolari pe an pe cap de locuitor) – în ţările în curs de dezvoltare, în schimb, doar de 9 ori (la 900 de dolari). Deci valoarea adăugată creată prin investiţii poate să crească în Nordul bogat de mai mult de două ori faţă de părţile mai sărace ale lumii. Aşadar, dezechilibrul între săraci şi bogaţi creşte în continuare, în loc să dispară, aşa cum se afirmă.

Aici intervin economiştii Prebisch şi Singer, care afirmă că concurenţa globală se schimbă constant în defavoarea ţărilor în curs de dezvoltare. Pentru că

acestea nu sunt în urmă doar în privinţa investiţiilor. Trebuie să şi exporte materie primă ieftină şi să importe produse prelucrate scumpe. Iată câteva puncte ale „teoriei terms-of-trade”:

1. Sectorul de export al unei ţări care exportă materii prime creşte mai încet decât importurile, motiv pentru care, în total, creşterea economică a ţărilor în curs de dezvoltare este mai lentă.
2. O creştere a cantităţilor exportate nu duce la creşterea veniturilor, ci la preţuri mai mici pe piaţa mondială, cauzate de oferta mai mare. Prebisch numeşte acest lucru „creşterea pauperizării”.
3. În ţările în curs de dezvoltare există monopoluri sau oligopoluri, care le garantează ofertanţilor occidentali poziţia unică şi, prin aceasta, dictatul preţurilor.
4. Concurenţa între angajaţii din ţările în curs de dezvoltare este atât de intensă încât creşterile salariale nu pot avea loc decât într-

un registru foarte limitat.
5. În statele industriale, reprezentanţii lucrătorilor asigură creşterile salariale, ceea ce duce la un potenţial mai mare de consum, dar şi la preţuri mai ridicate. Deci ţările industriale au tendinţa să-şi „domesticească” câştigurile, însă economiile slabe îşi cheltuiesc banii din export pe bunuri de consum, nu pe investiţii pentru consolidarea propriei economii.

Nu trebuie să fim de acord în toate privinţele cu Prebisch şi Singer. Dar principiul fundamental al teoriei lor se observă până în cele mai îndepărtate ramificaţii ale societăţii. De exemplu, banca elveţiană UBS a comparat puterea de cumpărare din 71 de oraşe.[136] Ca valoare de referinţă studiul a ales un „Big Mac”. În

[136] Studiul UBS a fost publicat în august 2009. Metoda: preţul produsului a fost împărţit cu salariul net pe oră din paisprezece

Berlin sau Praga, un angajat obişnuit trebuie să lucreze în jur de 19 minute pentru a-şi putea cumpăra un asemenea sandvici. În Atena, este vorba despre 30 de minute, în Manila, 88, în Nairobi, 158. E amuzant doar la prima vedere. Transpus la situaţia globală, explică de ce oamenii se simt obligaţi să-şi rişte viaţa şi familia doar pentru a ajunge pe acele continente unde puterea de cumpărare şi productivitatea sunt îmbelşugate. De pildă, în Europa şi America.

Şi ce legătură au toate acestea cu violenţa? în studiile despre violenţă mai există un concept, cel al „agresiunii instrumentale", care cuprinde formele de agresiune cu scop precis, legat de dobândirea puterii, a unui statut şi a altor resurse. Dacă revenim la exemplul nostru, Ahile, şi îi atribuim măcar o anumită raţionalitate, a omorât 2000 de oameni pentru a fi privit de urmaşi ca cel mai mare războinic al istoriei. Miile de morţi au fost mijlocul de a dobândi faima – deci un caz de „agresiune instrumentală".

---

profesii.

câteva sute de ani au astăzi o bază asemănătoare. Materia primă este obţinută, preţurile sunt dictate în schimbul sărăcirii relative şi îndatorării unor părţi mari ale comunităţii internaţionale. Chiar dacă în regiunile sărace ale lumii creşterea economică este mai mare decât în ţările industrializate, prăpastia distribuirii bogăţiei creşte. Dacă această viziune a lui Prebisch şi Singer este corectă, fie şi parţial, avem de-a face cu un proces al dominaţiei economice care se consolidează de la sine şi produce din ce în ce mai multe pagube colaterale. Cu alte cuvinte: agresiune instrumentală economică pentru creşterea propriei bunăstări – sau cum spunea cercetătorul norvegian în domeniul păcii Johan Galtung: violenţă structurală.[137] Ce înseamnă asta concret se vede dacă aruncăm o privire spre acele ţări în care e produsă o parte a bunurilor noastre de

[137] Galtung a completat noţiunea tradiţională de „violenţă”, care descrie acţiunea distructivă intenţionată a unui individ sau a unui grup, cu dimensiunea unei violenţe difuze, imposibil de atribuit: „Violenţa structurală este influenţarea negativă evitabilă a unor nevoi omeneşti fundamentale sau, altfel spus, a vieţii, care coboară nivelul real al satisfacerii nevoilor sub ceea ce este potenţial posibil”. Conform acestei definiţii extinse a violenţei, tot ceea ce-i

consum. Bangladesh, de pildă.

Blugii europeni şi morţii din Savar

În vara lui 2013, în oraşul Savar din Bangladesh s-a prăbuşit o fabrică de textile – au murit peste 800 de oameni. S-a aflat că respectiva fabrică producea blugi pentru mărcile scumpe şi casele de modă din Europa. Apoi a ieşit la iveală că lucrătoarele munceau peste 12 ore pe zi pentru doar câţiva cenţi pe oră şi că aveau o viaţă similară cu a sclavilor. Ca să nu mai vorbim despre securitatea muncii şi respectarea normelor de construcţie.

Savar nu este decât aparent scena unei nenorociri foarte îndepărtate. Este rezultatul unui sistem care se descrie sec din punct de vedere tehnic ca distribuţia

---

împiedică pe indivizi să-şi desfăşoare întregul potenţial este o formă de violenţă. Aici intră loate formele de discriminare, distribuirea inegală a veniturilor şi diferenţa de bunăstare dintre Nord şi Sud.

muncii. Lucrurile sunt astfel: distribuţia muncii este inima globalizării, care ne-a promis să fie o maşinărie a bogăţiei şi a creşterii. Toate regiunile lumii urmau să fie conectate la fluxul de mărfuri şi deschise spre capitalism. Fericiţilor cotropiţi li s-a vestit că puteau recupera dezvoltarea economică şi se puteau îmbogăţi, dacă erau dispuşi la câteva sacrificii – vezi Bangladesh.

Limbajul de specialitate numeşte acest lucru „catch-up-process". Economiştii care au pus la îndoială acest concept au fost îndepărtaţi ca veşnici luptători de clasă. Şi asta deşi logica matematică era de partea lor – de pildă atunci când comparau nivelul de prosperitate al ţărilor bogate şi al celor sărace, productivitatea şi puterea de investiţie, cum am făcut şi noi mai sus. Dacă deci materia primă sau supraoferta pură de mână de lucru ieftină (ca în China) nu fac posibilă o explozie a creşterii, această înapoiere nu poate fi recuperată niciodată.

Din exemplul Savar se poate vedea cum este folosită agresiunea instrumentală pentru a dobândi cel mai ieftin acces posibil la resursa muncă. Victimelor acestei violenţe economice li se promite că vor câştiga din ea, iar consumatorilor din Europa, că vor avea lucruri de firmă la preţuri mici, toate acestea pentru că economia globală ar funcţiona de minune.

puţine săptămâni după prăbuşirea fabricii de textile s-a aflat de cazul unei lucrătoare de 18 ani, din Chittagong, care era obligată să muncească 15 ore pe zi, şapte zile pe săptămână, într-o altă fabrică. Când se simţea rău, angajatorul îi dădea palme ca să muncească mai departe. Fata, Fatema Akter, a murit de epuizare.

Cu puţin timp în urmă, BBC a comparat între condiţiile din fabricile din India, unde se produc haine pentru Europa, cu cele din casele de lucru ale liberalismului de tip Manchester din secolul al XIX-lea. Dacă ne uităm la Savar, putem ajunge şi la o concluzie mai dură: societatea noastră occidentală de consum şi de servicii, curată, nu a putut apărea decât pentru că am exportat condiţiile secolului al XIX-lea. Este un fel de călătorie în timp, devenită realitate prin globalizare şi agresiune instrumentală sistematică. Şi dacă e să facem o descriere mai dură, o formă reprimată de sadism. Se creează belşug prin suferinţa altora. Dar este şi un sistem al autoagresiunii, cum vom vedea imediat.

Boli de inimă economice

studiu pe termen lung despre bolile cardiace.[138] Oamenii de ştiinţă au stabilit că acestea apar mai ales la cei cu comportament agresiv şi concurenţial. La aceşti subiecţi s-au observat următoarele: la teste răspundeau tare şi repede, erau nerăbdători. Întrerupeau interviurile mai des decât alţii, reacţionau agresiv la stres, se plictiseau repede şi se socoteau perfecţionişti şi membri productivi ai societăţii. Alt tip se comporta foarte relaxat, se gândea mai mult la răspunsuri, nu era deloc nerăbdător şi afişa un zâmbet larg. Cei din grupul acesta se îmbolnăveau mai rar.

Dar cea mai uimitoare descoperire a fost că „grupul liniştit" era mai capabil să rezolve probleme complicate decât cei care se puneau singuri permanent sub presiune. „Urgenţa cu care abordau problema ducea la rezultate stereotipe şi neproductive", spune autorul studiului. Când lipsa de aer şi stresul permanent împiedică rezolvarea problemelor şi chiar le accentuează; când din această cauză creativitatea care ar trebui să ducă la rezolvarea problemelor scade – cum se face că „familia agresivă este evident mai respectată

---

[138] Friedman/ Rosenman 1974 la Feldman 1985, p. 265.

şi are mai mult succes”?[139]

Să sintetizăm cele spuse până aici: civilizaţia occidentală este o societate dinamică, în care agresivitatea joacă un rol important, pe care nu îl are la alte popoare şi civilizaţii studiate de antropologi. Agresiunea şi violenţa apar în diferite forme, dintre care violenţa apetitivă este cea mai periculoasă, pentru că are simptome de sadism şi pentru că violenţa creşte dorinţa de mai multă violenţă. Violenţa, aşa cum este folosită în cadrul unei concurenţe economice exagerate, se suprapune în mare măsură cu această violenţă apetitivă. Dinamica concurenţei nu vede timpul ca pe un bun, ci ca pe o variabilă, pentru a scurta perioada de pregătire a bunurilor pe partea ofertei. Acest sistem susţine că poate menţine şi spori forţele dinamice ale concurenţei. Acest lucru ar asigura şi ar garanta

---

[139] Carver / Humphries 1982 la Feldman 1985, p. 272.

libertatea de alegere a consumatorilor şi libertatea de acţiune a tuturor actorilor pieţei. În realitate aceste consecinţe pozitive nu sunt nicidecum garantate. Cine nu poate supravieţui decât în baza concurenţei nu are în sine libertate de acţiune, ci moare din punct de vedere economic în momentul în care refuză să participe la sistemul concurenţial. Aşa-numita libertate a concurenţei este deci, de fapt, obligaţia de a concura.

Este timpul să reconsiderăm principiile concurenţei din economia de piaţă. Asta înseamnă şi să verificăm criteriile după care se alege personalul ce urmează să sprijine aceste principii. Această verificare se află la începutul părţii a doua.

Partea a doua

Preţul bogăţiei – defectele psihice ale economiei

4. Apollo şi Marsyas – sadism, narcisism şi elitele economice[140]

Face bine a vedea suferinţa,
A face să sufere şi mai bine –
Iată o vorbă aspră,
dar vechi şi puternic
principiu omenesc – prea omenesc.
Nu-i sărbătoare fără cruzime:
aşa învaţă cea mai veche, cea mai lungă poveste a omului.
Friedrich Nietzsche[141]

---

[140] Îi mulţumim lui Valentin Unger pentru cercetarea făcută pentru acest capitol.

[141] Nietzsche 2013, p. 57

Orbirea distrugerii

Am vorbit deja despre supremaţia economică a concurenţei fără sens şi neproductive. Ahile a fost un exemplu pentru furia distructivă şi mecanismele de reglementare socială a violenţei. Am regăsit mecanica „panicii tot înainte” a bandelor agresive de huligani pe pieţe – ca agresivitate născută din teama de propria dispariţie. Am aprofundat de asemenea formarea sistemului agresiv în contextul individual şi social şi ceea ce ne priveşte în viaţa cotidiană: cum suntem crescuţi ca membri ai unei societăţi agresive.

În acest capitol ne vom întâlni cu cel mai important mecanism patologic responsabil pentru aceste lucruri. Vom vorbi despre un sistem de învăţământ care le bagă pe gât celor pe care îi învaţă mecanismele sale parţial sadomasochiste, violente şi narcisiste. Vom vorbi despre constrângerile patologice care se nasc de aici şi au efect pentru fiecare manager, vom descoperi dependenţa bolnăvicioasă de risc de pe pieţele financiare şi vom da peste strategii de câştig care seamănă cu cleptomania.

interesează pe noi şi care influenţează şi este influenţat de aceste manifestări patologice, trebuie să procedăm metodic şi să explicăm în parte fiecare componentă a sistemului economic de care aparţine. Pentru a ne lămuri vom vorbi pentru început despre istoria unui monopol pentru a cărui menţinere se ucide în proporţii legendare. Este un monopol al artei sau, mai bine spus, al muzicii – şi se luptă pentru el pe terenul narcisismului cu arma sadismului: legenda zeului grec al profeţiei şi al muzicii, Apollo, şi a satirului Marsyas.

Apollo şi Marsyas – întrecerea, narcisism şi sadism

Marsyas este un satir simplu şi un pic naiv, care trăieşte în pădurile frigiene. Trăieşte din vânat şi în rest este cu totul inofensiv. Nici nu bănuieşte că undeva, foarte departe, pe vârful Olimpului, se coace o nenorocire cumplită, care îl priveşte.

Zeii care trăiesc acolo sunt o adunătură dependentă de plăceri, căreia îi plac ospeţele, viaţa depravată şi satisfacţia sexuală. La nenumăratele lor sărbători le place să asculte muzică. Atena, de pildă, şi-a cioplit un flaut din care scoate sunete minunate şi cântă

cu mare pasiune. Doar că atunci când îi zice în felul ei, ceilalţi zei, dar mai ales zeiţele încep să rânjească dispreţuitor. Atena se întreabă care o fi motivul. Ce o fi aşa de amuzant la ea tocmai când cântă la flaut?

Deci coboară din Olimp şi se duce cu flautul la un râu din Frigia, pentru a-şi vedea reflecţia în apa lui limpede. Dar ce vede? Când începe să sufle în flaut, obrajii i se umflă şi faţa i se face albăstrie. Cumplit! Atena aruncă blestemând flautul şi îi blestemă şi pe cei care se vor atinge pe viitor de el. Blestemul eşecului ei îl loveşte pe primul sosit. Acesta este Marsyas.

Într-o zi însorită, satirul se plimbă fără griji de-a lungul râului, când descoperă în stufăriş ciudatul instrument. Îl ia, se uită la el din toate părţile şi suflă în el. Marsyas are plămâni puternici şi îi este uşor să scoată cele mai frumoase sunete. După puţin timp, toată lumea e fermecată de melodiile lui. Marsyas este lăudat, se spune că este cel mai bun cântăreţ din lume, de fapt, nu din lume, din tot universul – cel mai bun dintre muritori şi nemuritori. Mai bun şi decât inventatorul muzicii – Apollo. Iar lui Marsyas îi place asta. Este flatat şi crede acest lucru şi în cele din urmă se făleşte cu el.

În contextul olimpian însă trebuie să fii foarte atent cu lăudăroşenia. Apollo aude de concurentul autodesemnat de pe pământ şi furios îl provoacă pe Marsyas la o întrecere concertistică.

Deci cântă amândoi – Marsyas la flaut şi Apollo la liră – şi zeii sunt juriul. Pierzătorul trebuie să se supună pedepsei pe care i-o dă câştigătorul, acesta e târgul propus de Apollo. Zeii nu se gândesc prea mult, le place întrecerea, pentru că toate melodiile pe care le aud sunt minunate. Aşa că, după primul concert, nimeni nu se încumetă să aleagă câştigătorul. Toţi juraţii divini ar fi de acord cu un rezultat de egalitate. Dar Apollo se opune. Vrea o decizie:

— Cel care poate să cânte splendid şi cu instrumentul întors pe dos să fie câştigătorul!

Toată lumea aplaudă. Toată lumea în afară de Marsyas. Îşi întoarce flautul fermecat pe dos, suflă în el – nimic. Apollo în schimb îşi întoarce lira pe dos şi cântă cele mai frumoase melodii. Astfel câştigă şi va hotărî pedeapsa pierzătorului Marsyas.

Narcisism şi sadism

Apollo aşteptase acest moment şi se bucură de răzbunarea îngrozitoare. Marsyas este jupuit de viu şi apoi bătut în cuie de un copac. Blestemul flautului se împlineşte în ura cumplită a lui Apollo faţă de Marsyas

cel naiv şi în distrugerea concurentului.[142]

La începutul acestei povestiri se află narcisismul rănit al lui Apollo. Narcisismul este o manifestare psihică foarte extinsă şi de intensităţi diferite. În formele sale uşoare, nu e deloc păgubitor. Mai mult decât atât, după Erich Fromm e nevoie să te iubeşti pe tine însuţi ca să fii capabil să le dăruieşti altora iubire.[143] Într-adevăr, acest tip de narcisism sau egoism este elementul catalizator al unei economii de piaţă „sănătoase”. Nu degeaba capitalismul lui Adam Smith

---

[142] După Diodorus Siculus III, 58-9, Apollodorus I, 4, 2, Pliniu, Istoria naturală XVI, 89 la Ranke-Graves 2007.

[143] Această schimbare în aprecierea narcisismului ca model important pentru sănătatea psihică a fost introdusă în primul rând de şcoala autopsihologică (din cadrul psihanalizei) a lui Heinz Kohut. Astfel, narcisismul desemnează un sistem de ocupaţii libidinale. Însă aici nu sunt ocupate libidinal obiecte ca propriii părinţi sau un partener erotic, ci o instanţă proprie din interiorul psihicului.

spune că „iubirea de sine” a individului este ceea ce-l pune în mişcare pe *homo economicus.*

Egoismul fiecăruia are, după Smith, în cele din urmă ca efect, îndeplinirea marelui ţel: dobândirea „avuţiei naţiunilor”. Atât timp cât diferitele forţe, adică egoismul şi simţul comunitar, stau într-o relaţie de echilibru, este un sistem fără îndoială de succes. Creează ca de la sine cerere şi ofertă, iar concurenţa născută din orgoliu şi înclinaţie spre succes şi împlinirea dorinţelor are funcţia de generator al bogăţiei şi progresului.

Dacă însă acest sistem este stăpânit de narcisism maladiv, ies la iveală cu totul alte însuşiri. Narcisistul maladiv se percepe mereu pe sine ca fiind remarcabil şi vrea să fie socotit unic de ceilalţi. Conform psihologului american Otto F. Kernberg, are permanent nevoie să fie admirat. De aici apare reacţia lui patologică în situaţii de concurenţă: narcisistul îi invidiază nemăsurat pe ceilalţi pentru aptitudinile lor. Invers, socoteşte că ceilalţi nu-i apreciază talentele la adevărata măsură. Îşi face loc un impuls puternic, distructiv. Binele pe care îl au sau îl reprezintă ceilalţi este devalorizat şi/sau distrus.

Toate acestea le vedem într-o măsură mare la Apollo cel ros de invidie. Oricărui concurent normal i-ar fi de ajuns să-i ia lui Marsyas flautul fermecat. Dar pentru Apollo pedeapsa raţională nu este suficientă. Are

nevoie de distrugere pentru a-şi satisface impulsul. Astfel narcisismul se transformă în forma lui rea, „malefică”, ce se leagă adesea de sadism – dependenţa de distrugere.[144]

Sadismul nu cunoaşte altă supapă pentru dorinţa sa de distrugere decât corpul victimei. Psihiatrul şi medicul legist Richard von Krafft-Ebing[145] a contribuit la definirea „sadismului” – şi anume ca noţiune care defineşte perversiunea strict sexuală în cadrul căreia satisfacerea impulsului sexual se leagă de chinuirea sau umilirea partenerului. Însă cu Sigmund Freud şi urmaşii lui – în special Erich Fromm şi Melanie Klein – noţiunea

---

[144] Kernberg 2013, p. 268, pp. 280 şi urm.: Narcisistul atribuie toate lucrurile care nu-i plac unui obiect sau unei persoane şi îşi atribuie tot binele dintr-o relaţie. Imaginea de sine puternic idealizată neagă factorii perturbatori, asimilează opere şi gânduri ale altora, devalorizează şi/sau distruge lucruri pe care le au sau le dăruiesc alţii. Sinele său furibund poate duce la autodistrugere, la ura împotriva tuturor lucrurilor bune şi valoroase şi a celor din sine, la o contopire malignă a impulsurilor libidinale şi agresive, la dezintegrarea sinelui, care se exprimă prin lăcomie, lipsă de saţietate şi agresivitate. În schimb, un „narcisist sănătos” uneşte efortul, dorinţa de concurenţă şi voinţa de a-şi impune propriile interese.

s-a eliberat de domeniul strict sexual, astfel încât sadismul este socotit, prin extensie, dorinţa de distrugere şi durere.[146]

Mitologia, dar şi lumea filmelor şi a poveştilor hrănite din ea, ne pun la dispoziţie o lume plină de personaje sadice, coregrafia şi costumaţia fiind adesea foarte previzibile: haine negre, suflete negre. Barbă-Albastră care îşi ucide şi îşi dezmembrează soţiile; vrăjitoarea care o închide pe Rapunzel în turn; Lord

---

[145] Richard Fridolin Joseph baron Krafft de Festenberg pe Frohnberg, zis Von Ebing (1840-1902) a stabilit, prin metoda sa strict empirică, în calitate de medic neurolog, criterii pentru generaţiile următoare.

[146] **Sadism, dependenţa de tortură:** Definiţie dată de Richard von Kraft-Ebing, cu trimitere la opera marchizului de Sade, a unei perversiuni sexuale în cadrul căreia satisfacerea impulsului sexual este legată de chinuirea sau umilirea partenerului. Aceste acţiuni merg de la muşcături şi zgârieturi până la bătăi şi biciuiri şi, în cele din urmă, la răni grave şi ucidere şi dezmembrare a cadavrului.

Sadomasochism: manifestare simultană a sadismului şi masochismului, a dorinţei de dominaţie şi a supunerii unui individ. După Freud, ambele impulsuri apar, într-o anumită măsură, în relaţiile sociale ale individului.

Voldemort, care aruncă umbre vrăjite ucigaşe peste lumea lui Harry Potter. Îi avem pe blestematul de Davy Jones în *Piraţii din Caraibe* şi pe şeriful din Notthingham în legenda lui Robin Hood. Lista poate continua la nesfârşit şi ilustrează înclinaţia noastră de a vedea lumea în extreme. În această formă narativă simplificată, sadicii sunt reprezentanţi ai răului, de care se foloseşte pentru a ieşi la iveală binele – şi fără care nu ar exista intriga acestor povestiri.

Nero, Stalin şi sadismul puterii

Sadicii şi narcisiştii malefici din lumea reală nu sunt chinuitori şi distrugători pur şi simplu. Au nevoie de sentimentul puterii şi al dreptului asupra altora, de proprietatea asupra altor fiinţe, pentru că, aşa cum spune Erich Fromm, „sentimentul de atotputernicie faţă de o fiinţă (…) le dă iluzia că depăşesc graniţele existenţei omeneşti, mai ales pentru cineva din a cărui

viaţă lipsesc forţa creatoare şi bucuria”.[147] Şi atunci când patologia îşi atinge punctul culminant, foarte adesea se transformă în impulsul de a hotărî asupra vieţii şi morţii altora. Obiectul poate fi un animal de casă, o rudă, dar şi o ţară întreagă şi populaţia ei. Fromm a numit acest lucru „miezul sadismului”.[148] Istoria cunoaşte multe asemenea personaje sadice, care au intrat în manuale ca domni şi tirani. Nu este surprinzător că acţiunile acestor oameni înrudiţi sufleteşte prin perversiunea lor se aseamănă între ele. Împăratului roman Caligula şi dictatorului sovietic Iosif Stalin, de pildă, le plăcea să aleagă ei înşişi tipul de tortură pentru victime. Amândurora le plăcea şi durerea sufletească a nefericiţilor. Filosoful Seneca povesteşte despre un banchet la care Caligula îl invită pe un nobil pe nume Pastorius, al cărui fiu tocmai dăduse poruncă

---

[147] Fromm 1997, p. 327.

[148] Ibidem.

să fie omorât. Caligula îl întreabă pe nobil dacă-i place vinul – şi Pastorius, ne spune Seneca, e obligat să închine cu împăratul şi să-i facă urări de bine.[149]

Lucruri asemănătoare spune Fromm despre „forma deosebit de rafinată de sadism" a lui Stalin. Acesta „avea obiceiul să aresteze soţiile şi uneori copiii înalţilor funcţionari de partid şi să-i trimită in lagăre, în timp ce bărbaţii trebuiau să-şi vadă de lucru şi să facă temenele în faţa lui".[150]

De la Eros la Thanatos

[149] Seneca 2004, p. 140

[150] Fromm 1997, p. 323.

Legătura sadismului cu moartea este ceea ce l-a preocupat îndeosebi şi pe Sigmund Freud. El spune că sadismul este un amestec între impulsurile fundamentale omeneşti, impulsul către viaţă şi cel către moarte, numit mai târziu, după zeul grec al morţii,

impuls thanatic.[151] Componenta din sadism a impulsului vieţii este dorinţa de posesie şi de încorporare, pe care o cunoaştem ca pe un prim element al iubirii. Componenta impulsului morţii în schimb ar fi autoagresiunea care este orientată înspre afară.[152] O astfel de manifestare autodistructivă este tipică şi pentru narcisismul

---

[151] Din mitologie îl cunoaştem pe eroul cuceritor care din dorinţa de putere merge până la a-şi distruge bazele propriei vieţi, inclusiv ale vieţii economice. Apolodor a lăsat un exemplu impresionant în descrierea pe care o face *Iliadei:* flota greacă acostează pe insula Delos, pentru a-şi face rezerve. Pe Delos domneşte regele Anios. Cele trei fiice ale lui sunt Elais, Spermo şi Oino. Simbolizează binefacerile agriculturii pe care omenirea le-a dobândit de-a lungul mileniilor. Cele trei prinţese sunt binecuvântate de Dionisos. Dacă vor, pot transforma tot ce ating în ulei (elais), cereale (spermo) sau vin (oino). De aceea pe Delos li se spune şi „viticultoarele". Ospitalier şi prietenos, regele Anios încarcă flota aheilor cu rezerve şi se oferă să-i hrănească şi să-i găzduiască în toţi anii campaniei războinice. Însă lui Agamemnon, conducătorul grecilor, acest lucru nu-i este suficient. Îi trimite pe Menelau, fratele lui, şi pe Odiseu la rege, pentru a-i cere să le aducă pe fiicele lui. Anios se opune, aşa că Odiseu le răpeşte direct. La început, toate trei prinţesele se predau. Dar când urmează să fie duse în tabăra grecilor, îl cheamă în ajutor pe Dionisos. Zeul le ajută şi le transformă în turturele. Sub această formă zboară cu tot cu darurile lor. Faptele lui Agamemnon

patologic. Acolo invidia şi ura faţă de tot ce au alţii bun au, în cele din urmă, ca rezultat încercarea de a distruge şi ce e bun în tine.[153]

Calea impulsului morţii

Aşadar, dacă vorbim despre sadism şi narcisism maladiv economic, ţinem seama şi de impulsul morţii din spatele lor şi de legătura lui strânsă cu agresivitatea ca dorinţă de autonimicire îndreptată înspre afară. Această afirmaţie pare, la prima vedere, neobişnuită. De aceea

---

din Delos pot fi privite şi ca o parabolă economică şi anume în legătură cu dorinţa nestăvilită de a dobândi stăpânirea asupra unui obiect sau a unei resurse. Lăcomia conducătorului de oşti pentru dominaţie şi proprietate duce în cele din urmă la distrugerea bunurilor pe care armata lui le-ar fi putut dobândi fără pagube timp de ani de zile. Trăsătura sadică din lăcomia lui Agamemnon este lipsa de raţiune a dorinţei lui de proprietate. Încearcă să-şi însuşească prin violenţă ceea ce i-ar fi fost pus la dispoziţie de bunăvoie şi astfel distruge, în cele din urmă, fapta bună a viticultoarelor pentru totdeauna.

vrem s-o lămurim mai îndeaproape, înainte de a ajunge la manifestările impulsului morţii în realitatea economică.

Freud încearcă să dea caracter ştiinţific ideii de impuls al morţii, folosindu-se de speculaţia despre

---

[152] Afirmaţia lui Freud conform căreia o fiinţă îşi protejează propria viaţă distrugând lucruri străine spune multe despre cât de mânaţi de frică sunt de fapt sadicii. Freud scrie acest lucru într-o scrisoare către Albert Einstein: „Dar vreau să insist o clipă asupra impulsului nostru distructiv, a cărui popularitate nu ţine nicidecum pasul cu însemnătatea lui. Cu un pic de efort speculativ, am ajuns la concluzia că acest impuls lucrează în orice fiinţă vie şi are tendinţa de a o duce la dezintegrare, de a readuce viaţa la starea materiei neînsufleţite. Merită să fie numit impuls spre moarte, în timp ce impulsurile erotice reprezintă eforturile în direcţia vieţii. Impulsul morţii devine impuls al distrugerii, fiind îndreptat în afară, spre obiecte, cu ajutorul anumitor organe speciale. Se poate spune că fiinţa îşi protejează propria viaţă distrugând lucruri străine”. (Freud 1982m, p. 282)

[153] Kernberg 2013, p. 268, pp. 280 şi urm.

începutul vieţii din materia neînsufleţită. Conform acestei teorii, în materia neînsufleţită, o „forţă inimaginabilă… a dat naştere însuşirilor vieţii”. Acest fenomen, viaţa, este practic o scoatere din starea de nemişcare a unei condiţii iniţiale. O „tensiune” care trebuie eliminată şi trebuie „să ajungă la autosuspendare”, cum spune Freud. Viaţa devine o energie plină de tensiune care merge spre moarte.

Acest lucru dă însă naştere imediat următoarelor întrebări: dacă toată existenţa este „fiinţare spre moarte” – cum se împacă acest concept cu impulsurile vieţii? De ce toate instinctele urmăresc supravieţuirea şi de ce viaţa se apără atât de vehement împotriva morţii, dacă tânjeşte după ea? Şi atunci, nu cumva principiul plăcerii, şi nu un dor imaginar de moarte, este fenomenul care explică totul?

Freud susţine că există un curent contrar mişcărilor orientate spre plăcere, o frână, care acţionează ca un sistem de siguranţă. Este vorba despre o funcţie psiho-economică de economisire: prin influenţa instinctului de conservare, principiul plăcerii este separat de principiul realităţii, „care, fără a renunţa la scopul final al plăcerii, înclină şi impune totuşi amânarea satisfacţiei, renunţarea la anumite posibilităţi de a o dobândi şi răbdarea temporară a neplăcerii pe

lungul drum ocolit către plăcere”.[154]

Dar dacă această funcţie de economisire este păgubită, atunci când în loc de a fi un rău necesar pentru atingerea unui scop devine însuşi scopul? De pildă, dacă în cazul unui proces creativ, în care ceva trebuie distrus pentru a crea ceva nou, artistul – din lipsă de creativitate – îşi caută satisfacţia în actul distrugerii?[155] Principiul plăcerii nu poate explica singur furia distructivă, cel puţin nu în întregime. De aceea caută Freud răspunsuri în tratatul său, *Dincolo de principiul plăcerii.*

Ce descoperă este pentru început un nou caracter al instinctului de conservare şi al impulsurilor de putere şi recunoaştere. După Freud, aceste impulsuri parţiale

---

[154] Ibidem, p. 220.

[155] Aici se poate face o legătură cu punctul de vedere al lui Erich Fromm că o componentă de bază a firii sadice este lipsa de creativitate, absenţa fanteziei.

au doar funcţia „de a garanta organismului propriul drum spre moarte… arată că organismul vrea să moară doar în acest fel; şi aceşti paznici ai vieţii au fost iniţial sateliţi ai morţii”.[156]

În spatele acestei formulări stă ideea simplă că fiecare progres în viaţă înseamnă în acelaşi timp o apropiere de moarte. Orice pas înainte în lumea organică conţine în el un pas spre întoarcerea la cea anorganică:[157] „Viaţa organismelor se mişcă după un ritm oscilant; un grup de impulsuri se avântă înainte, pentru a ajunge cât mai repede la destinaţia finală a vieţii, altul o ia înapoi, într-un anumit punct al drumului, pentru a-l parcurge din nou dintr-un loc anume şi a prelungi astfel durata drumului”.[158]

---

[156] Freud 1982h, p. 249.

[157] Löchel 1996. Eseul lui Löchel stă la baza unei analize detaliate, publicate de Jochen Ehlers în cadrul lucrării sale de licenţă. Ehlers 1996.

Dacă însă la sfârşit se află rezolvarea oricărei tensiuni şi, astfel, veşnicia morţii, atunci moartea nu este un eveniment întâmplător, ci parte integrantă a vieţii. Şi Freud transformă în alt loc (în *Consideraţii actuale despre război şi moarte)* proverbul „Si vis pacem, para bellum" (Dacă vrei pace, pregăteşte-te de război), în „Si vis vitam, para mortem". Aceste cuvinte seamănă uimitor cu sloganul uneia dintre cele mai de succes organizaţii comerciale din istoria Europei, Liga Hanseatică: „Nu trebuie să trăieşti, trebuie să navighezi".

Sadismul şi impulsul morţii

Dar, dacă toate aceste lucruri sunt atât de fireşti, cum de se amestecă aici sadismul cu impulsul thanatic? În *Eul şi supraeul,* Freud răspunde:

---

[158] Freud 1982h, p. 250.

Ne-a fost dificil să arătăm al doilea tip de impuls (cel thanatic – n.n.); în cele din urmă, ne-a venit ideea de a privi sadismul ca pe un reprezentant al acestui tip. În baza unor presupuneri teoretice, sprijinite de biologie, presupunem un impuls al morţii, care are sarcina de a readuce viaţa organică în starea neînsufleţită, în timp ce erosul urmăreşte scopul de a menţine viaţa, printr-o sinteză din ce în ce mai cuprinzătoare a substanţei vii împrăştiate în particule. Ambele impulsuri acţionează conservator, în cel mai strict sens, tinzând spre refacerea unei stări tulburate prin apariţia vieţii. Apariţia vieţii ar fi deci cauza pentru care trăim mai departe şi în acelaşi timp a mişcării spre moarte, iar viaţa însăşi, o luptă şi un compromis între aceste două mişcări. În varianta sadică a impulsului sexual, avem un exemplu clasic de amestec expedient al impulsurilor, iar în sadismul devenit de sine stătător ca perversiune, un model al separării, însă nu duse până la ultimele consecinţe. Observăm că impulsul

distructiv este pus, în scopul devierii, adesea în slujba erosului şi aflăm că, printre succesele anumitor nevroze grave, de pildă ale nevrozelor obsesionale, separarea impulsurilor şi ieşirea în prim-plan a impulsului morţii ocupă un loc de seamă. Pentru opoziţia dintre cele două tipuri de impulsuri putem folosi polaritatea dintre iubire şi ură.[159]

În următoarea interpretare economică putem aplica funcţia freudiană a erosului. El vorbeşte despre „o sinteză din ce în ce mai cuprinzătoare a substanţei vii împrăştiate în particule”. Avem aici, dincolo de sadism, un proiect contrar actualului sistem economic. În timp ce economia se fragmentează şi se diversifică tot mai mult, erosul lui Freud încearcă să creeze o unitate din

---

[159] Freud 1982b.

numeroasele aşchii. În acest caz, sistemul economic ar fi complet opus principiului vieţii. Pentru că economia noastră ar fi mult mai apropiată de impulsul distructiv cu încercarea lui de „separare” decât de mişcarea unificatoare a impulsului vieţii.

Caracterul sadic

Alăturându-i pe Sigmund Freud şi Erich Fromm, putem aşadar, la sfârşitul acestui excurs, să stabilim destul de exact caracterul sadic şi malefic, înainte de a porni în căutarea sadismului imanent sistemului: sadicul sau narcisistul malign este legat de moarte şi de impulsul morţii, în plăcerea pe care şi-o găseşte în distrugere. Le face cel mai adesea celorlalţi lucrurile de care se teme cel mai tare; îi e frică de tot ce nu e sigur şi previzibil, de tot ce îl surprinde şi îl obligă să aibă reacţii spontane. Viaţa „îl sperie” cu caracterul ei imprevizibil şi singurul lucru de care e sigur este că toţi oamenii trebuie să moară. Şi dragostea e nesigură, motiv pentru care un sadic nu poate iubi decât ce stăpâneşte. Pentru că sadicului îi place ordinea – sau chiar şi simpla iluzie a ordinii —, este şi el supus faţă de autoritate. Astfel, sadismul şi masochismul merg

împreună. Astfel sadicul seamănă cu personajul anal-tezaurizator despre care vom vorbi mai îndeaproape în capitolul despre bani.

Se simte bine într-un sistem în care controlează şi este în acelaşi timp controlat. Sadicul nostru este susţinătorul unui sistem birocratic, ordonat. Cum ar spune Hannah Arendt, sadicul, „omul rău”, este şi un om cât se poate de banal, ale cărui fantezie şi eficienţă nu se manifestă decât în distrugere. Însă sadicul nu se naşte sadic, ci este format şi determinat de factori socioeconomici. Nu este doar banal, ci este banalizat ca om prin educaţie.[160] La începutul reflecţiilor noastre se află aşadar, logic, întrebarea cum devenim ceea ce suntem. De aceea primul punct al analizei noastre este dedicat sistemului nostru de învăţământ.

A suferi şi a lăsa să sufere

[160] Vezi şi Fromm 1997, pp. 329 şi urm.; 332 şi urm.; 488 şi urm.

Un mic exerciţiu intelectual: dacă aţi fi profesor şi aţi putea crea, cu ajutorul unui aparat, elevul perfect al societăţii concurenţiale, ce însuşiri aţi alege? Sensibilitatea, fantezia, prudenţa, estetismul şi empatia pentru aproapele? Sau buna pregătire, rezistenţa, curajul, loialitatea, duritatea şi depăşirea de sine? Răspunsul va fi – nu e greu de anticipat – a doua serie de însuşiri. Şi nu avem nevoie pentru acest lucru să-l citim pe Frank Lloyd Wright: „Preţul succesului sunt dăruirea, munca grea şi acţiunea neostenită pentru scopul urmărit”.[161]

Muncă, acţiune, implicare, disciplină. Aceste însuşiri nu definesc doar codul de onoare al economiei, ci şi societăţile aflate în război. Şi într-adevăr există multe puncte comune între codul de onoare al armatelor şi cel al unor concerne multinaţionale. Dar despre asta mai târziu. Deocamdată vrem să începem în ordine cronologică, cu ultima societate războinică europeană: Germania nazistă. În şcolile de formare a viitorilor oameni stăpânitori ai elitei naziste, aşa-numiţii

---

[161] Frank Lloyd Wright (1867-1959), arhitect, scriitor şi colecţionar de artă american. Citat din Lasko 1995, p. 202.

„napolas”, băieţilor aleşi pe criterii de rasă li se băgau pe gât valorile cu pricina. Adolf Hitler însuşi (Erich Fromm spune că era un „narcisist maladiv”) a formulat lucrurile astfel: „În cetăţile mele va creşte un tineret de care lumea se va speria. Îmi doresc un tineret puternic, neînfricat, cumplit. Aşa pot crea noul”. Laitmotivele erau disciplina, ascultarea, capacitatea de rezistenţă, spiritul de echipă.

În afară de urletele „Heil Hitler!”, probabil aceste însuşiri i-ar fi plăcut şi unui reprezentant al societăţii concurenţiale. Şi aşa şi este. Din „napolas” au ieşit mulţi manageri cunoscuţi, care au marcat economia Germaniei postbelice cu psihicul lor „oţelit”. Industriaşul Heinz Dürr de pildă spunea că Napola nu ar trebui să lipsească „din CV-ul niciunuia dintre mai-marii perioadei postbelice”. „Educaţia de la Napola m-a ajutat mai târziu să mă impun în economia liberă de piaţă”, spune ziaristul Mainhardt, conte de Nayhauß. Şi Alfred Herrhausen, fost director al Deutsche Bank şi fost elev la Napola, este de părere că „anii aceia nu mi-au stricat cu nimic, ci am dobândit în ei multe virtuţi prusace care

m-au ajutat apoi în viaţă”.[162]

Putem înţelege bine acest lucru. Mult-lăudatele virtuţi ar trebui să fie valori foarte respectate în sistemul concurenţei agresive. Şi aşa şi sunt. Nu degeaba funcţiile angajaţilor marilor concerne sunt preluate adesea din ierarhia militară. Ofiţeri şi şefi, pe unde vezi cu ochii:

Chief Executive Officer (CEO)
Chief Communications Officer (CCO)
Chief Accounting Officer (CAO)
Chief Marketing Officer (CMO)
Chief Financial Officer (CFO)
Chief Operating Officer (COO)
Chief Human Resources Officer (CHRO)

Codurile de onoare ale concernelor internaţionale

---

[162] Suchsland 2009. Nu trebuie însă să ne oprim la temerile naţional-socialismului. În codul de onoare al armatei americane scrie, la articolul 1: „I am an American fighting in the forces which guard my country and our way of life. I am prepared to give my life in their defense.” [Sunt american şi lupt în forţele care ne protejează ţara şi stilul de viaţă. Sunt gata să-mi dau viaţa pentru apărarea lor — n.t.]

pun acest lucru şi mai clar în lumină. Directorii se angajează să respecte o „corporate identity”, ca şi cum ar depune un jurământ. Să luăm ca exemplu „spiritul de echipă” şi reglementarea corespunzătoare a firmei de investiţii Goldman Sachs: „While individual creativity is always encouraged, we have found that team effort often produces the best results. We have no room for those who put their personal interests ahead of the interests of the firm and its clients.” Cuvânt-cheie, „loialitatea” faţă de patria economică – iarăşi Goldman Sachs: „The dedication of our people to the firm and the intense effort they give their jobs are greater than one finds in most other organizations”.[163] Sau Deutsche Bank: „Pentru a ne atinge obiectivele, trebuie să ne trăim valorile: performanţă, inovaţie, accentul pus pe clienţi, muncă de echipă şi încredere. Concret, acest lucru înseamnă: performanţa ne determină acţiunea... Clientul este în centrul tuturor activităţilor noastre. Ne orientăm fără compromis, în funcţie de obiectivele şi

---

[163] http://www.goldmansachs.com/investor-relations/corporate-governance/corporate-governance-documents/revise-code-of-conduct.pdf

dorinţele lui”.[164]

Faptul că această dăruire pentru companie poate merge, ca în cazul armatelor, până la moarte este un fenomen răspândit la scară largă în Japonia, Coreea şi China. Japonezii numesc acest lucru *karoshi* – o moarte vrednică prin muncă. În Coreea, moartea pricinuită de muncă se numeşte *guarosa,* în China, *guolaosi.* Conform unui studiu al Australian Institute of Management, este cauza anuală a zeci de mii de morţi.[165] Ce mai era scris în sălile de clasă ale şcolilor Napola: „Nu e obligatoriu să trăiesc, dar e obligatoriu să-mi împlinesc datoria”. Ciudată este şi înţelegerea comună a împlinirii datoriilor din structurile de conducere militare şi din cele economice: ascultarea absolută este o condiţie

---

[164] https://www.globalbanking.db.com/docs/Code_of_Conduct_Okt 2005_DE. pdf

[165] Australian Institute of Management, www.aim.com.au/blog/ worked-death

fundamentală a succesului. De pe vremea când era la Napola, criticul literar Hellmuth Karasek a reţinut următoarea frază, care urma să traseze filosofia de viaţă a noii generaţii de conducători nazişti: „Trebuie să fi învăţat să slujeşti şi să te supui, ca să poţi să porunceşti şi să stăpâneşti”.[166] Şi într-un ghid foarte cunoscut de management citim astăzi următoarele: „Doar cel care a învăţat să asculte poate să şi conducă”.[167]

Această strategie a slujirii şi poruncii, preaslăvirea disciplinei, a capacităţii de a îndura şi a exercitării

---

[166] Din documentarul TV *„Herrenhinder” — Das system der NS-Eliteschulen* („Copii stăpâni” — sistemul şcolilor de elită naţional-socialiste) de Eduard Erne şi Christian Schneider, UAP- Leipzig 2010.

[167] Mörtenhammer 2009. Citatul este luat din *Politica* lui Aristotel şi folosit eronat. În original, Aristotel citează la început „afirmaţia conform căreia cel care are de gând să domnească corect trebuie să fi fost condus mai întâi”, pentru a o corecta apoi: „Dacă suntem de părere că virtuţile celui care stăpâneşte şi cele ale celui

puterii au în sine cel puţin abordările sadicului. Theodor W. Adorno defineşte acest lucru într-un mod destul de impresionant: „Ideea că bărbăţia constă într-o mare capacitate de a îndura a devenit de mult imaginea unui masochism care – cum a arătat psihologia – se regăseşte uşor alături de sadism. Mult-lăudata asprime, în direcţia căreia sunt educaţi oamenii, înseamnă în sine indiferenţa faţă de durere. Şi nu se face o prea mare diferenţă între durerea proprie şi cea a altuia. Cine e aspru cu sine însuşi dobândeşte dreptul de a fi aspru şi cu alţii şi se răzbună pe durerea ale cărei manifestări nu a avut voie să le arate, pe care a trebuit să le reprime.”[168]

---

mai bun om sunt aceleaşi şi dacă unul şi acelaşi om trebuie să fie întâi stăpânit şi apoi abia stăpânitor, atunci legiuitorul trebuie să se ocupe de modul în care oamenii pot deveni buni, şi anume să vadă în urma căror activităţi şi care este scopul vieţii” (Aristotel 1989, p. 355). Deci în niciun caz stăpânirea nu e prezentată ca un bun în sine, ci căutarea de către societate a binelui, căruia stăpânirea trebuie să-i fie subordonată.

[168] Adorno 1967, p. 117.

Aici dăm peste un amestec impresionant de sadism şi masochism. Sadomasochismul le uneşte – cam cum face armata cu elementul supus şi cu cel poruncitor. Freud a numit această manifestare „turning around upon the subject”[169] (întoarcerea împotriva propriei persoane), care schimbă de la o clipă la alta manifestarea agresivă din „cel care suferă cu plăcere” în „cel care provoacă suferinţă”.[170]

---

[169] Această noţiune este luată din „Instincts and Vicisitudes”, un eseu al lui Freud din 1915. Freud 1915, p. 126. [în română, „a se învârti în jurul eului propriu” — n. t.]

[170] În *Impulsuri şi destinele impulsurilor* se spune: „Întoarcerea împotriva propriei persoane ne este sugerată prin consideraţia că masochismul este un sadism întors împotriva sinelui… Observaţia analitică nu lasă nicio îndoială asupra faptului că masochismul savurează şi el furia împotriva propriei persoane. Deci elementul esenţial al procesului este schimbarea obiectului în timp ce scopul

Selecţia celor agresivi

Cum este însă însuşit sadismul prin educaţie? Am aflat deja câteva lucruri în acest sens în capitolul precedent, când am vorbit despre respectul de care se bucură caracterul agresiv în societate. Am citat studii care arată că tipul agresiv, care dă dovadă de nerăbdare, motivaţie şi de un comportament competitiv remarcabil este mai respectat în societatea bazată pe concurenţă, deşi creativitatea lui este sub cea a tipului „relaxat”. Tipul agresiv de student primeşte calificative mai bune şi îşi doreşte mai mult decât alţii o educaţie superioară. În plus, psihologii sociali au observat la acest tip de caracter o mare frecvenţă a succesului în carieră şi a bunăstării.[171] Există o selecţie a caracterului

---

rămâne neschimbat”. Transformarea impulsului din sadism în masochism are loc, spune Freud, „prin inversarea caracterului activ, transformat în pasivitate, şi întoarcerea împotriva propriei persoane… Mişcarea impulsivă mai veche, activă, se menţine într-o anumită măsură alături de cea mai nouă, pasivă, chiar dacă procesul schimbării impulsului a fost exhaustiv” (Freud 19821, p. 90).

agresiv, cum explică psihologul britanic John Carl Flugel în lucrarea sa clasică, *Man, Morals and Society.*[172] Observaţiile lui Flugel pot fi puse uşor în legătură cu studii realizate în Statele Unite. În baza observaţiilor psihologului Saul Rosenzweig, Flugel face deosebirea între caracterul autocritic, „intropunitiv", şi cel mai agresiv, „extropunitiv" şi dominant.

Într-o serie de teste, studenţi din ambele grupuri comportamentale au trebuit să găsească soluţiile unor ghicitori dificile. Reacţiile celor testaţi au fost înregistrate şi evaluate. A reieşit că tipul agresiv, extropunitiv, nu şi-a atribuit niciodată vina pentru un răspuns greşit sau un eşec, ci a aruncat totul în seama unor factori externi. La cei autocritici s-a înregistrat reacţia opusă. S-au învinovăţit într-un procent semnificativ mai mare pe ei înşişi pentru soluţiile

---

[171] Glass 1977, Waldron et al. 1997 la Feldman 1982, p. 272

[172] Flugel 1965, pp. 102 şi urm.

greşite.

Psihologii au mai adăugat un nivel studiului, permiţându-le studenţilor să trişeze. 46 la sută dintre studenţi au folosit metodele nepermise, 54 la sută nu. Au fost analizate şi reacţiile verbale din timpul testelor. Injuriile au fost împărţite în două: cele îndreptate spre exterior („you bastard”, „you crazy bitch” etc.) şi altele, împotriva propriei persoane („idiot”, „God, I must be dumb” etc.). S-a arătat că niciunul dintre studenţii care trişaseră (o din 93) nu s-a admonestat singur, în timp ce studenţii corecţi s-au avut exclusiv pe ei înşişi ca ţintă a agresiunii.

În cadrul următoarelor discuţii a fost testat comportamentul autocritic al subiecţilor, de pildă prin întrebarea „În viaţa de zi cu zi, vă simţiţi uneori vinovat?”. Doar 29 la sută dintre trişori au răspuns afirmativ, spre deosebire de 75 la sută dintre cei care nu trişaseră. În plus, specialiştii au stabilit că, în copilărie, trişorii avuseseră parte de mult mai multe corecţii fizice decât cei care nu trişaseră.

Sintetizând cele spuse până aici, ajungem la trei concluzii: tipul agresiv este cel cu mai mare succes economic şi mai concentrat pe carieră. Este mai degrabă dispus să încalce regulile, să-şi asume un risc şi să obţină avantaje nepermise. Cooperează în mică măsură cu ceilalţi şi dă mai departe corecţiile fizice de care a avut parte în copilărie, comportându-se agresiv

faţă de mediul lui. În schimb, tipul mai puţin agresiv, „intropunitiv”, are parte de o creştere mai blândă şi este mai degrabă dispus să se analizeze autocritic. De aici Flugel a ajuns la concluzia unui „raport invers” între agresivitatea îndreptată spre exterior şi sentimentele interioare de vinovăţie: tipul agresiv, de succes, este mai puţin chinuit de sentimente de vinovăţie şi este şi mai puţin capabil de autocritică, chiar dacă ar exista motive.

De preferat fără conştiinţă

Această sinteză ne duce la tipul de lucrător de clasă căutat de economie. Sociologul Max Weber l-a intuit deja în celebrul său studiu despre etica economică protestantă, când i-a descris pe „negustorii puritani tari ca oţelul”, care au nevoie de „muncă profesională neîncetată” pentru a ajunge la siguranţa de sine.[173] Dar

[173] Weber 2006, p. 151

de ce tip ţine acest model capitalist, legat de studiul pomenit mai sus, dacă nu de cel agresiv? Şi după ce model sunt formaţi studenţii care urmează să alcătuiască mai târziu elita societăţii? „Tăria de oţel” pare să fie la modă, alături de manifestările sale colaterale: într-o analiză pe termen lung din 2010, psihologul american Sara H. Konrath a arătat că empatia faţă de ceilalţi a scăzut considerabil la absolvenţii de colegii americane, între 1979 şi 2009.[174]

Invers formulat, agresivitatea şi uneori narcisismul malign şi sadismul garantează succesul economic, pentru că economia „dezlănţuită” în acest fel răsplăteşte adesea acţiunile cele mai brutale: lipsa de scrupule, disponibilitatea, orgoliul, obsesia pentru bani, voinţa de putere şi de dominaţie în lupta economică. Acestea sunt ingredientele unui caracter aflat la limita

---

[174] Konrath 2011, pp. 180-198.

patologică a narcisismului şi sadismului, care îşi găseşte adesea împlinirea în ele.

Psihologul canadian Robert Hare şi consilierul economic american Paul Babiak au făcut sute de interviuri pe acest subiect cu directori şi întreprinzători şi au ajuns la următoarea concluzie: la nivelurile de conducere ale companiilor foarte competitive, numărul de psihopaţi este de trei ori mai mare decât în societatea normală.[175]

Aceşti oameni nu sunt criminali. Psihopatul este într-o anumită măsură doar un om concentrat exclusiv pe sine şi, de aceea, cu probleme sociale. Îi lipseşte profunzimea emoţională, nu şi inteligenţa, politeţea sau amabilitatea. Este fermecător şi amuzant cu oamenii de la care speră să obţină avantaje, pe de altă parte, e brutal şi lipsit de scrupule faţă de cei inferiori.

---

[175] Hare / Babiak 2007.

Psihologul Hare spune aşa: „Gândiţi-vă la un prădător social, atras de domeniile în care bănuieşte că va dobândi un câştig sau un avantaj”.[176]

Cele constatate aici de Robert Hare sunt de-a dreptul transpuse direct în seminarele de management. În Germania o firmă le oferă oamenilor de afaceri deştepţi cursul „Să conduci ca un lup” – alături de participarea la „Talent Workshop – Wolf Leadership” cu exemplul în carne şi oase – într-o grădină zoologică din ogorul din Lüneburg.[177] Aici este arătată şi preferinţa pentru ierarhia strictă şi supunere, aşa cum ar trebui să

---

[176] Ibidem.

[177] Gottschalk 2011.

existe într-o haită de manageri. În locul dinţilor ascuţiţi, în economie, această ordine ierarhică se stabileşte în funcţie de bani. Să-l ascultăm în acest sens pe fostul şef al Deutsche Bank, Josef Ackermann, care a fost întrebat odată dacă salariul de 13,2 milioane i se pare justificat. Ackermann a răspuns: „Aşa trebuie să stea lucrurile. Şi angajaţii se aşteaptă ca şeful Deutsche Bank să fie foarte bine plătit în contextul internaţional… Când am venit la Deutsche Bank, aveam două milioane pe an (salariu anual – n.n.). Dacă astăzi aş avea un asemenea salariu, nu m-ar mai respecta nimeni. S-ar spune: ăla n-are valoare de piaţă”.[178]

Dar nu au existat dintotdeauna directori ca nişte lupi? Ba da, fără îndoială, dar nu atât de mulţi, şi nu în aceste poziţii esenţiale. Într-o vreme în care economia consta în firme de tradiţie, cu un număr de angajaţi

[178] Hildebrandt 2007.

relativ stabil, strategii pe termen lung şi angajamente pe termen lung, psihopatul ieşea în evidenţă. Dar în lipsa de transparenţă a structurilor de matrice ale concernelor multinaţionale, globalizate, directorii vin şi pleacă mult mai repede. Şi nu mai au decât un rol: să producă profit, indiferent de preţ.

Abia aşa se ajunge la sadismul economic. Unul dintre cazurile cele mai ieşite din comun de acest fel a fost atitudinea concernului energetic american Enron.[179] Enron era, printre altele, furnizor de energie în California. Nu în mod obişnuit, ci cu scopul creşterii fără scrupule a profitului. Pentru că preţurile la curent li s-au părut prea mici, directorii de la Enron au oprit pur şi simplu centralele de energie electrică. Asta a făcut să crească cererea de energie şi a aruncat în aer şi preţurile. Dacă marja de câştig ajungea suficient de sus, centralele erau pornite din nou.

Această practică a provocat timp de ani de zile sute de „blackout”-uri în California, cu costuri economice enorme. Şi, ca şi cum nu ar fi fost de ajuns, tot ce avea legătură cu o nevoie mai mare de curent, de

---

[179] Gibney 2005.

pildă, catastrofele naturale, era întâmpinat de directorii Enron cu urale şi râsete. Mai târziu au apărut înregistrări cumplite ale acestor manifestări de bucurie. Când un incendiu forestier uriaş a pus la pământ furnizarea de energie electrică şi a distrus sute de case şi numeroase aşezări, directorii Enron spuneau la telefon: „Yes! Burn, baby, burn!”. California nu a fost singura zonă prădată de strategii de la Enron, însă cea mai profitabilă: Enron a câştigat cu şmecheriile acestea 30 de miliarde de dolari.

La Enron se cereau disciplină absolută şi credinţă nelimitată în cei doi conducători, Jeff Skilling şi Kenneth Lay. Cei doi dădeau tonul, toţi ceilalţi trebuiau să-i urmeze. Una dintre devizele lor preferate era „hungrier and hungrier”. Angajaţii „înfometaţi” erau recrutaţi din universităţi: cele mai strălucite minţi şi cele cu cele mai ascuţite *spikes* – adică cea mai mare motivaţie şi capacitate de a se impune. Această concurenţă există şi intern. Doar cei mai puternici supravieţuiesc. Regula de fier: anual erau concediaţi 15 la sută dintre angajaţi. Cei rămaşi îşi serbau împreună succesul, făcând ture îndrăzneţe de motocros, skydiving şi petrecând. Enron era în acelaşi timp o familie pentru şefi. Este clar că această firmă s-a comportat ani de-a rândul ca o armată în stare de război. De la angajaţi se cereau: motivaţie necondiţionată, supunere necondiţionată faţă de şefi, disponibilitate permanentă, să fie necruţători cu ei înşişi

şi cu „duşmanii” din câmpul concurenţei economice.

Hormoni, droguri, succes

Poate că Enron este un exemplu extrem, cu toate acestea, însă, defectele sistemului sunt evidente. Într-un studiu despre însuşirile psihice ale şefilor de firme britanice, psihologii Belinda Jane Board şi Katarina Fritzon au observat că tulburările psihice ale întreprinzătorilor şi directorilor erau mai grave decât cele ale pacienţilor clinicilor de psihiatrie. În studiu se spune: „Profilul tulburărilor psihice ale directorilor de vârf arată un nivel ridicat de tulburări psihice, în special cu manifestări de tip psihopat”.[180]

Studiul se potriveşte cu imaginea ale cărei numeroase faţete le-am descris deja: însuşirile cele mai pregnante ale psihopaţilor sunt răceala sentimentelor şi capacităţile emoţionale subdezvoltate. Îl vom cita aici pe

---

[180] Board / Fritzon 2005, p. 17.

psihiatrul austriac Hans Strotzka cu o definiţie edificatoare: „Diferenţa între nevroză şi psihopatie constă în aceea că, în cazul nevrozei, supraeul este prea dezvoltat, ceea ce duce la temeri şi apariţia unor simptome, în timp ce, în cazul psihopatiei, supraeul este subdezvoltat din cauza anumitor condiţii ale mediului înconjurător; consecinţa este o atitudine asocială şi antisocială.”[181]

Prin numeroasele studii prezentate aici nu vrem în niciun caz să susţinem că toţi managerii şi toţi agenţii de asigurări din sectorul financiar au un psihic maladiv. Mulţi dintre ei rezistă la presiune şi o procesează – prin strategii personale remarcabile.

În 2012, ziarul *Financial Times* scria că, după prăbuşirea Wall Street din anii 2007-2008, medicii specializaţi în tratamente hormonale au făcut afaceri excelente: însă directorii nu mergeau la aceşti endocrinologi pentru probleme cu potenţa, ci pentru a deveni mai puternici şi mai rezistenţi prin terapii hormonale. Doreau să rămână competitivi prin efort fizic, respectiv prin creşterea nivelului de testosteron, şi

---

[181] Strotzka 1972, p. 34.

astfel să-şi păstreze locul de muncă şi poziţia. Medicul newyorkez Lionel Bisson spune: „Când mi-am deschis cabinetul, mă gândeam că un tratament cu testosteron e ceva pentru fanii lui Schwarzenegger din sălile de forţă. Dar 90 la sută dintre clienţii mei lucrează în industria financiară şi sunt directori. Se simt epuizaţi după o zi de 14 ore şi frustraţi de muncă”. Un bancher povesteşte că tratamentul l-a ajutat: „Acum sunt mai aproape de o personalitate de tip alfa şi am nevoie de mai puţin somn. Asta e partea pozitivă a agresivităţii: îţi schimbi mentalitatea şi ai o atitudine pozitivă faţă de muncă”[182].

Cel pentru care hormonii sunt prea scumpi îşi cumpără droguri. Un bancher din City-ul londonez i-a povestit unui ziarist de la *Guardian:*

Am lucrat timp de cinci ani în City şi aproape că m-am transformat în monstru. Oamenii de

[182] Wallace 2012.

acolo lucrează de dimineaţă până seara... Se bea enorm, cu atât mai mult cu cât nu simţi nimic dacă iei cocainã. Poţi să bei opt beri şi nu observi.

Ecstasy şi alte droguri de sinteză erau energizantele folosite de obicei.

Îl suni pe un traficant care umblă de obicei prin zonă. Te culege şi îţi dă o cutie. Scoţi praful de acolo şi bagi banii. E amuzant cum evoluează lucrurile în paralel: creşterea drogurilor de sinteză şi a produselor financiare, cum ar fi derivatele... Fişa mea de lucru includea şi distracţia clienţilor. Asta însemna să convingi clientul cumva să se bage în afacere. Dacă reuşeşti să-l convingi pe un bărbat căsătorit să intre într-un club de striptease, ai o relaţie. Nu mai e vorba doar despre muncă. City e ca un avion.

Decolezi şi totul arată mişto, pentru că deodată zbori… Apoi se face frig şi neplăcut. Dar nu mai poţi să cobori decât dacă te catapultezi. Ce vreau să spun e că, în cele din urmă, foarte puţini au parte de o aterizare reuşită şi lină.[183]

Hormoni, droguri, depresii: toate acestea sugerează că nu oamenii, ci mai degrabă sistemul în care trebuie să trăiască şi să lucreze oamenii e bolnav.

Cleptomanie în loc de comerţ

De milenii oamenii discută şi învaţă cum sunt date

---

[183] Luyendijk 2012.

şi luate corect bunurile. De la Platon şi Aristotel, tradiţia asta trece prin Seneca, Toma d'Aquino şi scolastici şi ajunge până la Adam Smith şi David Ricardo, Karl Marx, John Maynard Keynes şi Milton Friedman. În istoria ştiinţei economice s-a vorbit mereu despre distribuire şi despre comerţul cu bunuri. Şi indiferent cât de diferite au fost abordările – platonică, clasică, socialistă, utopică, keynesiană, protestantă sau neoclasică – , nicio şcoală nu a învăţat că tâlhăria e calea cea mai bună spre bunăstarea oamenilor.[184]

În practica economică actuală ştiinţa despre a da şi a lua în mod corect pare să fi dispărut. În economia de piaţă a concernelor şi a concurenţei între prestatorii de servicii financiare nu mai câştigă cel mai iscusit în a da *şi* a lua. Câştigă cel care nu dă *absolut nimic* şi ia, în măsura în care se poate, *totul.* Este o schimbare de paradigmă pe care nu ar fi susţinut-o niciun economist de clasă, în toată lunga istorie a ştiinţei economice. Şi totuşi această strategie se aplică. Aici este adevărata

---

[184] Ultimul filosof care vede în furt un mod de câştig ca toate celelalte este Aristotel. La el hoţii şi tâlharii reprezintă o profesie care îşi procură venit.

problemă: libertatea economică şi socială este, cu condiţia asumării responsabilităţii, un câştig pentru toată lumea. În schimb libertatea agresiunii duce la starea de război mintal descrisă de Freud.

Mai ales în domeniul financiar – dar nu numai – libertatea de a te servi singur are mulţi adepţi. Cu siguranţă marele succes hollywoodian *The Wolf of Wall Street* (2013), al lui Martin Scorsese, este mai degrabă o comedie sau o ironie la adresa acestei filosofii economice de prădător: Leonardo DiCaprio joacă în rolul unui speculant iresponsabil, care în timpul zilei câştigă milioane vânzând pachete de acţiuni cu valoare mică, noaptea bagă în el cocaină şi pastile de parcă ar fi alimente de bază, şi în rest îşi cheltuie banii cu prostituate. La o privire mai atentă asupra Enron şi a altor mari firme, triada bani, muncă grea şi corupţie este chiar mai evidentă decât în această parodie cinematografică.

Cel care însă vrea/trebuie numai să ia şi îşi raportează/trebuie să-şi raporteze toată activitatea la câştigul propriu este un cleptoman nativ sau obligat să devină unul. Prin cleptomanie, psihologia descrie o tulburare a controlului impulsurilor, furtul patologic, adesea legat de experienţe traumatice din trecut, ca violenţa sau incestul. Actul furtului devine adesea o

modalitate de a reduce o stare anxios-depresivă.[185]

În mod similar acţionează şi un sistem de economie de piaţă necontrolată. Temerea sa originară este lipsa, trauma ei este criza. Fobia care se naşte de aici este stagnarea cifrei de afaceri, a câştigurilor şi a creşterii, pentru că sistemul este creat de aşa natură încât vede procesul de contracţie ca pe unul letal, în loc să-l perceapă ca pe un „reset" periodic, inevitabil şi necesar al sistemului.

Sistemul este făcut de aşa natură încât să evite cu orice preţ această stagnare, chiar dacă, în cele din urmă, astfel sunt păgubiţi cei în favoarea cărora ar trebui să funcţioneze. Scăderea drastică a salariilor, flexibilizarea radicală a muncii şi a orelor de lucru până la obligativitatea disponibilităţii permanente, acceptarea unui nivel de stres care favorizează sau provoacă anumite boli, exploatarea fără scrupule a resurselor naturale sub dictatul marjelor de profit, toate acestea sunt simptome ale unui sistem cleptoman care se păgubeşte singur.

Excrescenţele acestui sistem economic bolnav

---

[185] Kasper / Volz 2003, pp. 222 şi urm.

sunt minele neasigurate din America de Sud sau China, râurile infestate din Africa, masele de produse ale fabricilor de textile şi de îmbrăcăminte din Asia, aşa-numitul *land grabbing* şi lipsirea populaţiei din anumite părţi ale Africii, Asiei şi Americii de Sud de condiţii elementare de trai. Această economie dăruieşte unei părţi a omenirii iluzia belşugului, secătuind resursele unei alte părţi. Dispoziţiile anxios-depresive de care încearcă să scape sistemul globalizat creează obligatoriu constrângeri şi acţiuni noi, mai distructive.

Ceea ce în microeconomie creează aparenţa unei ocupaţii masive, prin construcţia de fabrici şi producţia de mărfuri şi valori, are, la nivel macroeconomic şi social, consecinţe incalculabile pentru regiuni întregi, cum am arătat deja prin exemplul industriei globale textile.

Când cetăţenilor naţiunilor industriale li se pun la dispoziţie bunuri de consum, adică veselie şi bună dispoziţie, în timp ce ceilalţi, care fac aceste lucruri posibile, plătesc un preţ de suferinţă, acest comportament nu poate fi definit decât ca sadic. Agresivitatea a devenit de la sine înţeleasă, dar scopul ei nu mai este progresul. Este autodistrugerea, ţelul final al impulsului thanatic.

Unii par să fi prevăzut acest pericol cu milenii în urmă. Homer, care i-a dat viaţă veşnică eroului agresiv Ahile, făcea deja o analiză critică a principiului

agresivităţii şi violenţei. Ne mai spune şi o altă poveste despre Ahile, care – lovit de o săgeată îndrumată de sus – şi-a dat ultima suflare în faţa porţilor Troiei: la ani de zile după moartea lui Ahile, fostul lui camarad de luptă, Odiseu, merge în lumea umbrelor pentru a primi sfat de la morţi. Acolo îl întâlneşte pe Ahile. Şi, aşa cum e de aşteptat de la un vechi războinic şi general, Odiseu începe să-l laude:

O, Ahile, cel mai minunat dintre ahei,
...nimeni, Ahile,
nu a ajuns la fericirea ta şi nimeni nu va ajunge vreodată.
Pe când erai în viaţă te cinsteam ca pe un zeu,
noi, aheii, iar astăzi, când eşti aici, stăpâneşti cu putere printre duhuri; deci să nu-ţi plângi moartea,
Ahile!

Însă Ahile răspunde:

Nu-mi grăi mângâieri despre moarte, cinstite Odiseu!
Mai drag mi-ar fi să lucrez la câmp cu ziua,
Om sărac, fără moştenire şi avere

Decât să stăpânesc peste toată oştirea morţilor ucişi.[186]

Aşa de omeneşte, s-o recunoaştem, n-a vorbit niciodată Ahile în timpul vieţii, în faţa Troiei – aşa de puţin eroic şi de plin de regrete pentru viaţa pierdută. Şi noi am putea să devenim – din punct de vedere economic – mai omenoşi. Sau să spunem cu Ahile: de ce să ucidem într-o concurenţă fără rost pieţe şi oameni, când ar putea – un pic mai săraci şi mai lenţi – să trăiască aşa de bine?

---

[186] Homer 1988, pp. 482-491.

5. Strigătul lui Pan – pieţe ale fricii

Frica este principiul
Care nu eşuează
Când toate principiile eşuează.
Niklas Luhmann[187]

Stăpânitorul chinuit al lumii

Dacă omul, cu slava dăruită lui de Dumnezeu, ar îndrăzni pentru o clipă să-şi lepede hainele frumoase şi cununa creaţiei şi să se privească, ce ar vedea? Foarte simplu: un trup gol şi destul de straniu. O fiinţă nici pe jumătate atât de puternică precum cele mai multe animale, nici pe jumătate atât de rapidă şi nu tocmai frumoasă. În sine, nici măcar capabilă de supravieţuire. Un organism ciudat, predispus la boli, neputincios la bătrâneţe

---

[187] Luhmann 1986, p. 240.

şi incapabil să supravieţuiască în copilărie. O făptură nicidecum eroică şi curajoasă, aşa cum şi-ar dori – ci, în cei şase milioane de ani de istorie, contrariul, un animal fugar, plin de griji pentru tot ce îi lipseşte, plin de teamă faţă de ce îl ameninţă: fiare sălbatice, duhuri şi zei, monştri siniştri, forţele naturii. Stăpânitorul lumii – o fiinţă chinuită de lipsuri. Îi lipsesc în primul rând protecţia, locuinţa, hrana, comunitatea.

În vremuri străvechi, aşadar, în căldura toropitoare a savanelor Africii, această creatură a învăţat să se teamă şi să fugă. Pe atunci supravieţuia cine o ştergea mai repede. Fricosul iute era în siguranţă în copac, cel lent ajungea pradă leului.

Aceşti supravieţuitori, ai căror urmaşi suntem, simţeau răsuflarea fiarei în ceafă – toată viaţa stăteau cu frica în oase. Şi-au transmis aceste temeri urmaşilor: în poveştile şi miturile spuse la foc şi transmise mai departe copiilor şi copiilor copiilor. Aceştia, la rândul lor, au adăugat la poveşti lucrurile trăite de ei şi le-au

înflorit. Aşa s-a transmis frica în sânge şi în suflet[188] – şi în multe poveşti. Alfred Hitchcock, maestrul povestirilor de groază, a spus cândva: „Nu este nimic greu de înţeles la teamă. Nu s-a schimbat nimic de când Scufiţa Roşie l-a privit în ochi pe lupul cel rău. Ne temem în continuare de exact aceleaşi lucruri. Numai că lupul nostru arată altfel. Complexul fricii este în noi toţi”.[189]

Impulsul non-modern

---

[188] Carl Gustav Jung lega transferul miturilor şi de un transfer genetic al ideilor şi imaginilor colective. Un copil nu se naşte „tabula rasa”, ci vine pe lume cu un creier puternic individualizat şi predeterminat. Are o disponibilitate individuală pentru stimulii lumii exterioare. Aceasta este formată din instincte moştenite. Copilul trăieşte aceste imagini moştenite treptat, ca pe nişte noi impresii.

[189] Chandler 2005, p. 3.

Pentru că este atât de memorabilă, teama a devenit unul dintre cei mai importanţi însoţitori ai civilizaţiei noastre, utilă pentru a supravieţui într-un mediu primitiv, dar mai degrabă deranjantă prin acţiunea ei impulsivă în societatea noastră actuală. Instincte cândva vitale pot fi deci acum mai păgubitoare decât acţiunile rău-intenţionate. Este suficient să ne gândim la crizele financiare, în care investitorii cuprinşi de panică au distrus valori de miliarde, fără să stea o clipă pe gânduri – un fenomen petrecut încă din 1637, când s-a spart celebra bulă speculativă din comerţul olandez cu lalele, sau care a putut fi observat în 2007-2008, când a explodat cea mai lucioasă bulă imobiliară din istorie.

Insă teama este şi un instrument. Cu ea politicienii pot impresiona milioane de oameni, pot sădi ura şi pot declanşa războaie. Firmele fac cifre de afaceri de milioane cu impulsurile instinctuale ale oamenilor. O parte nu mică a economiei trăieşte din crearea fricii şi răspunsurile aparent concludente pe care le dă – siguranţa, adică în sens mai restrâns şi mai larg: siguranţa militară, cea a sistemului de sănătate şi combatere a epidemiilor, siguranţa alimentaţiei şi a politicii, cea financiară. Şi nu în ultimul rând, teama este o vacă morală de muls, dacă ne gândim că sublima

Biserică Catolică şi-a făcut o parte din avere din teama credincioşilor de osânda veşnică – din care făcea parte şi comerţul cu indulgenţe. Credincioşii îşi „cumpărau" mântuirea sufletului prin actul de iertare, prin indulgenţe.

Vom arăta că teama şi frica sunt însoţitori nelipsiţi ai economiei noastre capitaliste aşa-zis pozitive, emoţii acoperite de consumul nelimitat, care ar trebui să aducă fericirea. Economia noastră condusă în ascuns de frică merge de la iaurtul cu fructe pasămite sănătos pentru cei mici până la podeaua sterilă a firmei şi până la titlurile de valoare „liniştitoare", despre care ni se spune că sunt acoperite de securităţi, acele *asset bank securities.* Şi merge de la pofta de frică potolită de serialele TV de acţiune, de filmele de groază şi de dramele apocaliptice hollywoodiene până la supravegherea internetului în numele combaterii terorismului şi la intervenţiile nimicitoare ale armatelor în numele unui aşa-zis bine. Chiar în ultimii ani, teama a atins în societatea noastră un nivel care a dus la influenţarea masivă a evoluţiei sociale, economice şi politice.

Zvonul despre „actorul neînfricat"

Şi noi credeam că, din punct de vedere economic, am depăşit de mult asemenea lucruri. Când, în anii 1970, şcoala neoclasică încerca să vândă piaţa liberă ca pe o realitate, a creat un „supraom”, pe care îl lăuda ca fiind „actorul neînfricat”.[190] Această fiinţă întru totul raţională, care dispunea de toate informaţiile „relevante”, putea să coordoneze economia prin deciziile sale raţionale, „raţional choices and expectations”, şi, prin aceasta, să creeze „pieţe eficiente”. Supraomul fără temeri şi afecte era marioneta ideală a acelei „mâini invizibile” apărute în lume odată cu primul economist, Adam Smith. Uimitor este că nici crizele, nici prăbuşirile bursei nu au reuşit să schimbe până astăzi nimic din această apreciere eronată.

Nici în cea mai influentă carte de economie a lui Paul A. Samuelson şi William D. Nordhaus nu apare niciodată cuvântul „teamă”, iar „panică” apare de două ori, atunci când vine vorba de a socoti bulele financiare ca pe nişte „anomalii” mai mult sau mai puţin istorice şi

---

[190] Din Reghunathan / Pham 1999, pp. 56-57; Stähli 2013.

de a da asigurări că „o furtună în băncile noastre este rară şi mai puţin periculoasă în sistemul nostru financiar modern”.[191]

Problema cu acest calcul este că presupune că un impuls atât de dominant ca teama dispare şi în realitate, odată cu eliminarea din glosarul ştiinţific. Un lucru asemănător au încercat epicurienii în vechea Romă, cu un succes la fel de modest. Au spus despre frică pur şi simplu că este un „afect artificial”, fiind un sentiment legat de gândul la moarte. Însă moartea nu ar avea nimic de-a face cu viaţa. Că ar fi despărţită de viaţă. Şi aşa ar fi şi teama. Cu alte cuvinte: acolo unde există viaţă, nu există teamă. Totul este o chestiune de convingere şi de credinţă.

Aici creştinismul este mult mai realist decât economia şi decât filosofii stoici. A asociat teama cu

---

[191] Samuelson / Nordhaus 1999, p. 574.

viaţa. Şi mai mult. Încă din referatul biblic al facerii omului teama joacă un rol central. Aşadar, neamul omenesc a fost în mod firesc lipsit de frică doar în grădina Edenului. Acolo, conform Bibliei, Adam şi Eva trăiau fericiţi şi mulţumiţi. Dar numai până când au gustat din pomul cunoştinţei. Dar din cunoştinţă nu s-a născut doar ruşinea, ci în primul rând teama. Nu degeaba s-au ascuns Adam şi Eva printre pomi când „au auzit glasul Domnului Dumnezeu purtându-se prin rai în boarea amurgului”. Din câte se ştie, această primă frică de Dumnezeu nu i-a fost pe plac lui Dumnezeu. „Domnul Dumnezeu l-a chemat pe Adam şi i-a zis: ‚Adame, unde eşti?’ Acesta a zis: ‚Glasul Tău l-am auzit purtându-se prin rai şi m-am temut, pentru că sunt gol, şi m-am ascuns.’ Şi i-a zis Dumnezeu: ‚Cine ţi-a spus ţie că eşti gol? Nu cumva ai mâncat din pomul din care Eu ţi-am poruncit să nu mănânci?’”[192]

Cunoaştem continuarea. Raiul e închis, în schimb munca şi sudoarea devin blestemul omului, iar femeia naşte în dureri şi e supusă bărbatului. Grija defineşte, în

---

[192] Facerea 3,1-24; Biblia, traducere de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011.

plus, toate laturile existenţei. Istorisirea din grădina raiului dezvăluie şi puterea fricii: ea defineşte fantezia, imaginaţia celui pe care îl asaltează cu întrebarea: „Ce s-ar putea întâmpla?” Adică, în cazul lui Adam şi al Evei: „Dumnezeu chiar o să ne omoare, aşa cum ne-a spus?” (Notă, Facerea 2, 16: „Din pomul cunoştinţei binelui şi răului să nu mănânci, căci în ziua în care vei mânca din el cu moarte vei muri!”)

Frica este legată în mare parte de viitor şi în general de timp – în care orice aşteptare este nesigură, şi amintirea, adesea, dureroasă. Din această îngrijorare în privinţa viitorului se naşte acţiunea economică. Omul îşi asigură existenţa făcând schimb de bunuri necesare şi îi cultivă în acelaşi timp pe toţi fraţii mai mici ai fricii: grija, îndoiala, gândirea, precauţia, neîncrederea. Pretutindeni acestea se regăsesc în legi şi contracte, scrisori de credit şi de garanţie, împrumuturi şi chirii, în aparatul de stat. Fundamentul tuturor acestor lucruri este principiul controlului raţional al celuilalt – şi, prin urmare, al controlului fricii pentru binele deţinut. William Shakespeare subliniază purtarea determinată de frică în *Hamlet.*

Un cuget temător ce prea îndeaproape
Gândeşte la ieşire – un gând care,
De-l împărţi, un sfert e-nţelepciune
Şi mereu trei sferturi laşitate…[193]

Vedem: teama este pentru noi, muritorii de rând – nu pentru eroi. Are posibilităţi fantastice, în sensul propriu al cuvântului. Atotputernicia ei face din ea unul dintre punctele esenţiale ale psihologiei. Se află la baza celor mai multe boli psihice, care îşi fac loc prin tulburări legate de temeri şi pe care le găsim ilustrate şi în economie. De aceea este şi un centru natural al psihanalizei lui Sigmund Freud.

Sugestia fricii

---

[193] Shakespeare 1959, p. 88.

Freud încearcă să analizeze frica în mod integral. Simptomele fizice nu sunt decât accesorii – din punct de vedere fiziologic teama provoacă transpiraţie rece, piele de găină, puls şi respiraţie accelerate.

Dar ce efect are asupra sufletului omenesc? Freud spune că teama are o legătură inconfundabilă cu aşteptarea. Decisiv este dacă obiectul fricii este definit sau indefinit. Să luăm ca exemplu un şarpe veninos care se târăşte spre noi. Această circumscriere clară a obiectului fricii – spune Freud – face din ea o „frică reală”. Această frică reală are ca efect reacţii raţionale. În cazul nostru specific, unii fug din calea şarpelui, alţii se urcă pe un fotoliu, alţii încearcă să-l îmblânzească cu fluierul şi descântecele, cei din urmă, cu puşca. Frica reală se defineşte aşadar prin aceea că omul poate avea o reacţie – indiferent cât de raţională sau de încununată de succes ar fi.

Însă omul este o fiinţă dotată cu fantezie. În condiţii normale, aceasta este una dintre cele mai bune însuşiri ale sale. Dacă însă inspiraţia face pereche cu frica, devine o pacoste. Atunci apare, spune Freud, o „frică nevrotică” sau „automată”. Filosoful Epictet a observat acest lucru încă din anul 80 după Hristos: „Nu lucrurile însele ne provoacă teamă, ci reprezentarea pe

care o avem despre ele”.[194]

Şarpele din exemplul nostru se transformă în fantezia noastră într-un monstru enorm. Intrăm în panică. Sigur, Freud spune aceste lucruri într-un mod ceva mai sobru: „Pericolul este cunoscut şi real, dar teama de el este exagerat de mare, mai mare decât ar trebui să fie după judecata noastră. În acest mai mult se vede elementul nevrotic. O teamă impulsivă este legată de frica reală”.[195]

Carl Gustav Jung cunoaşte o stare de spirit asemănătoare, însă el afirmă că înainte anumite imagini arhetipale s-au eliberat de controlul conştientului. Libere de orice limite raţionale, pot provoca acţiuni compulsive şi psihoze.

Putem urmări încă odată evoluţia fricii cu Freud şi Jung: teama şi grija sunt o stare atât de neplăcută

---

[194] Epictet o.j.

[195] Freud 1926.

pentru eu, încât sunt adesea reprimate şi ajung în inconştient. Însă afectul reprimat îşi eliberează în altă parte energia, de pildă în nevroze compulsive. Un exemplu foarte cunoscut din analiza freudiană este cel al unei tinere, care simţea nevoia să se spele constant pe mâini – de frică, spunea ea. În timpul terapiei a reieşit că impulsul ei de a se spăla a apărut într-o vreme în care îşi dorea ca tatăl ei mult prea sever să moară. Practic se spăla de frica de dorinţa interzisă – o străduanie spre curăţia sufletească prin igiena trupească.

Vedem de aici că temerile reprimate nu se odihnesc pur şi simplu mute şi inactive în psihic, ci sunt „eliberate, ca pasărea cerului, din organizarea eului". Astfel devin de necontrolat şi mult mai periculoase, pentru că se află sub controlul unic al instinctelor şi al impulsurilor.[196]

---

[196] Sigmund Freud a descris perfect acest context în tratatul *Inhibiţie, simptom, angoasă* din 1926: „Dacă eul a reuşit să se apere de o mişcare periculoasă impulsivă, de pildă prin reprimare, a inhibat şi a afectat această parte a supraeului, dar i-a dat în acelaşi

Observăm un lucru asemănător şi în economie. Reprimă, de pildă, teama de investiţii greşite cu surogate, ca modelele matematice ale disipării riscurilor şi cu utilizarea asigurărilor pe investiţii. Pieţe întregi se

---

timp şi o anumită independenţă şi a renunţat la ceva din suveranitatea lui. Aceasta este o consecinţă a naturii reprimării, care este de fapt o încercare de a fugi. Partea reprimată este acum «liberă ca pasărea cerului», exclusă din marea organizaţie a eului şi supusă doar legilor care stăpânesc în domeniul inconştientului. Dacă situaţia în privinţa pericolului se schimbă, astfel încât eul să nu mai aibă motiv să se apere de o nouă mişcare impulsivă, analogă cu cea reprimată, consecinţele limitării eului devin manifeste. Noua evoluţie a impulsului are loc sub influenţa automatismului — prefer să spun: a impulsului repetitiv —, merge pe aceleaşi drumuri ca impulsul reprimat mai devreme, ca şi cum pericolul depăşit ar exista în continuare. “ (Freud 1982 f., p. 303).

Există nenumărate definiţii ale angoasei. Cititorilor interesaţi le recomandăm diferenţierea între teamă şi angoasă făcută după Tucidide de Gregory Nagy, de la Harvard Center for Hellenic Studies: „The Subjectivity of Fear as Reflected in Ancient Greek Wording”. Tucidide foloseşte pentru acest sentiment şi cuvântul „deos”, „dubium” în latină. Este îndoiala când trebuie să alegi dintre două posibilităţi, iar cuvântul din greaca lui Homer pentru cuvântul angoasă este „simţire îndoită”. Tucidide (3 / 11 / 2) se referă la acest tip de angoasă decizională când vorbeşte despre

bazează pe simularea siguranţei şi promisiunea profitului. Însă cum o promisiune se dovedeşte imposibil de respectat, o corecţie brutală distruge părţi ale pieţei, reacţie care cel mai adesea nu are loc în baza calculului fricii reale, ci urmează mecanismul „angoasei automate”, ca şi cum ar fi o problemă de viaţă şi de moarte. Apoi ziarele titrează: „Pieţele în panică”. În continuare vom discuta despre acest blestem al economiei.

De la Pan la panica pieţelor

---

alianţele politice: „Teama reciprocă este singura bază sigură a unei alianţe.” Astfel, deos este şi ce au produs americanii şi ruşii în secolul XX sub numele de Război Rece. O formă de descurajare. Prin „explesis”, Tucidide se referă la amorţirea care se poate transforma în panică dezlănţuită — teroarea lui Freud: „La lăsarea nopţii, macedonenilor şi barbarilor li s-a făcut deodată atât de frică, ceea ce se întâmplă adesea în cazul unor mari armate, încât au fugit cuprinse de panică. Şi presupunând că duşmanul era mult mai numeros decât se aşteptaseră şi că voia să-i atace, au cedat şi au fugit spre casă.” (Tucidide4/125/1). Din Tucidide 1829, pp. 257 şi urm., 475, 660.

Panica este o stare stranie. Este forma cea mai contagioasă a fricii şi de departe cea mai periculoasă. Pentru a o putea descrie cu adevărat, vom prezenta un mit grecesc. Şi aici este vorba despre o analiză rafinată a sentimentelor şi instinctelor noastre. În povestirea despre zeul Pan, teama a fost hotărâtoare pentru – nici mai mult, nici mai puţin – domnia în lumea zeilor.

Pan este unul dintre zeii cei mai umani – şi în privinţa preferinţelor şi a viciilor. Într-adevăr, evită Olimpul şi masa zeilor. Fratele vitreg al lui Zeus, fiu al titanului Cronos, tatăl lui Zeus, şi al zeiţei-capră Amaltheia, preferă să trăiască pe pământul peste care se plimbă cu picioare de ţap. Are grijă bucuros de turmele şi stupii săi din Arcadia şi îi place să participe la serbările muritorilor. Bunul zeu este văzut rar în afara teritoriului său. Doar atunci când urmăreşte vreo nimfă, dintre cele pe care îi place să le ameţească şi să le lase însărcinate, cum ar fi frumoasa Echo sau Eufemia. Este în tot cazul un afemeiat, printre ale cărui recorduri se numără faptul că s-a culcat cu toate dansatoarele dezlănţuite din suita lui Dionisos, mainadele.

Iată că Zeus smulge puterea de la Cronos, tatăl lui, pentru a deveni el însuşi stăpân în Olimp. Ce-i drept, nici bătrânul Cronos nu-i tocmai nevinovat. Doar i-a mâncat pe fraţii lui Zeus de teamă să nu vrea să-i ia

tronul. Aşa că Zeus se deghizează în paharnic şi îl îmbată în aşa hal pe tatăl lui, încât acesta îi vomită nedigeraţi pe toţi fraţii şi surorile lui: Hestia, Demetra, Hades şi Poseidon.

Dar cu asta mai are mult până la stăpânire. Pentru că acum titanii, sub conducerea cumplitului Atlas, pornesc la luptă împotriva lui Zeus. Se ajunge la bătălii furioase, care durează zece ani, pentru stăpânirea cerului şi a pământului. Titanii ajung în avantaj, iar Zeus îşi caută ajutor în lumea subterană şi ciclopii îi dau fulgerul şi alte arme. Dar nici acest lucru nu e hotărâtor şi titanii sunt din ce în ce mai puternici. În momentul culminant al luptei, când Zeus însuşi este într-o situaţie dificilă, Pan scoate un ţipăt îngrozitor: lung, ascuţit şi sfredelitor. Titanii rămân înmărmuriţi de groază. Doar Atlas încearcă, curajos, să facă ordine în şirurile de luptători. Dar titanii nu mai ascultă nicio poruncă şi se risipesc fugind orbeşte. Aşa îi asigură Pan cel prietenos lui Zeus domnia în Olimp: prin prima panică din istoria cerească.[197]

---

[197] Este uimitor, în context, felul în care descrie Charles Darwin frica: „Când frica atinge un nivel foarte ridicat, panica se descarcă

Povestea nu arată doar puterea fricii, ci şi capacitatea ei de a întoarce pe dos istoria, de a transforma în câteva clipe grupuri întregi de învingători în pierzători risipiţi. Şi nu se întâmplă la fel când numeroşii câştigători de pe pieţele financiare se transformă în mase de pierzători? Adică atunci când dintr-un moment într-altul curajul şi disponibilitatea faţă de risc se transformă în precauţie şi frică?[198]

Istoricul economiei Charles P. Kindleberger a definit acest lucru astfel: „Panica este o frică bruscă,

---

printr-un ţipăt cumplit...” Darwin 1872, XII, p. 291, Übers. OT.

[198] Carl Gustav Jung menţionează triburile africane în care bărbaţii şi femeile care cad pradă panicii sau unei psihoze trebuie să se supună unui ritual de purificare. Şi James George Frazer vorbeşte despre o anumită carantină pentru vindecarea şocului mintal suferit. Inutil de menţionat că asemenea prevederi nu există pentru investitorii sau brokerii moderni. Când această abstinenţă în cazul „pieţelor nervoase” posttraumatice nu ar fi nici pe departe cea mai proastă idee.

fără un motiv anume, care apare pe pieţele de capital sau care include o mişcare masivă a puţinelor lichidităţi în direcţia banilor sau a avutului public". Încă din 2003, a analizat relativ exact cele ce aveau să se întâmple în 2007: căderea rapidă a valorilor capitalurilor, oprită prin intervenţia masivă a băncilor centrale şi a guvernelor – şi care acum se reflectă în trezoreriile de stat relativ goale.[199]

Am spus deja mai sus că Sigmund Freud a socotit procesele psihice şi ca pe o „economie" a energiilor, ca pe un flux permanent între cele reprimate şi cele ieşite la iveală, între iubire şi ură, agresiune şi teamă.[200] Aşa trebuie să ne şi închipuim efectul instinctelor asupra economiei: între cele două extreme, dacă vrem să le socotim ca fiind lăcomia şi panica, nu există o opoziţie,

---

[199] Kindleberger 2011.

[200] Şi Jung găseşte la arhetipurile lui un aspect „pozitiv" şi unul „negativ", care formează împreună o unitate.

ci un strâns raport interşanjabil. Sunt legate una de cealaltă ca cele două laturi ale unui leagăn. Ca şi în cazul leagănului, nu există nicio stare fără efectul părţii celeilalte. În acelaşi sens, fiziologul american Walter Bradford Cannon a descoperit că o hotărâre într-o situaţie ce provoacă frica se mişcă mereu între extrema atacului şi cea a fugii – ceea ce corespunde, din perspectivă economică, alegerii între „a păstra/a cumpăra" şi „a vinde". Pe graniţa îngustă a acestor două extreme s-a jucat adesea soarta unor economii întregi.

Pe pieţele financiare, informaţiile şi ultimele ştiri joacă rolul lui Pan. Au efectul unor semnale freudiene ale fricii – chiar şi vorba despre informaţii privind vânzarea masivă a anumitor acţiuni sau falimentul unei companii exemplare, ca Lehman Brothers. Abia asemenea ştiri – indiferent cât adevăr conţin – sunt punctul de pornire a pieţelor care se clatină şi se prăbuşesc, ca titanii din Olimp în vremuri mitice.

Declanşatorul unei asemenea crize poate fi într-adevăr o minciună. De pildă, în 1873, zvonul scăderii preţurilor la materii prime din Paris a provocat criza bancară de la Viena. Prăbuşirile băncilor au mers din AustroUngaria prin Berlin până la Londra şi au declanşat un val de falimente şi de şomaj în masă care era să provoace o revoluţie în Germania. Dar guvernul lui Otto von Bismarck a reuşit să detensioneze situaţia prin crearea primei legislaţii sociale europene.

Nici cei mai luminaţi oameni nu fac decât greu sau deloc diferenţa între real şi fictiv în situaţii care provoacă frica. Iată un exemplu din SUA: spectatorii unui meci de baseball au fost avertizaţi prin boxe că, în băuturile lor răcoritoare, se află germeni nocivi. În consecinţă, peste 200 de oameni au trebuit internaţi în spital cu simptome clare – stări de vomă şi de rău. Mai târziu, a ieşit la iveală că anunţul nu fusese decât o glumă proastă şi că nimeni nu avea nicio problemă. Ştirea despre băutura plină de microbi a avut un efect de „nocebo”, un placebo aplicat negativ.

Afacerile mondiale ale fricii

Cu adevărat istoria lumii este plină de evenimente în care frica sugerată a declanşat efecte ample de domino. În istoria oficială acestea sunt acoperite, astfel încât să vedem o serie de fapte plănuite venite dinspre suflete curate, respectiv întunecate. Unul dintre cele mai cunoscute exemple de teamă politico-economică, îmbrăcat ulterior în mantia eroismului, este Revoluţia franceză.

La începutul verii lui 1789, existau diferite rivalităţi între nobili, rege şi a treia stare. Dar până la

începutul lui iulie aceste conflicte erau evenimente extrem de izolate: Ludovic al XVI-lea se desfăta fără griji la vânătoare la Versailles şi exista un parlament mai mult sau mai puţin inutil, ale cărui legi răsunau fără efect în regatul sclerozat şi apatic.

În vara aceluiaşi an, rezervele de cereale au scăzut, legumele au putrezit pe câmp şi preţurile la pâine aproape s-au dublat din cauza speculaţiilor. În Paris au apărut primele agitaţii din cauza inflaţiei.

Însă scânteia care a aprins revoluţia a fost un zvon răspândit de răsculaţi, că nobilii ar fi trimis bande de cerşetori şi de infractori să taie porumbul de pe câmp înainte să se coacă, pentru a face astfel preţurile să crească. În plus, ar fi strâns deja o armată de mercenari însetaţi de sânge care cutreierau ţara ucigând şi incendiind.[201] A fost suficient pentru a declanşa o psihoză colectivă şi a porni răscoala. Ţăranii şi locuitorii satelor au atacat şi au prădat castelele, i-au omorât pe proprietarii de pământ şi pe nobili.

Zvonurile au determinat desfăşurarea evenimentelor şi au provocat situaţiile cele mai absurde.

---

[201] Izvoare: Furet 1996; Lefebvre 1932.

De pildă, într-un sat la nord de Paris, s-au creat tulburări grave din cauza anunţului că o armată de cerşetori plătiţi de rege s-ar apropia. Pentru început sătenii au izgonit forţele de ordine ale regelui, apoi au atacat un grup înarmat care se apropia de satul lor. A ieşit apoi la iveală că atacatorii erau de fapt locuitorii satului învecinat care le veneau în ajutor sătenilor după ce auziseră zvonurile.

La grande peur – marea frică, aşa s-a numit mai târziu această perioadă dintre începutul lui iulie şi sfârşitul lui august 1789, care a măturat de la putere monarhia. Mirabeau a spus mai târziu: „Nimic nu e mai surprinzător pentru observatori decât tendinţa generală din vremurile grele de a crede şi de a exagera veştile proaste”.[202] Ludovic al XVI-lea a fost singura excepţie, în seara de 14 iulie, regele nota în jurnal: „Rien”. Nimic. Era ziua în care cetăţenii furioşi doborâseră Bastilia.

Teama, ca afacere de miliarde

[202] Herbert 2003, p. 90.

Dacă deci teama poate schimba istoria, atunci cu siguranţă poate să şi domine adâncurile afacerilor de doi bani: o firmă americană de pildă face o reclamă încununată de succes la *fear selling.* Ce pot spera clienţii? „Aveţi dificultăţi cu vânzările? Încercaţi acum fear selling. Vindeţi mai repede şi mai bine.” Şi mai departe: „Tactica şi tehnicile despre care s-a dovedit că îi fac pe clienţi să cumpere de 78 de ori mai repede”.[203]

Poate că acest exemplu este extrem. De aceea am studiat alte cazuri de afaceri cu frică. Iată trei exemple ale acestei afaceri variate şi complet subestimate, de miliarde.

Cazul 1: pandemia

Cu toţii ne temem pentru viaţa şi sănătatea noastră. Bolile care par a fi perfide şi pot ucide mase

---

[203] Borgese 2005, p. 3, Übers OT.

întregi de oameni sunt izvoare predilecte de fobii în masă şi psihoze. Ne amintim cu toţii de diferitele epidemii şi pandemii de care a avut parte planeta de la intrarea în noul mileniu: BSE (2000), SARS (2003), pestă porcină (2006), gripă aviară (2008/9), gripă porcină (2009/10), Ehec (2011).

Între anii 2000 şi 2011, concernele farmaceutice şi guvernele au lansat campanii de avertizare împotriva diferitelor epidemii. Alături de ele: Organizaţia Mondială a Sănătăţii (OMS/WHO), care în 2010, în cazul gripei porcine, a strigat „pandemie”, deşi agentul patogen H1N1 a provocat printre oameni mai puţine morţi decât o gripă obişnuită.

Alarma justifică şi activităţi proprii. În cazul gripei aviare, OMS a delegat propriii investigatori (epidemiologi de teren), care au studiat, cu eforturi financiare considerabile, modurile actuale de transmitere şi evoluţiile virusului. În multe ţări s-au elaborat planuri naţionale de criză pentru cazul unei transmiteri masive a virusului gripei aviare de la păsări la oameni. În Japonia, de pildă, a fost emis un plan de urgenţă care prevedea şi internarea cu forţa a celor bolnavi, închiderea şcolilor şi interzicerea întrunirilor. China a anunţat că, în caz de urgenţă, îşi va închide graniţele. Şi Australia a aprobat închiderea tuturor porturilor şi aeroporturilor pentru transportul internaţional. 92 la sută dintre societăţile comerciale se

temeau de întreruperi ale afacerilor pe termen mediu şi lung. Planurile de urgenţă anterioare excludeau în marea lor majoritate un asemenea scenariu.

Statele făceau stocuri de măşti de protecţie, farmaciile erau asediate de cetăţeni înspăimântaţi care veneau după medicamentele antigripale Tamiflu şi Relenza. S-au vândut atunci 440 de milioane de vaccinuri împotriva pestei porcine şi s-a făcut un profit de 5,2 miliarde de dolari. Concernul Sandoz a vândut doar Tamiflu în valoare de 2,7 miliarde de euro. Nu avea să fie ultimul bilanţ de succes realizat în baza unei frici create în prealabil: între 2006 şi 2010, producţia de vaccinuri la nivel mondial s-a dublat, de la 500 de milioane de doze anual la aproape un miliard; până în 2015, producţia urmează să se dubleze încă o dată, până la două miliarde de doze.

Chiar în acest context s-a dovedit activitatea fertilă a aşa-numiţilor „afacerişti ai fricii”, care astăzi funcţionează ca miticul Pan, mai puţin de groază, cât din interese economice proprii: în cazul descris a fost vorba despre experţi, medici şi specialişti în sănătate ai OMS, care au recomandat să se dea alerta supremă de „pandemie”, ceea ce a dus în primul rând la cumpărarea de medicamente scumpe. Unii dintre aceşti experţi, după cum a ieşit la iveală mai târziu, se aflau pe statele

de plată ale diferiţilor giganţi farmaceutici.[204]

Cazul 2: igiena

Uneori frica nici măcar nu se manifestă ca frică. Se maschează în dorinţă. Un exemplu cât se poate de ilustrativ este cel al vânzării produselor de igienă şi curăţenie. Mulţi vor chicoti cu condescendenţă: ce are asta de-a face cu frica? Şi totuşi, aşa este. Un exemplu izbitor, fictiv, din reclamele televizate: în reclama pentru un produs de curăţat – să spunem că s-ar numi „Meister Klopper" – , un duh plin de muşchi le sperie atât de tare pe toate căpuşele şi bacteriile (în mod obişnuit murdare şi dotate cu dinţişori ascuţiţi), încât acestea pleacă de bunăvoie din casă.

Această reclamă nu se adresează celor care au deja produsul de curăţat respectiv, ci celor care nu-l folosesc încă. În timp ce primii încă mai râd de monstruleţii amuzanţi din praf, cei din urmă se întreabă

---

[204] Cohen / Carter 2010; Stein 2010.

deja inconştient câte miliarde de catapulte de mizerie sunt active în propria locuinţă. În loc să transmită această întrebare către gândirea conştientă, îngrijorarea este îngropată. Însă în momentul în care consumatorii se află în faţa raftului din magazinul universal, subconştientul le transmite dorinţa de a cumpăra, şi până să apuce omul să mai stea pe gânduri, a şi înhăţat flaconul cu „Meister Klopper”.

Psihologic, vorbim aici despre crearea unui „afect” (teama de murdărie), legat de propunerea „îndepărtării” lui (Meister Klopper). Aceste mesaje, care nu sunt percepute conştient, ajung cu siguranţă la destinaţie. Numai în UE se folosesc anual cel puţin 3,5 tone de produse de curăţat. Cetăţenii UE cheltuie anual 15 miliarde de euro pentru curăţenie.[205]

Cazul 3: ruleta asigurărilor

[205] Sursa: Guvernul federal german, www.bundesregierung.de, www.forumwaschen.de, toate numele de produse modificate.

Afacerea cea mai lucrativă cu frica este cea legată de imposibilitatea de a prevedea viitorul. Am aflat deja mai devreme de la Sigmund Freud că pericolele nedefinite şi înceţoşate din viitor pot provoca cele mai mari griji şi da naştere celor mai cumplite imagini. Nişte oameni care ştiu să socotească s-au orientat în funcţie de acest lucru şi au inventat un joc de noroc invers: asigurările.

Dacă jucătorul de ruletă de la cazino joacă în ideea posibilităţii de a avea noroc, asigurările îşi fac bani din supoziţia că o nenorocire nu va avea loc. Se supun şi ele unui risc – ca banca la cazino doar că mult mai mic. Pentru că ghinionul pentru banca de la cazino ar fi ca bila să se oprească pe un număr pe care au fost pariaţi bani: de pildă, pe zero. În cazul unui cazino cinstit, şansele sunt de unu la 37. În schimb, probabilitatea ca un incendiu să distrugă o clădire este de unu la 200000. După cum vedem, agentul de asigurări stă de mii de ori mai bine decât proprietarul de cazino. Dar acesta din urmă nu este oare privit ca exploatator şi individ dubios, mai degrabă decât asigurătorul?

Nu contează. Asigurarea te protejează, aşa se spune, cazinoul, nu. Indiferent că e vorba de geamuri sparte, internări în spital sau moarte: cine îşi face griji îşi cumpără asigurare. Şi totuşi rămâne un pariu. Nu degeaba în momentul crizei imobiliare din SUA în acest

domeniu s-au produs cele mai mari pagube. S-au făcut pachete de credite asigurătorii pe case, s-au negociat la nivel înalt pe pieţele financiare şi după crah s-au făcut găuri de miliarde în bilanţurile băncilor şi fondurilor. Aşa a fost atrasă în vârtejul crizei şi cea mai mare casă de asigurări din Statele Unite, American International Group (AIG), şi a fost la un pas de faliment. Statul a trebuit să intervină cu 182 de miliarde de dolari ca să salveze AIG.

Dar şi ţinând seama de crah, domeniul asigurărilor este unul dintre cele mai profitabile din lumea capitalului. Iar asiguratul este o miliardime dintr-un sistem cu multe miliarde. Cea mai mare firmă de asigurări din lume, AXA, are nu mai puţin de 96 000 de angajaţi şi o cifră de afaceri de 142 de miliarde de dolari. Numărul mediu de angajaţi al celor mai mari cinci companii de asigurări din lume este de peste 500000, iar cifra de afaceri cumulată a giganţilor din domeniu este de 550 de miliarde de dolari.

Războiul împotriva terorismului – un război împotriva economiei

Deci din perspectiva economiei de piaţă frica este

un izvor nesecat şi în acelaşi timp cauza distrugerii a nenumăraţi bani. Este un lucru pe care îl arată şi povestea ultimilor ani. Când, pe 11 septembrie 2001, turnurile gemene de la New York s-au prăbuşit, politicienii şi intelectualii au socotit că este „un punct de cotitură a istoriei". Într-adevăr, aşa ceva nu se mai întâmplase: o mână de ucigaşi înarmaţi cu bricege lovise o putere mondială. Acum, după aproape 14 ani, nici SUA, nici cultura occidentală nu au dispărut, nici terorismul nu a fost înfrânt.

În acest sens, aşadar, nu a avut loc o cotitură. Şi totuşi a existat o schimbare. În septembrie 2001, Occidentul a început, ca reacţie provocată de frică, să arunce cu lopata bani şi vieţi omeneşti într-un mare butoi fără fund: acestui butoi i-a spus „războiul împotriva terorismului". Şi până astăzi tot mai dă la lopată.

Congresul Statelor Unite a evaluat costurile directe ale atacurilor teroriste la 35 de miliarde de dolari – această sumă include pierderea celor 3000 de oameni ucişi la New York şi Washington (calculând cât ar fi produs în viaţă), şi distrugerea clădirilor şi a infrastructurii.

Apoi urmau costurile provocate de şoc şi de reacţia la şocul atacurilor. Pentru început, Federal Reserve Bank a pompat suma nemaiîntâlnită de 100 de miliarde de dolari în pieţele financiare, pentru a menţine

piaţa bancară internă, care risca să se prăbuşească după atacuri.[206]

Apoi a început războiul împotriva terorismului, care a costat Statele Unite în Irak şi Afganistan în jur de 1,5 miliarde de dolari până la sfârşitul lui 2013.[207] Cum prin industria de război se asigură foarte puţine locuri de muncă nesigure şi cum prin definiţie războiul distruge avuţia, cea mai mare parte a acestei sume a trebuit să fie definită ca „bani distruşi" din punct de vedere economic. Dacă punem la socoteală consecinţele pentru economiile naţionale implicate generate de militarii şi civilii morţi, conform laureatului Premiului Nobel pentru Economie, Joseph E. Stiglitz, această sumă urcă până la 3 miliarde de dolari.

Dacă este însă să-i credem pe cei mai mulţi experţi americani, ambele războaie au contribuit prea puţin la o

---

[206] Nanto 2005.

[207] nationalprioritiesproject.com / costofwar.com; Stiglitz 2008.

siguranţă sporită a americanilor. Imaginea este completată de o ultimă comparaţie a cifrelor: costurile de război de 1,4 miliarde de dolari corespund actualului deficit bugetar al Statelor Unite.

Afaceriştii fricii si distribuirea fricii

Pentru a înţelege mai bine sistemul de *fear market* şi pentru a identifica motivele şi strategiile celor implicaţi, vom face deosebirea între două tipuri de frică: fricile primare şi fricile secundare. Fricile primare sunt legate în mod nemijlocit de existenţa noastră, de pildă, frica de foame sau de boală. Duc adesea la ceea ce am definit mai devreme ca „teamă automată", strâns legată de instincte şi reflexe.

Fricile secundare cuprind sentimente morale sau etice legate de probleme învăţate şi reglementate prin autoritatea supraeului. Personal şi fizic, aceste temeri se resimt foarte puţin sau deloc. Teama conştiinţei ar fi aici expresia cea mai potrivită, dacă ar fi să-i cerem sfatul lui Freud: „Conştiinţa, la rădăcinile ei, nu este decât teamă socială". Asemenea frici secundare sunt, de pildă, frica de consecinţele conflictului între Nord şi Sud sau de consecinţele progresului tehnic.

Vom cerceta ambele grupuri de temeri în ceea ce priveşte efectele lor şi vom face în acest scop un experiment intelectual ai cărui subiecţi sunteţi dumneavoastră, cititorii noştri. Să presupunem că avem o piaţă cu tarabe. La fiecare dintre tarabele noastre este expusă o problemă şi noi oferim soluţii, aşa cum alţii vând mere sau zarzavat. Să luăm exemplul „schimbări climatice” din grupul de frici secundare: aici poate am oferi certificate verzi sau taxe de externalitate Arthur Cecil Pigou. La taraba de frică primară „hrană şi siguranţă”, vindem o alarmă automată împotriva hoţilor şi asigurări împotriva foamei. Unde credeţi că ar da buzna cumpărătorii noştri? La tarabele cu frici primare, ca cele legate de sănătate, siguranţă ş.a.m.d., sau mai degrabă la cele secundare, ca cea legată de schimbările climatice? Cei mai mulţi dintre dumneavoastră aţi vrea cu siguranţă să vă liniştiţi temerile care vă sunt mai aproape, adică „hrană şi siguranţă”, înainte de a vă gândi să salvaţi condiţiile climatice. Acest lucru ne duce la

Teza alocării temerilor

1. Indivizii au tendinţa să-şi liniştească mai degrabă fricile primare decât pe cele secundare. Fricile primare, în baza reacţiilor impulsive pe care le provoacă, sunt mai profitabile decât fricile secundare, aflate în legătură cu valorile etice.
2. Dacă doar profitul ar motiva toate deciziile de pe piaţă, ofertanţii ar încerca să se adreseze fricilor primare sau să mute fricile secundare la nivelul celor primare (de pildă, arătând, în locul unei liste interminabile de calcule ale temperaturii şi statistici, un urs-polar singur pe o mică bucată de gheaţă).
3. De aici reiese că: ofertanţii care urmăresc să obţină venituri din teme legate de frică au tendinţa să facă fricile mai intense şi mai ameninţătoare decât sunt în realitate, în efortul de a le conferi putere economică. Puterea lor rezidă aşadar în producţia de frică automată.

Aici ne aflăm din nou în faţa problemei puterii presei şi a acelor experţi care sunt în stare să dea direcţia discuţiilor din societate şi care, în acest sens, sunt afacerişti ai fricii. Asta începe de la simplul

cronicar al unui ziar tabloid, care din goana după senzaţii tari exagerează numărul victimelor sau schimbă faptele. Şi se termină la profesorii de economie cu înalte calificări, care profeţesc de ani de zile marea prăbuşire a economiei mondiale, pentru a atrage deponenţii către fonduri în aur aşa-zis sigure, de pe urma cărora profită doar profesorii înşişi.

Văzute în lumina economiei fricii, reţelele teroriste intră şi ele în categoria de „afacerişti ai fricii". Ca şi ziarele care vorbesc despre ele, socotesc o mare victorie atunci când miliarde de oameni află despre uciderile lor. Teroriştii câştigă noii adepţi, ziarele, noi ediţii. Este una dintre cele mai mari dileme ale vremurilor noastre:[208] din interes propriu, economia fricii din presă nu are nicio dorinţă de a coopera la depăşirea fricii. De aceea are un succes economic atât de mare. Filosoful Slavoj Žižek a sintetizat lucrurile astfel: „Stârnirea fricii este unul dintre fundamentele constitutive ale subiectivităţii actuale. Teama are şanse bune să devină ideologia dominantă a capitalismului global".[209]

---

[208] Cu cartea *Culture of Fear,* Frank Furedi a realizat, în 2002, o scriere deschizătoare de drumuri despre cultura prevenirii şi a fricii

Criza economiei – sindromul

Acum trebuie însă să lămurim şi rolul economiei neoclasice, care nici nu vrea să audă de puterea fricii. Căci trebuie să existe motive pentru această neglijenţă.

Pe cel mai important l-am sugerat deja pe scurt în paginile anterioare: frica nu poate fi măsurată, nu urmează o evoluţie constantă şi nu are intensitate regulată, calculabilă matematic. Apare spontan şi se manifestă în atâtea moduri individuale, încât efectul ei nu poate fi măsurat. Este „străină de logică” sau, cum spune filosoful german Bernhard Waldenfels, „se

---

din societatea noastră.

[209] Žižek 2011, pp. 42 şi urm.

sustrage ca element străin clasificării ordonatoare”.[210]

În schimb, tendinţa către propriul interes economic e măsurabilă şi poate fi reglată. Astfel, efectul ofertelor speciale asupra comportamentului cumpărătorilor şi al vânzărilor poate fi măsurat fără probleme şi transpus în modele. Chiar şi doar această diferenţă îi obligă practic pe economişti să fie optimişti. Căci tot ce este calculabil e la fel de raţional ca sistemul în care trebuie încadrat. Şi subiecţii care acţionează. O economie în care toţi participanţii sunt raţionali se va dezvolta obligatoriu liniar – cum altfel? Dacă vorbim doar despre preferinţa de a maximiza foloasele individuale – măsurabile prin calculul probabilităţilor cum să apară vreodată o pagubă? O *minimizare* a foloaselor individuale este exclusă din start. Actorul pieţei libere este perfect din punct de vedere ştiinţific, însă psihologic vorbind, doar un idiot vesel.

De aceea economia nu înţelege fenomenele de criză decât, în cel mai bun caz, în retrospectiva istorică. Şi aceasta este una dintre marile ei probleme. Când John Maynard Keynes spune că „economiştii îşi fac

---

[210] Waldenfels 1997, p. 44.

sarcina prea uşoară când, în vremuri de furtună, tot ce ne pot spune este că marea se va linişti după ce furtuna se va potoli”[211] are dreptate, dar, cu tot respectul, trebuie să-l completăm: logica economiştilor neoclasici pur şi simplu nu permite să spui mai mult decât că vremea e frumoasă, rămâne frumoasă sau va fi din nou frumoasă. Nu pentru că această logică ar fi prea dură sau lipsită de elementul social, cum i se reproşează – ci pur şi simplu pentru că este prea frumoasă ca să fie adevărată.

Cel mai bun exemplu în acest sens sunt instrumentele matematice strălucite ale economie financiare moderne. De pildă foarte criticatul *high-frequency trading* de pe pieţele financiare. Acesta permite să se efectueze tranzacţii în fracţiuni de secundă. Acest HFT este, fără exagerare, o invenţie

---

[211] Keynes 1930a.

genială şi o încununare a gândirii logice. Optimizează într-o măsură enormă pieţele financiare, pentru că ia în calcul şi cele mai mici mişcări ale pieţei şi le duce la îndeplinire în mod operativ.

Dar, pe de altă parte, *high-frequency trading* este, ca să-l parafrazăm pe Keynes, un „program de vreme frumoasă", care nu reacţionează decât la tendinţele pieţelor. Dacă aşadar se produce o prăbuşire rapidă a cursului, impulsul programelor trebuie să minimizeze pierderile investitorilor – şi să vândă. Aşadar, într-o situaţie gravă amplifică criza în loc să o atenueze.

Vremea politicii

Acum se pune întrebarea cum pot fi schimbate acest sistem şi această perspectivă economică. După părerea noastră, cel mai simplu ar fi dacă economia ar redeveni ce a fost iniţial: o economie politică.

Iată o povestioară în acest sens. Studiile despre creier au descoperit că partea aparatului nostru gânditor responsabilă pentru frică se compune din două mici părţi ovale ale creierului: „sâmburii de migdală" sau „amigdalele". Amigdalele pot fi dezactivate cu medicamente betablocante. La sfârşitul lui 2008, o

funcţie medicală asemănătoare pentru centrul fricii economiei globale a avut-o politica. Confruntată cu posibilitatea unui faliment global al băncilor, a decis să inunde pieţele cu bani, iar băncile centrale au început o operaţiune fără precedent de tipărire a banilor, care durează până astăzi.

Toţi cancelarii şi miniştrii de finanţe ai ţărilor industriale au venit în faţa camerelor de televiziune şi au promis siguranţă totală pentru depozite şi averi. Această siguranţă nu a existat, bineînţeles, niciodată. Dar nici o anestezie locală mai bună pentru centrii fricii din amigdalele investitorilor şi deponenţilor. Dacă economiştii care creează sistemul ar înţelege acest rol al parlamentelor şi guvernelor, ar face un pas imens înainte. Ar câştiga un centru de coordonare a fricii şi de criză.

Cuvântul „incertitudine” este cel mai potrivit pentru a descrie ce se întâmplă în „psihicul unei economii naţionale”, dacă politica nu intervine sau o face doar din perspectivă clasică economică. Atunci pieţele aşteaptă, în cădere liberă, să le apară un pământ sub picioare, băncile tremură în faţa realităţii bilanţurilor şi refuză să acorde credite economiei reale, „pentru că nu se ştie ce-o să fie…”. Avem din nou de-a face cu „frica automată” a lui Freud, care apare în cazul unei incertitudini prea mari şi poate să evolueze în tulburări nevrotice.

Filosoful italian Antonio Gramsci a formulat cândva următoarea concluzie poetică despre crize: „La căderea întunericului vin fantomele”.[212] O perioadă de criză este într-adevăr cufundată în lumină crepusculară; vechile sisteme par să eşueze, cele noi nu au fost încă inventate. Domneşte nesiguranţa. În această stare însă, acel „little shop of horrors” pe care îl avem în noi de milioane de ani îşi deschide uşile. Ne furnizează bucuros toate creaturile cumplite şi înfricoşătoare despre care am vorbit la început: şerpi, balauri, fiare, vârcolaci şi alte duhuri, despre care credeam că civilizaţia le-a alungat de mult. Şi noi le acceptăm imediat pe toate, împreună cu frica pe care o răspândesc.

„Lăcustele” biblice din relatarea despre Moise, care distrug tot şi care – de data aceasta sub formă omenească – pustiesc pieţele şi conturile bancare. „Rechini financiari”, care organizează orgii sângeroase la burse. În caricaturile din ziare bancherii apar ca balauri şi crocodili. Tradus în termeni psihologici, avem de-a face cu simboluri clasice ale fricii, în special cu „simboluri colective care ameninţă viaţa”.[213]

---

[212] Citat după Amin 2012.

Nu e de mirare că unul dintre cei mai cunoscuţi monştri moderni a fost inventat într-o perioadă de criză. În vremea Marii Depresii din America şi Europa, când 36 la sută din populaţia Statelor Unite şi-a pierdut locul de muncă şi când milioane de şomeri au invadat străzile Europei. În acea vreme a creat Ernest B. Schoedsack monstrul cinematografic King Kong (1933).

În film, nişte producători de film lacomi o duc pe o actriţă sărăcită de vodevil din New York pe o insulă misterioasă, promiţându-i să o facă bogată şi celebră. Pe ostrovul respectiv femeia urmează să-i fie jertfită unei gorile monstruoase. Gorila se îndrăgosteşte însă de fată, este prinsă şi transportată la New York. Acolo maimuţa care ar fi trebuit să fie obiectul de distracţie al maselor din metropolă se transformă în subiect al terorii care nu

---

[213] Această expresie îi aparţine teoreticienei literare germane Maren Lickhardt (2010).

poate fi neutralizat decât prin intervenţia eroică a forţelor aeriene americane.

Dincolo de conotaţia evident sexuală a monstrului negru care despoaie femeia albă, King Kong este şi o parabolă economică. Lăcomia oamenilor de afaceri din metropola financiară New York aduce în faţa lumii cel mai grosolan mutant şi îi jertfeşte o femeie nevinovată. Lui Sigmund Freud i-ar fi plăcut tare mult King Kong, această dramă a fricii de pierderea potenţei şi de castrare resimţită de burghezia americană albă în declin în mijlocul crizei economice mondiale.

Frică prin piaţă (liberă)

La sfârşitul acestui capitol vrem să abordăm economia din perspectivă filosofică şi să lămurim principalele ei componente, libertatea şi teama din societate. Ne amintim de balansoarul extremelor, despre care am vorbit mai sus – raportul schimbător din economia sentimentelor, pe care l-am învăţat de la Freud.

Filosoful danez Søren Kierkegaard a creat un asemenea raport schimbător între teamă şi libertate. El socotea că Dumnezeu a fost exilat din societate si vedea

în locul Lui libertatea ca pe o paradigmă modernă, ancorată în social.

Într-adevăr, omul european al epocii iluministe începuse încă din secolul al XVII-lea să alunge vechile autorităţi din viaţa lui. Schimba vechile ordini sociale, devenise mobil şi avea mai multă încredere în invenţiile lui decât în cuvintele conducătorilor săi religioşi. Cetăţeanul matur nu mai citea doar Biblia, ci şi *Republica* lui Platon, şi îşi întemeia pe ea concepţia că fericirea nu mai trebuie căutată în lumea de dincolo, după moarte.[214]

În acest context apare în 1516 dialogul filosofic al

---

[214] Istoricul francez Jean Delumeau face deosebirea între frică şi teamă, o diferenţă pe care nu o adoptăm, pentru că este contestată. Dar gândirea lui este interesantă: este de părere că Evul Mediu şi începutul modernităţii au avut, în ciuda numeroaselor ameninţări şi pericole, o ordine a lucrurilor în principiu intactă. În baza istoriei creştine a mântuirii, modul de transpunere a fricii în teamă funcţiona încă în mare măsură. O frică globală era astfel descompusă în diferite frici, fiecare cumplită în sine, însă „numită” şi explicabilă. Pentru că, în fond, oamenii Bisericii se gândiseră la ea şi o explicaseră. Figurile diavolului, ale vrăjitoarelor şi demonilor erau agenţi disponibili ai deviaţiilor, care puteau fi făcuţi responsabili pentru numeroase pericole şi adversităţi.

lui Thomas Morus despre insula „Utopia”, comunitatea omenească platonică ideală. Este primul model de societate socialistă. Mai important decât formele ciudate de convieţuire de pe Utopia (oliţe de noapte de aur, pieţe comuniste de mărfuri, sfatul bătrânilor) este faptul că paradisul, indiferent în ce viziune, trebuie realizat în lumea aceasta, în această unică viaţă. Pe cât de atrăgător este, pe atât de greu cântăresc întrebările existenţiale care reies de aici.

Ce se întâmplă cu vechile siguranţe? Dacă nu există diavol, aşa cum afirmă noua ştiinţă, şi nici iad, ce este atunci pentru noi moartea? Nu ne mai rămâne decât lumea aceasta? Unde duce atunci libertatea? într-un mare gol? în ceea ce Pascal numea „cutremurul în faţa tăcerii veşnice a spaţiilor nesfârşite”[215]?

Aici intervine Kierkegaard. Când vorbim despre teama de nimic şi de moarte. Vede posibilităţile extraordinare ale libertăţii şi în acelaşi timp teama extraordinară de părăsirea totală. Încearcă să le vadă pe ambele în acelaşi timp şi este cuprins deodată de ameţeală – ca de un rău de înălţime:

---

[215] Pascal 1978, p. 115.

Teama poate fi comparată cu ameţeala. Cel al cărui ochi priveşte în adâncul ce se cască ameţeşte. Motivul ameţelii este însă şi ochiul lui, în aceeaşi măsură cu prăpastia; căci dacă ar fi stat aşezat, nu ar fi privit în jos! Astfel încât frica este ameţeala libertăţii, care apare când... libertatea priveşte doar în jos, spre propriile posibilităţi, şi se ţine de propria ei finitudine.[216]

Situaţia libertăţii cuprinde toate posibilităţile, de aceea este în acelaşi timp fascinantă şi

---

[216] Kierkegaard 1981, p. 60.

înspăimântătoare.[217]

Punctul de vedere al lui Kierkegaard se bucură de o apreciere între cei mai mulţi colegi, care îl citează sau îl confirmă prin noi formulări. Friedrich Nietzsche vede frica omului ca preţ pentru deschiderea existenţei lui. Această libertate faţă de o soartă bătută în cuie sau faţă de o profeţie duce la „o periclitare existenţială

---

[217] Aici ar trebui să precizăm că noţiunea de „libertate” este o noţiune care ţine de proprietate. Cuvântul indogermanic „peri” înseamnă „ceea ce e la mine”, proprietatea personală. Germanicii spun şi mai clar, „fri-halsa”, ceea ce înseamnă „cineva căruia îi aparţine propriul gât”. Până astăzi pământul aparţinând unei comunităţi se numeşte în anumite zone din Europa Centrală „libertate” şi este delimitat de borne şi pietre de hotar. Şi Biblia vorbeşte despre libertate în legătură cu dreptul poporului Israel asupra proprietăţii lui Dumnezeu. Este legat de ţara făgăduită de Dumnezeu lui Moise la muntele Sinai. îi spune ca toate datoriile să fie şterse în al cincizecilea an şi fiecare să fie lăsat să se întoarcă la pământul lui, dat până atunci altuia în arendă. Şi robul datornic va

superioară”. Omul şi-ar aparţine doar lui şi niciunei alte puteri, ceea ce ar deschide „un câmp larg de frici existenţiale”.[218] În *Fiinţa şi neantul,* Jean-Paul Sartre face legătura cu Kierkegaard: „Din conştiinţa faptului de a putea se hrăneşte cutremurul din faţa prăpastiei.”[219] Şi în ultimele decenii teama revine în prim-plan ca fenomen al postmodernismului. Sociologul Zygmunt Bauman diagnostichează *teama lichidă* a pesimismului: „Frica s-a cuibărit. Pătrunde în viaţa de zi cu zi a omului în aceeaşi măsură în care dereglementarea cuprinde

---

fi eliberat, datoria ştearsă: „Şi veţi sfinţi anul al cincizecilea şi-n toată ţara voastră veţi vesti eliberare pentru toţi cei ce locuiesc într-însa. An jubileu să vă fie: fiecare se va întoarce la moşia lui, fiecare se va întoarce la familia sa.”

[218] Nietzsche 1978, vol. II, p. 563.

[219] Sartre 1962, p. 75.

bazele existenţei omeneşti şi bastioanele societăţii civile cad.”[220]

Descoperirea bipolarităţii

Să rămânem la Kierkegaard şi să recunoaştem că frica nu este un fenomen al anilor noştri. Libertatea, cu înălţimea ameţitoare a posibilităţilor ei, a fost încă de la cucerirea ei de către omul iluminismului izvor de frică şi optimism deopotrivă. O importantă parte a iluminismului este însă tocmai teoria pieţelor libere, apărută odată cu iluminismul scoţian din secolul al XVIII-lea.

Adam Smith face din decizia neinfluenţată a individului şi din înclinaţia către folosul propriu materia primă a unei fabrici a progresului şi bunăstării. Se aminteşte doar în treacăt că străduania către folosul propriu conţine în ea mereu şi teama de a pierde. Şi pe

---

[220] Bauman 2008, p. 29.

piaţa liberă frica este însoţitoarea permanentă a libertăţii. Conceptul bipolar al libertăţii lui Kierkegaard se potriveşte şi în economia reală, şi în cea financiară. Ambele economii şerpuiesc mereu între frică şi optimism, ambele trăiesc din libertate şi sunt periclitate de ea.

Una dintre cele mai impresionante parabole ale acestei alternanţe este filmul *Margin Call* (2011); un studiu strălucit al crahului din 2008. Un bancher trece de bariera de securitate şi se urcă pe acoperişul unui zgârie-nori din New York, de unde se uită la hăul de 200 de metri. Când cei aflaţi prin preajmă îl trag de acolo, spune: „Ciudată la această situaţie nu este teama că ai putea să cazi, ci dorinţa de a sări”.

Frica bună

Am făcut cunoştinţă cu multe faţete ale fricii şi grijilor în acest capitol. Toate au încărcătură negativă, de la primele drumuri de scăpare ale omenirii din savană până la atracţia absurdă pentru teamă a agentului de asigurări din Manhattan.

Dar frica poate fi şi pozitivă. Trebuie doar să o priveşti ca scriitorul Max Frisch. Acesta e de părere că

singură frica de nimicul de după moarte stă la baza fericirii noastre în viaţă: „Doar din nimicul pe care îl intuim înţelegem, timp de câteva clipe, că trăim. Te bucuri de muşchi, te bucuri că poţi să mergi, te bucuri de lumina care se reflectă în ochiul nostru întunecat, te bucuri de pielea şi de nervii care te fac să simţi atât de multe lucruri, te bucuri şi ştii la fiecare respiraţie că tot ce există este un dar”.[221]

Putem să ne gândim că, în vremuri imemoriale, strămoşii noştri simţeau ceva asemănător în savană. Când, după ce reuşiseră să fugă, stăteau în siguranţă într-un copac, iar leii trebuiau să-şi caute o altă pradă, mai uşoară. Apoi, când strămoşii noştri se dădeau jos, unul dintre ei se va fi gândit deja cum avea să spună povestea incredibilă a fugii seara, la focul de tabără. Şi cum aveau să-l urmărească cu sufletul la gură femeile, bărbaţii şi copiii – cu ochii mari, inima bătându-le şi cu gurile căscate. Astfel teama a dat naştere şi poveştilor. Unii dintre noi, urmaşii, spun în continuare poveşti stranii despre gorile uriaşe, zei şi împărăţii înfloritoare. Li se zice economişti.

---

[221] Frisch 1985, pp. 157 şi urm.

6. Blestemul Casandrei – despre clarvăzătorii economiei

Ca să ne-nrobească, duhul minciunii împrumută
Ades glasul adevărului
Şi răspândeşte profeţii mincinoase.
Friedrich Schiller[222]

Adevărul zeilor

În regiunea Phokis din Grecia Centrală, pe o înălţime stâncoasă aflată la jumătatea drumului spre vârful Parnas, se mai văd până astăzi ruinele unui oraş care a fost cândva centrul mistic al lumii antice: Delphi. Aici au venit în pelerinaj, timp de peste 1000 de ani, regi şi împăraţi, comandanţi de oaste şi alţi puternici ai zilei pentru a afla viitorul. În templul lui Apollo, zeul profeţiilor şi al artelor,

---

[222] Schiller 2003.

preoteasa Pythia stătea aşezată deasupra unei crăpături în stâncă din care se ridicau aburi misterioşi şi le răspundea solicitanţilor. Şi omul de stat Pericle a venit aici după sfat, ca şi înţeleptul legiuitor al Atenei, Solon, şi mai târziu, învăţatul om de stat roman Cicero. Pythia i-a profeţit lui Filip al Macedoniei că va cuceri lumea; legendarului Cresus din Lydia i-a profeţit prin cuvinte tainice pieirea, iar împăratului roman Nero i-a spus anul în care va muri, după care i-a arătat scârbită uşa: „În lături, ucigaş de mamă!”[223]

Aici a fost făcută şi una dintre primele preziceri

---

[223] Ne-au rămas peste 500 de preziceri ale oracolului acestuia. Delphi a fost un oraş activ din secolul 8 înainte de Hristos până în anul 362 al erei creştine. Abia împăratul Iulian Apostatul a dat poruncă să fie închis. Pentru popoarele mediteraneene, Delphi era o zonă neutră în care nu aveau loc războaie şi care nu avea voie să fie cucerită sau ocupată. Pentru oracol, respectiv pentru accesul la oracol, au fost dat chiar şi trei războaie sfinte. Printre altele, împotriva oraşului Krissa, care, în secolul al V-lea înainte de Hristos, a vrut să perceapă o taxă vamală pentru pelerinii aflaţi în drum spre Delphi. În urma acestui lucru, Krissa a fost cucerită şi distrusă.

despre economie. Istoricul grec Herodot scrie despre acest lucru. Este povestea spartanului Glaukos. Glaukos este un înţelept foarte respectat, a cărui faimă se întinde mult dincolo de graniţele ţării. Într-o zi un negustor bogat din Milet vine la el şi-l roagă să aibă grijă de averea lui. Glaukos făgăduieşte că o va face. Trec mulţi ani şi negustorul din Milet moare. Înainte însă le spune fiilor săi unde se află averea. Când tinerii vin la Sparta, Glaukos neagă: „Nu am avere străină. Cine spune aşa ceva să dovedească acest lucru şi să-şi pună viaţa chezăşie. Să hotărască oracolul cine are dreptate”. Glaukos se gândeşte că oracolul nu are de unde să ştie un lucru atât de neînsemnat. Aşa că merge la Delphi. Acolo primeşte contrariul unei achitări. Este blestemat. La întrebarea dacă are voie să jure că toţi banii din casă îi aparţin, Pythia spune:

Pentru ziua de astăzi, o, Glaukos, cel mai bine este
Să faci cum îţi doreşti.
Aşadar jură şi fii sigur de comoara ta.
Căci moartea îi ia grabnic la ea şi pe cei care nu mint niciodată.

Dar zeul jurământului are un vlăstar fără nume.
Nu-i trebuie nici picioare, nici mâini, ca să aducă răzbunare cumplită şi să distrugă tot şi pe toate ale sperjurului.
Doar cel care jură drept va face roadă bogată.[224]

Glaukos se căieşte. Îşi cere de mai multe ori iertare şi se întoarce în grabă la Sparta, pentru a le da tinerilor din Milet comorile tatălui lor. Dar căinţa lui e tardivă. Fiii şi fiicele lui mor fără copii. Neamul lui Glaukos se stinge.

Am ales acest exemplu dincolo de conotaţiile lui economice sau morale, pentru a demonstra o însuşire deosebită a oracolului. Este vorba despre limba şi stilul în care se exprimă preoteasa. Vorbeşte în versuri, în extaz liric. Versurile Pythiei au un ritm copleşitor pentru contemporanii ei şi îmbracă un conţinut cvasireligios.

---

[224] Herodot 2001.

Fiecare prevestire este o operă de artă care poate duce la revelaţii tainice. Nu întâmplător. Conform viziunii lumii antice, în poezie se ascundeau puterea şi metoda de a vedea viitorul. Nu degeaba oracolul era sub protecţia zeului poeziei, Apollo[225].

Poeţi misterioşi

Ce legătură au toate acestea cu economia? Ei bine, când am început, ca studenţi, să ne ocupăm de ea, economiştii aveau un fel de aură magică. Nu ne fascina atât capacitatea lor de a lucra cu cifre, cât limbajul lor magic. Efectul era rezultatul unor formule fascinante cu rezonanţe pline de farmec: „mâna nevăzută", „distrugerea creativă", „elasticitatea preţurilor", *„raţional choice"* şi multe altele. Economiştii puteau

[225] Componenta profetică a artei poetice nu se găseşte doar în miturile din Orientul Mijlociu. Şi în Edda germanilor skalden-met îl pune pe poet în legătură cu zeii şi puterea lor supranaturală.

pune şi cele mai simple acţiuni într-un context global formulat în mod fascinant.

Conform acestei explicaţii, viaţa de zi cu zi este definită, în mare, de pieţe, preţuri şi fluxuri de capital. Şi cui nu vrea să ştie mai mult de atât îi rămân cuvinte cu care poate crea formulări total nepotrivite, dar impresionante: creşterea economică („creează locuri de muncă şi siguranţă”), bursa („creează bani fără muncă”) sau băncile („creează dobânzi fără riscuri”).

Pentru că alimentează cu modele şi prognoze un sistem orientat spre consum şi creştere, economiştii au devenit componente indispensabile ale societăţii în ansamblu. Aduc ordinea într-o lume aparent haotică şi alină teama de a fi expus într-un prezent de necontrolat. Nu întâmplător am plasat acest capitol lângă explicaţiile despre frică. Această funcţie socială pe care societatea şi presa le-o atribuie explicit economiştilor se află în centrul explicaţiilor de mai jos: rolul de profeţi ai pieţelor.

Arhetipul înţeleptului

Psihologia s-a ocupat în numeroase studii de credinţa noastră în puterile de clarviziune. Pe primul loc

în acest domeniu este Carl Gustav Jung, care îl socoteşte pe profet arhetip, simbol ancestral al psihicului omenesc. Jung descrie imaginea „bătrânului înţelept”. Această figură apare mai ales atunci când elementul imponderabil ne pune existenţa sub semnul întrebării, când începem să înţelegem că şi ştiinţa şi filosofia sunt neputincioase în faţa acestui element. Atunci, spune Jung, când nu mai avem niciun refugiu, apare „arhetipul sensului”. O fiinţă superioară, maestru şi îndrumător în acelaşi timp. Acest înţelept este la Jung sinonimul magului şi al vraciului – un spirit nemuritor, care străpunge cu lumina lui întunericul vieţii. Cum însă la Jung orice arhetip reuneşte în sine un aspect pozitiv şi unul negativ, bătrânul înţelept este deopotrivă diavol şi iluminat.

Clarvăzătorul bun şi cel rău sunt figuri răspândite şi în cultura populară.[226] Regele poeţilor, Homer, a redat această ambiguitate într-un duel care are loc ca epilog epic al războiului troian. Este povestea lui Kalhas şi Mopsos. Kalhas este clarvăzătorul însetat de sânge al

---

[226] J. R. R. Tolkien i-a imortalizat pe înţelept şi dubla sa ipostază, Gandalf şi Saruman, în *Stăpânul inelelor.*

grecilor din Troia. Din cauza lui, fiica lui Agamemnon, Ifigenia, este la un pas să fie jertfită (sau chiar este jertfită, în funcţie de relatare), la îndemnul lui, micul Astyanax, fiul nou-născut al troianului Hector, este omorât şi frumoasa Polyxenia – arsă. Kalhas are toate însuşirile unui şarlatan iscusit. Are darul de a vorbi convingător. În primul rând însă, validitatea predicţiilor lui nu este verificabilă. Este vorba, cu puţine excepţii, despre întâmplări, cum ar fi de pildă vântul prielnic în largul mării, care – cu sau fără jertfe – tot se iveşte la un moment dat. Kalhas este profetul mincinos: iubitor de faimă, mincinos şi profitor fără scrupule de pe urma celor mai slabi.

La întoarcerea din Troia, la apogeul faimei sale, Kalhas ajunge la Colofon. Acolo îl întâlneşte pe un celebru tânăr coleg: Mopsos, un fiu al lui Apollo. Kalhas vrea să-l umilească pe Mopsos. Arată spre un smochin imens, sălbatic, şi întreabă: „Poţi oare să-mi spui fără greş câte smochine vor fi culese din acest pom?”. Iar Mopsos spune zâmbind: „Desigur. Întâi 10000 de smochine, apoi o baniţă de smochine, cântărite cu grijă – şi încă o singură smochină, care mai rămâne”. Kalhas continuă să râdă dispreţuitor: „Ha, o singură smochină”. Dar profeţia se împlineşte întocmai. Acum este rândul lui Mopsos să-l întrebe pe Kalhas: „Ca să trecem de la mii la un număr mai mic”, spune îngâmfat, „câţi purcei sunt în pântecele scroafei gestante din grajdul de

colea?”. „Opt purcei de parte bărbătească”, îngaimă Kalhas, „şi va naşte peste nouă zile.” Mopsos răspunde: „Greşeşti. Sunt trei purcei, doar unul de parte bărbătească, iar naşterea va fi mâine la prânz”. Se dovedeşte că Mopsos are dreptate. Kalhas însă, ne spune Homer, „moare de inimă rea”.

Ştiinţă, credinţă, pete în soare

De ce avem o asemenea încredere necugetată în profeţi, când ne pot înşela atât de uşor? Psihologia, psihologia socială şi antropologia abordează astăzi acest subiect în baza datelor. Şi în cadrul acestui proces s-au lovit de o trăsătură fundamentală a percepţiei omeneşti: omul caută constant structuri în haosul care îl înconjoară. Asta îl face şi să creadă anumite lucruri care nu au nicio legătură cu realitatea. Pe scurt, vedem ordine şi acolo unde nu există. Psihologul britanic Bruce Hood: „Creierul nostru s-a dezvoltat de-a lungul evoluţiei de aşa manieră încât descoperă sensul lumii în căutarea de cauzalităţi. Avem tendinţa să interpretăm totul ca şi cum ar fi fost determinat dinainte. Totul

trebuie să se întâmple dintr-un motiv”.[227]

Această înclinaţie face parte în mod evident din modelele comportamentale mai vechi din cadrul evoluţiei şi cu siguranţă este mai veche decât omenirea. Specialistul american în studiul învăţării B. F. Skinner a identificat „superstiţii” chiar şi la porumbeii înfometaţi.[228] A pus trei păsări într-o ladă în care era şi un dispozitiv din care cădea câte un bob la 15 minute. După doar câteva minute, porumbeii au început să se comporte ciudat. Unul dintre ei dansa într-un mod anume, al doilea a început să lovească cu ciocul un colţ al lăzii la intervale regulate.

Skinner a stabilit că animalele făcuseră legătură între un comportament de care dăduseră întâmplător dovadă în momentul în care căzuse un bob şi dispozitivul de distribuire a boabelor. Această

---

[227] Hood 2011, p. 47. Literatură: Wolfradt 1997; Vyse 2000.

[228] Skinner 1974, p. 273.

autocondiţionare a avut ca rezultat o invocaţie sau – dacă vrem să privim lucrurile mai animalic – curtarea dispozitivului de distribuit hrană.

Acest experiment a fost confirmat ulterior prin altul, în cadrul căruia copiii trebuiau să convingă un clovn de jucărie să scuipe bilele de sticlă pe care le avea în stomac. Clovnul făcea acest lucru oricum automat la fiecare 30 de secunde, dar copiii nu ştiau. În cele din urmă, cei mai mulţi copii au fost convinşi că trebuie să-l pupe pe nas pe clovn sau să facă o grimasă. Două treimi dintre copii şi-au făcut un asemenea ritual.

Putem să zâmbim cu gândul la aceşti copii, dar zâmbetul ne va îngheţa când vom afla că, de la începutul crizei financiare, tot mai mulţi manageri fac coadă la astrologi.[229]

Şi Sigmund Freud s-a ocupat intens de superstiţii. Pentru început le-a descoperit în multe acţiuni aparent inconştiente din viaţa de zi cu zi: de pildă că cineva care vrea să dea un număr mare la zaruri dă cu ele mai viguros decât cineva căruia îi trebuie un număr mic.

---

[229] http://derstandard.at/1356427446405/Immer-mehr-Manager-holen-sich-Rat-bei-Astrologen

Freud: „Anumite nepotriviri din funcţionarea noastră psihică… şi anumite realizări ce par neintenţionate se dovedesc a fi, dacă li se aplică metode psihanalitice, bine motivate şi determinate de motive care rămân necunoscute pentru conştient”.[230]

Istoria economiei este plină de asemenea greşeli de gândire. De pildă la sfârşitul secolului al XIX-lea, se credea în influenţa petelor din soare asupra evoluţiei economice. Unul dintre cei mai străluciţi economişti, britanicul William Stanley Jevons, concepuse o teorie a conjuncturilor, definită prin contextul astronomic.[231] Jevons a comparat statisticile anuale ale preţului la cereale cu petele în soare care reveneau periodic.

---

[230] Freud 1924, p. 201.

[231] Nu avem în niciun caz intenţia să-l denigrăm pe Jevons doar pentru că s-a înşelat o dată. Dimpotrivă. Este celebru pentru aptitudinile sale matematice şi pentru cultura multidisciplinară. Opera lui este înţesată de idei originale şi care au rămas relevante

Rezultatul: la fiecare 11,1 ani apar pete în soare şi la fiecare 11,1 ani există perioade de belşug sau de scădere economică. 11,1 – un număr frumos, aproape magic. Şi lucrurile sunau foarte rezonabil, mai ales din gura unui geniu recunoscut al logicii: petele din soare influenţează vremea, vremea influenţează recolta, recolta furnizarea de alimente, industria alimentară pe angajaţii ei, angajaţii câştigurile companiei şi câştigurile influenţează impozitul perceput de stat.

Abia odată cu crizele economice din anii ’30 ai secolului XX s-a renunţat la credinţa că soarta economiei mondiale este în legătură cu cele ce se întâmplă pe un corp ceresc aflat la 150 de milioane de

---

până astăzi. Lucrarea lui *Theory of Political Economy* este o capodoperă ştiinţifică şi în acelaşi timp o lectură agreabilă. A reformulat problema economică a şcolii clasice şi a legat utilitarismul de matematică. În teoria folosului a fost primul, înaintea lui Menger, care a formulat teoria limitei folosului, definită ca „ultimul grad al folosului”. Şi nu este încă recunoscută pe deplin trimiterea pe care o face la „limita durerii muncii”, în care efortul şi osteneala pentru dobândirea unei anumite răsplăţi o depăşesc pe aceasta. Dacă s-ar fi dat curs consecvent acestei idei, astăzi nu ar trebui să scriem despre victimele epuizării şi despre aşa-numiţii „working poor”. Pur şi simplu nu ar exista aşa ceva.

kilometri depărtare de Pământ. Era un fel de teorie economică a haosului, conform căreia un fluture ar putea declanşa ca ultimă consecinţă o furtună printr-o bătaie din aripi.

Stresul şi presiunea timpului, ca motoare ale superstiţiei

Studiile spun că suntem extrem de vulnerabili la superstiţii când avem puţin timp la dispoziţie. Sau, cum spune Bruce Hood: „Când suntem supuşi la stres şi presaţi de timp, controlul gândirii intuitive funcţionează mult mai greu decât în clipele de linişte. În condiţii grele, chiar şi subiecţii raţionali testaţi acceptă explicaţii supranaturale”.[232] Dacă acest lucru este adevărat, ce se întâmplă cu directorii surmenaţi şi cu investitorii, care câştigă sau pierd milioane în câteva

---

[232] Hood 2013. Încă ceva: superstiţia şi instinctele declanşate de ea nu ar putea juca şi ele un rol în mişcarea abruptă în sus şi în jos

secunde? Cum să analizeze lucrurile raţional?

În publicaţia ştiinţifică *Science* a fost descris un caz în care cercetătorii îi lipseau pe subiecţi succesiv de sentimentul de control. Programau un computer să dea un răspuns greşit la o problemă deja rezolvată şi le aminteau participanţilor apoi de o situaţie în care se simţiseră neajutoraţi. Altui grup nu i se lua controlul. În cele din urmă, participanţilor la test li se arătau imagini formate din puncte albe şi negre. Grupul celor care fuseseră făcuţi să se simtă nesiguri a desluşit mult mai

---

a pieţelor şi pentru acele „irrational exuberances” (Shiller) de care ne temem atât de tare? Astfel încât, după ce am fost atinşi de o criză, să ajungem într-o stare specială de nervozitate colectivă care urmăreşte să reacţionăm foarte rapid şi instinctiv la orice altă avertizare de pericol? Nu degeaba în germană se spune „să vezi fantome” unei stări care reflectă exact modelul comportamental al superstiţiei: să crezi în pericol acolo unde nu există şi în cele din urmă să-l faci să devină real reacţionând ca şi cum ar fi real. Dacă această tulburare se extinde sistematic, duce la o afecţiune cunoscută din psihiatrie sub numele de „paranoia simplex chronica”. Acest lucru înseamnă că, printr-o experienţă traumatizantă, în victimă se dezvoltă credinţa într-o forţă superioară malefică, care creşte treptat, până la a se transforma în tulburare.

multe figuri între puncte decât grupul care nu păţise nimic.

Sigmund Freud adaugă o reflecţie suplimentară pe acest subiect în *Totem şi tabu.*[233] Interpretează superstiţia ca pe o deplasare a unor agresiuni neexercitate asupra celorlalţi. Freud: „Superstiţia este în mare parte aşteptarea unor nenorociri, iar cine le doreşte altora răul, dar reprimă asemenea gânduri în inconştient din cauza educaţiei va fi înclinat să aştepte pedeapsa pentru acest rău inconştient sub forma unei nenorociri care îl ameninţă.”[234] Altfel spus: dorinţa rea se pedepseşte singură.

Monadologia economiei

---

[233] Freud 1982k, p. 289.

[234] Freud 1924, p. 19.

Dacă însă nesiguranţa şi superstiţia sunt înrudite, atunci este de înţeles că se hrănesc şi îşi găsesc victime în special pe pieţele financiare. Aici nesiguranţa şi schimbarea destinului sunt frecvente şi aici cu viitorul se fac afaceri de miliarde. Pentru a înţelege mai bine această funcţie, vom discuta un obiect care la prima vedere pare copilăresc, dar care simbolizează ca niciun altul dorinţele noastre legate de economie: bila de cristal.[235]

---

[235] Bila de cristal era iniţial un instrument de lucru absolut banal: era vorba despre hemisfere transparente din cuarţ sau cuarţ afumat pe care călugării le puneau peste texte pentru a putea citi Sfintele Scripturi. Cândva înţelepciunea deformată optic s-a transferat în ochii celor superstiţioşi asupra obiectului: bila a devenit ea însăşi mediu al puterii supranaturale. Un fetiş magic. O privire blasfemiatoare ar putea citi aici chiar istoria economiei: din

Este o rămăşiţă foarte rezistentă din preistoria gândirii magice. O vedem până astăzi în lumea unor filme ca *Harry Potter, Cronicile din Narnia* sau *Stăpânul inelelor.* Acest instrument le permite celor iniţiaţi să vadă viitorul şi să intre în legătură cu atotştiinţa.

Poate că ideea unei asemenea bile de cristal l-a determinat pe filosoful baroc Gottfried Wilhelm Leibniz să-şi conceapă *Monadologia.* Într-o lume construită ca un atom, monada este cea mai mică şi cea mai interioară unitate a cosmosului. După Leibniz, în ea se reunesc spaţiul, trecutul, prezentul şi viitorul. Este una în sine şi fără întindere. Este energie pură. Toată energia momentului prezent este îndreptată către un efect din viitor, spune Leibniz.

Vectorul capital

---

instrument ştiinţific cu ajutorul căruia faptele economice ale oamenilor sunt sintetizate şi ordonate sistematic s-a transformat repede în teatru al unor viziuni şi conflicte ideologice.

La început s-a râs mult de această viziune. Privită îndeaproape, economia trăieşte după acest principiu al monadei. Ce se urmăreşte este crearea unei breşe în spaţiul numărului imens de posibilităţi economice. Capitalul este instrumentul. Arată direcţia, între momentul prezent şi viitor. Este un proces cât se poate de firesc: sămânţa cu care vine ţăranul este capitalul îndreptat spre recolta viitoare. Pentru bancher este creditul cheltuit şi pentru investitor, investiţia. Capitalul este mijlocul care încearcă să creeze viitorul economic încă de acum.

Într-o formă atenuată (pentru că este fundamentată ştiinţific), acest lucru se aplică şi pentru prognozele specialiştilor noştri economici care, din evoluţiile prezente şi trecute, deduc tendinţe pentru un viitor asemănător aflat la jumătatea drumului. În perioadele de înflorire acest lucru a funcţionat excelent. Dar criza a schimbat contextul. De la sfârşitul lui 2008, nicio singură prognoză anuală pentru statele OCDE nu s-a adeverit. Dimpotrivă, diferenţele faţă de prognoza iniţială au fost considerabile (uneori de peste 40 la sută).

Onestitatea în privinţa greşelilor proprii este totuşi redusă. Doar Klaus Zimmermann, şeful Institutului German de Cercetare Economică (DIW), a fost dispus, în 2010, să renunţe la prognoza lui: „În

condiţiile actuale, cu nesiguranţe foarte ridicate, o prognoză cantitativă nu-şi are rostul”.[236] De ce însă paznicii economiei au capitulat tocmai în vreme de criză? Zimmermann dezvăluie lucruri uimitoare: „În modelele conjuncturale nu am luat în calcul crizele financiare”. Iar economistul Karl-Heinz Brodbeck e chiar mai direct: „Există o prognoză sigură în economie, anume că prognozele dau aproape de fiecare dată greş… Ne confruntăm cu paradoxul că o ştiinţă exactă, economia, dă numai rezultate greşite în aplicarea ei practică”.[237]

Pentru că restul economiştilor nu urmează sfatul lui Zimmermann, se ajunge la o ciocnire aproape amuzantă între titlurile de pe prima pagină a ziarelor: „Criza se va termina într-o jumătate de an”, a anunţat OCDE pe 9 iunie 2010. În Austria, Institutul de

---

[236] Neuerer 2009.

[237] Brodbeck 2002.

Cercetare Economică WIFO a anunţat în aceeaşi zi: „La toamnă vom avea 500000 de şomeri”. Pe 22 iunie Banca Naţională a Austriei a comunicat: PIB real va scădea cu 4,2 la sută.

Pe scurt: tocmai în momentele de criză, când avem mai multă nevoie de ştiinţă şi de prognozele ei, ne trezim cu proceduri ritualice, care aruncă cifre ce devin imediat absurde prin producerea unui eveniment neprevăzut. Pentru a masca acest lucru există, pe lângă prognoza eronată pe un an, prognoze pe jumătate de an şi trimestriale. Abia cea din urmă este cel mai adesea corectă. Dar ne ajută, ca să-l parafrazăm pe Keynes, tot atât de mult cât un buletin meteorologic care ne spune într-o zi însorită că vremea este frumoasă.

Ştiinţă, magie, realitate deformată

Aşa ajungem la un punct central al acestui capitol: superstiţia deformează realitatea. În *Totem şi tabu* Sigmund Freud ajunge la concluzia că oamenii au tendinţa să interpreteze gândurile, ideile şi ideologiile ca şi cum ar fi reale. Freud sintetizează toate aceste

lucruri prin conceptul de „atotputernicie a gândurilor”.[238]

Pentru acest comportament, care se apropie mult de gândirea ideologică, există un exemplu foarte deprimant: lâsenkoismul. Trofim Denisovici Lâsenko, un agronom protejat de Stalin, susţinea că însuşirile culturilor agricole şi ale altor organisme nu sunt determinate de gene, ci exclusiv de mediu. Astfel, semăna cereale lângă plante care cresc în pustiu, pentru a le „căli” în vederea cultivării în zone deşertice sau

---

[238] Face trimitere în primul rând la studiul învăţatului scoţian James George Frazer. Frazer strânsese în secolul al XIX-lea toate relatările şi mărturiile despre rituri şi credinţe din religiile naturale ale popoarelor ancestrale, pentru a putea descrie mecanismele magiei, vrăjitoriei şi religiei. Astăzi Frazer este socotit pre-ştiinţific, dar unele din povestirile despre rituri pot fi utile şi în lumea modernă. Pornind de la exemplul punerii mâinilor în scopul vindecării, Frazer descrie evoluţia de la ritualul magic (magia atingerii) la ştiinţă (medicina). Freud, *Totem şi tabu:* Sintetizând, putem spune că principiul care stă la baza magiei, a tehnicii gândirii animiste este «atotputernicia gândurilor»… Supravieţuirea atotputerniciei gândurilor iese în evidenţă mai ales în cazul nevrozelor compulsive, aici rezultatele gândirii primitive sunt cel mai aproape de conştient”.

încerca să transforme grâul în secară în baza anumitor condiţii de cultivare.

Între 1940 şi 1964, Lâsenko a devenit una dintre cele mai importante voci în domeniu. Presa îl socotea un geniu. Problemele grave ale recoltei şi foametea provocate de experimentele lui pseudoştiinţifice erau puse pe socoteala unor presupuşi sabotori. Cercetările lui Lâsenko corespundeau deplin cu idealul socialist conform căruia oamenii nu sunt modelaţi genetic, ci exclusiv din mediul social. În legătură cu acest lucru a existat şi o campanie împotriva geneticii aşa-zis „fasciste” şi „burgheze” şi împotriva biologilor şi botaniştilor care îl contraziceau pe Lâsenko.[239] „Atotputernicia gândurilor” lui Freud, în care oamenii şi popoarele încearcă să modeleze lumea în baza unei idei se regăseşte însă şi în ştiinţa economică. Cele mai cunoscute şcoli sunt cele mai bune exemple în acest sens.[240]

---

[239] Este suficient să privim la conflictul dintre homeopatie şi medicină clasică pentru a ilustra apropierea dintre superstiţie şi

• Să luăm pentru început „şcoala clasică”: viziunea ştiinţifică pe care o are asupra lumii se bazează pe faptul că individul şi întreprinzătorul sunt determinanţi pentru sistem. Microeconomia, economia reală, domină economia, banii sunt văzuţi ca văl de fum. Statul poate să înlăture, în cel mai bun caz, problemele mai mici.
• John Maynard Keynes inversează acest sistem şi afirmă că individul nu ar fi niciodată în stare să influenţeze economia. Formarea de capital,

---

ştiinţă.

[240] Peter Drucker (2000) s-a referit la acest lucru într-un eseu pe care îl recomandăm şi aici.

productivitatea şi ocuparea forţei de muncă ţin de ofertă. Deci factorul decisiv este macroeconomia, dirijată de stat.

• În sfârşit, monetariştii Şcolii de la Chicago grupaţi în jurul lui Milton Friedman sunt de părere că banii şi funcţionarea lor sunt cheia pentru a influenţa dinamica economică. Iar Joseph A. Schumpeter vede istoria în funcţie de „inovaţie" şi „distrugere creativă". Câştigul întreprinzătorului este decisiv. El determină resursele de capital pentru viitoarea concurenţă.

Din toate aceste teorii au fost şi sunt deduse cele mai nebuneşti „realităţi" – cu consecinţele de rigoare. De la atitudinea *laissez-faire* a „turbocapitalismului" până la comunism, *homo oeconomicus* a avut multe de înghiţit. Se pare că economiştii, ca şi profeţii biblici, nu vorbesc niciodată în numele cetăţenilor, ci al unei voinţe superioare.

Piaţa economiştilor

Valoarea de piaţă a profeţilor economici constă în competenţa lor de a arăta viitorul, de a-l ordona. Sunt căutaţi mai ales în economia financiară, pentru că se aşteaptă de la ei să vadă rezultatul speculaţiei. Cum va evolua acţiunea mea, când se termină criza, care sunt viitoarele pieţe ale speranţei, ce urmează: deflaţie, inflaţie, depresie?

Şi chiar există răspunsuri, care sunt şi crezute. Pentru că experţii de astăzi sunt mai pricepuţi decât Kalhas, clarvăzătorul. Îşi asigură spatele cu formule verbale. Şi spun: „În baza informaţiilor existente putem spune că scroafa va naşte nouă purcei”. Sau: „Conform modelului nostru ştiinţific, putem afirma că naşterea nu va avea loc mai devreme de nouă zile”. Acest lucru face ca prognoza să fie de încredere, iar dacă nu iese cum trebuie, cu siguranţă nu economistul e de vină.

Dar există sute de asemenea clarvăzători. Aşa a apărut o piaţă. Şi cum se întâmplă îndeobşte la piaţă, adesea câştigă cel mai mult cel care strigă mai tare. Pentru a vă face o imagine, gândiţi-vă la vechea agoră din Atena ca la un iarmaroc. Într-un colţ sunt vânzătorii de baloane – „Investiţi în acţiunile noastre!”. Omul cu moriştile urlă „Green investments!”, iar la tunelul groazei prezentatorii strigă „Vine prăbuşirea totală!

Cumpăraţi fonduri în aur!”. Undeva, printre ei, Nouriel Roubini rătăceşte cu o lumânare aprinsă. Şi când cineva se loveşte de el şi îl întreabă ce caută în plină zi cu lumânarea după el, Roubini mârâie: „Caut economişti”.[241]

Piaţa economiştilor a devenit o piaţă perversă, care îşi face singură rău. De fapt, ar trebui să prezinte material de încredere format din date şi estimări pentru economia naţională.[242] Dar înseşi legile economiei transformă această funcţie în opusul ei. Concurenţa inerentă pieţei şi necesitatea de a câştiga bani din

---

[241] Am modificat un pic o anecdotă a lui Diogene Laertios despre filosoful Diogene din Sinope, despre care se spune că mergea cu o lumânare prin piaţă şi când era întrebat răspundea: „Caut oameni”. Din: Diogene 1998.

[242] În *Despre adevăr,* Toma d’Aquino a formulat cerinţele profesionale ale unui profet, care într-o anumită măsură ar trebui să li se potrivească şi economiştilor: un profet trebuie să dea dovadă de desăvârşire sufletească, raţiune limpede şi de imaginaţie

meseria de profet economic duc sau obligă la exagerări, supraevaluări sau la accentuarea contradicţiilor, în locul analizei necesare, seci.

Am găsit în acest sens o parabolă foarte abisală în *Iliada* lui Homer, despre un schimb pervers în ceea ce priveşte profeţia, care pune în evidenţă această situaţie incomodă şi rezultatul ei.

Apollo, zeul profeţiilor, tânjeşte după Casandra, fiica regelui Priam din Troia. Îi promite darul profeţiei dacă i se dăruieşte. Casandra acceptă, dar se căieşte

---

bogată. Se potriveşte foarte bine cu faptul că şi oamenii de ştiinţă au o anumită doză de superstiţii. Numeroase anecdote vorbesc despre acest paradox aparent: despre primul geniu matematic al Occidentului, Pitagora, se spune, de pildă, că le-a interzis ucenicilor săi să străpungă urmele unui om cu cuiul. Pe atunci se credea că urmele înţepate ar putea să-i aducă celulialt ghinion, ca în magia vodoo. Se spune că marele fizician Niels Bohr, fiind întrebat de prietenul său Werner Heisenberg dacă e superstiţios, ar fi spus următoarele: „Lângă casa noastră de vacanţă din Tisvilde locuieşte un om care şi-a agăţat deasupra uşii de la intrare o potcoavă, despre care o veche credinţă spune că aduce noroc. Când un cunoscut l-a întrebat, «Chiar aşa superstiţios eşti? Chiar crezi că potcoava aduce noroc?», a răspuns: «Sigur că nu, dar se spune că ajută chiar dacă nu crezi»”.

imediat de promisiunea făcută. Însă Apollo i-a transmis deja darul. Zeul renunţă la actul sexual, dar cere în schimb un sărut. Casandra acceptă. Dar târgul se încheie tragic pentru ea. Apollo o scuipă în gură. Astfel îi otrăveşte cuvintele. De acum înainte nimeni nu va mai crede în profeţiile ei.[243]

În cazul economiei, oamenii de ştiinţă joacă atât rolul lui Apollo, cât şi pe cel al Casandrei. Îşi otrăvesc singuri darul ştiinţei şi al înţelepciunii. Unii dintre ei pretind că ştiu ceea ce nimeni nu poate şti. Este adevărat că acest lucru îi diferenţiază de masa colegilor şi le aduce pe termen scurt bani şi faimă, dar dintr-o perspectivă mai amplă ruinează o ştiinţă, care a apărut din dorinţa de a înlocui speculaţia prin cunoştinţe durabile. Se aseamănă în aceasta cu Apollo care o loveşte pe preoteasa lui acolo unde i-ar fi putut folosi cel mai mult: ca purtătoare a cuvântului său.[244] Deosebirea

---

[243] Parabola nu se rezumă nici pe departe la dimensiunea morală. Între Casandra şi Apollo are loc un târg straniu. Ambii îşi doresc lucruri pentru care în cele din urmă nu vor să plătească preţul sau pe care şi le refuză. Casandra refuză relaţia sexuală, în cele din urmă Apollo nu-şi mai doreşte nici măcar sărutul, ci îl foloseşte ca blestem împotriva victimei lui — pervertindu-i funcţia: nimeni nu

hotărâtoare între economişti şi Apollo este că cei dintâi nu sunt zei, ca cerescul Apollo, cărora să le poată fi indiferentă paguba pământească.

Şi unde se vor sfârşi toate acestea? Douglas Adams a dat un răspuns amuzant în *Cu autostopul prin galaxie.*[245] Aici se spune că oamenii viitorului au creat un aparat care poate răspunde la toate întrebările omenirii. Astfel, i-au făcut inutili pe profeţi, pe oamenii de ştiinţă,

---

mai crede adevărul. Dubla încălcare a cuvântului dat se încheie cu o mare nemulţumire pentru amândoi.

[244] În Biblie, încă de la Neemia, cel trimis de Dumnezeu se transformă într-un personaj ambiguu şi coruptibil către care se îndreaptă, în cele din urmă, mânia lui Dumnezeu: „[…]pe profeţii mincinoşi şi duhul cel necurat îi voi lua de pe pământ… tatăl său şi mama sa, cei ce l-au născut, îi vor zice: ‚Nu vei trăi, fiindcă minciună ai grăit în numele Domnului!' Părinţii tăi te vor omorî, pentru că ai grăit înşelăciuni în numele lui Iahve". Din Koch 1988, Biblia, Zaharia cap. 13, pp. 2-7. (Legătura cu figura profetului Neemia este inexistentă — n.t.)

pe preoţi şi pe economişti. Iar aparatul a dat şi soluţia tuturor problemelor. Soluţia era: 42. Dar acum nu avem profet care să o interpreteze.

---

[245] Iniţial apărută ca teatru radiofonic: *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy:* 1979-1992.

7. Centura Afroditei – narcisism, sugestie şi iluziile consumului

Iar fiecare student în ştiinţele naturii trebuie să ţină regula că orice provoacă spiritului o mare satisfacţie trebuie cercetat cu neîncredere.

Francis Bacon[246]

Plăcerea răsucirii şi struţul

---

[246] Bacon 1990, pp. 89-99.

Tendinţa noastră de a crede că există oameni care văd viitorul şi ne pot oferi prevestiri sigure este doar un aspect al unei forţe importante din teoriile lui Sigmund Freud: o numea „principiul plăcerii". Acesta ne face să vrem să simplificăm şi să falsificăm lumea în conformitate cu dorinţele şi impulsurile noastre interioare, pentru a îndepărta sau a reprima evenimentele negative sau frustrările. Principiul plăcerii este principiul dominant al aparatului psihic, care încearcă să diminueze mulţimea de stimuli care ne influenţează psihicul. Această dorinţă se află permanent în conflict cu „principiul realităţii", care îi transmite sau vrea să-i transmită omului realitatea nefardată.

Acest conflict nu se încheie niciodată, ci durează toată viaţa. În viaţa de zi cu zi, am inventat multe expresii pentru manifestările principiului plăcerii: de pildă, *wishful thinking,* „ai vrea tu", „denaturarea

realităţii” sau „negare”.[247]

Ratita struthio camelus, struţul, este o imagine cunoscută a acestui lucru: ce face această pasăre chiar când vânătorul sau răpitorii sunt aproape? Îşi bagă capul în nisip, în speranţa că cine nu poate vedea nu e văzut.

Bietul struţ: povestea este, bineînţeles, inventată şi calomnie pură. În realitate acest animal curajos poate

---

[247] Principiul plăcerii al lui Freud a trecut prin multe actualizări şi schimbări în istoria psihanalizei. Rămâne până astăzi cea mai cunoscută expresie folosită pentru a descrie fenomenul, însă ulterior Bleuler şi Jung în primul rând au ales concepte mai cuprinzătoare, pentru că, după părerea lor, cuvântul „plăcere” are o conotaţie prea pozitivă. Freud însuşi pornise la început de la principiul primar şi cel secundar. Jung a făcut diferenţa între gândirea „directă” şi cea „imaginativă”, pe care le-a numit, ulterior, „intuitivă” şi „activă”. Bleuler a numit fenomenul „gândire autistă” şi i-a dat probabil cea mai potrivită definiţie, pentru că l-a descris ca fiind „dependenţa de ireal”. Noi urmăm aici terminologia lui Freud, însă în interpretarea propusă de Bleuler. Izvoare: Jung 1911, p. 120; Freud 1982i; Freud 1959; Bleuler 1912, p. 14. În scrierile lui Freud despre pierderea percepţiei realităţii, în cazul nevrozelor şi psihozelor, se găsesc şi noţiunile de „aloplastic” şi „autoplastic”. În cadrul procesului autoplastic, sinele se adaptează la mediu, la procesul aloplastic mediul este ajustat în funcţie de sine.

să-i crape craniul unui leu cu picioarele şi să-i rupă unui om toate oasele, când se apără. Povestea struţului este aşadar mai degrabă o parabolă pentru un anumit comportament omenesc decât o aberaţie ornitologică. Nu degeaba politica struţului este definiţia dată unei forme foarte populare de administraţie de stat. Megalomanie dublată de incapacitatea de a rezolva probleme – sau chiar de a le identifica.

Faptul că anumite forme păguboase ale principiului plăcerii influenţează şi sistemul economic – şi este o influenţă periculoasă – este ceea ce vom discuta în următoarele pagini, şi anume în special lucruri legate de sugestie şi de consecinţele disonanţei cognitive şi ale reprimării şi, în consecinţă, despre proiecţie, ţapi ispăşitori şi despre nevroza colectivă, forma cea mai eficientă şi mai periculoasă. Dar să le luăm pe rând.

Sugestia: „Cred, deci există”

Sugestia – sau, să o spunem mai banal, „convingerea” – este influenţarea altei persoane sau a persoanei proprii („autosugestie”) în condiţiile suspendării gândirii raţionale. Individul preia fără simţ

critic gânduri, sentimente şi închipuiri.[248] Este o stare care face apel la structuri inconştiente, rezultatul fiind că o acţiune este dusă la capăt fără reflecţie – sau, cum îi place economiei să spună, „de mâna invizibilă”. Noţiunea îşi are originea în hipnoza[249] şi i-a inspirat în special pe regizorii germani de filme poliţiste din perioada de după război în conceperea poveştilor despre crime. Cumplitul doctor Mabuse, de exemplu, îi poruncea adesea unui om aflat în transă să comită a doua zi o crimă, pe care instrumentul viu o săvârşea în stare de trezie, fără să se gândească. În film acest lucru

---

[248] Definiţie după Peters 1997. Freud explică sugestia prin redeşteptarea unor relaţii infantile cu obiectele. Relaţia între cel care face sugestia şi cel care o primeşte este similară cu relaţia de putere între părinţi şi copil. Eul se desprinde de lumea exterioară şi se întoarce către propriul ideal al eului.

[249] Termenul a fost fixat de James Braid şi defineşte influenţarea verbală a unui pacient într-un anumit stadiu al hipnozei. Definiţiile ulterioare vorbesc despre o ocolire a voinţei sau a conştiinţei.

se întâmplă în puţine cadre, cu un suport muzical dramatic. Cadru cu cadru: paşi pe asfalt. Taie. Victima iese pe stradă, se uită împrejur. Taie. Camera arată perspectiva făptaşului – se apropie de victimă. Taie. Total: pistolul e scos din buzunarul paltonului. Poc! Victima se chirceşte. Taie. Sirenele poliţiei. Victima lui Mabuse e moartă, făptaşul e arestat, dar de fapt nevinovat.[250]

Acestea sunt, fireşte, manifestări foarte grosolane şi primitive ale sugestiei. În societatea modernă, lucrurile sunt mult mai subtile şi le vom aborda printr-o poveste care a devenit în timp celebră. A fost scrisă într-o cămăruţă dintr-un turn din Copenhaga, Danemarca, iar după publicare a avut succes în toată lumea, astfel

---

[250] Credem că nu este o întâmplare că aceste poveşti au apărut tocmai în Germania, la puţin timp după regimul nazist. Vedem peste tot o împărţire univocă a rolurilor. Mabuse întruchipează răul hitlerismului, este răul absolut, demonismul atotputernic, în timp ce bietul popor este reprezentat de cei care îl urmează ca hipnotizaţi. Sunt instrumentul lui, făptaşii lui — dar făptaşi nevinovaţi. Această perspectivă, sugerată de doctorul Mabuse, trebuie să fi fost foarte convenabilă pentru germani şi austrieci după război. Să-i spunem autosugestie, pentru a nu trebui să se confrunte cu propriile răspunderi.

încât astăzi există milioane de copii care spun la rândul lor această poveste de Hans Christian Andersen, „Hainele noi ale împăratului”:

Cu mulţi ani în urmă trăia un împărat, care ţinea atât de mult să aibă haine noi, încât îşi cheltuia toţi banii ca să se împodobească... Avea o haină pentru fiecare ceas al zilei şi, aşa cum se spune despre un rege că e la sfat, despre el se spunea mereu: „Împăratul e la garderobă!” (...) Într-o zi au venit doi şarlatani care se prefăceau că sunt ţesători şi spuneau că se pricep să ţească cel mai frumos material din lume. Nu numai că modelul şi culorile erau nespus de frumoase, dar hainele făcute din acel material aveau însuşirea minunată de a nu putea fi văzute de cei aflaţi în slujbe nepotrivite sau de cei foarte proşti.

„Straşnice haine ar fi acestea”, şi-a spus împăratul, „căci dacă le-aş avea aş putea afla ce oameni din împărăţia mea nu sunt potriviţi pentru slujba lor şi i-aş deosebi pe înţelepţi de proşti! Da, trebuie să mi se

facă pe dată aceste lucruri!”...

„Aş vrea să văd cum stau cu lucrul!”, s-a gândit împăratul, dar se tulbura când se gândea că nimeni dintre cei proşti sau nepotriviţi pentru slujbă nu putea să vadă. Era de părere că pentru el însuşi nu avea a se teme, dar voia să trimită mai înainte pe un altul, pentru a vedea cum stau lucrurile...

„Îl voi trimite pe ministrul meu cel bătrân şi cinstit la ţesători”, şi-a spus împăratul, „el poate să judece cel mai bine cum se ţese materialul, pentru că este înţelept şi nu e altul care să fie mai bun în slujba lui decât el!” Aşadar, bunul şi bătrânul ministru s-a dus în încăperea unde şedeau cei doi şarlatani şi lucrau la maşinile de ţesut goale. „Doamne fereşte!”, şi-a spus bătrânul ministru şi a căscat ochii cât cepele. „Nu văd nimic!” Dar nu a spus asta.

Cei doi şarlatani l-au rugat să se apropie şi l-au întrebat dacă modelul şi culorile nu i se par frumoase. Apoi au arătat către un scaun gol şi bietul ministru bătrân a făcut ochii şi mai mari, dar nu vedea nimic, căci nimic nu se afla acolo. „Doamne Dumnezeule”, a gândit, „oare să fiu prost? N-aş fi crezut asta niciodată şi nimeni nu trebuie să afle! Oare să nu fiu potrivit pentru slujba mea? Nu, nu se poate să povestesc că

nu am văzut materialul! “

„Ci nu spuneţi nimic? “, a întrebat unul dintre ţesători.

„O, e minunat, preafrumos!”, a răspuns bătrânul ministru şi a privit prin ochelari. „Ce model, ce culori! – Da, îi voi spune împăratului că îmi place mult!”

Toată lumea din oraş vorbea despre materialul strălucit. Dar împăratul a vrut să-l vadă şi el, cât mai era pe război... „Vai!”, şi-a spus împăratul. „Nu văd nimic! Ce cumplit! Sunt oare prost? Nu sunt potrivit pentru a fi împărat? Ceva mai cumplit nici că mi se putea întâmpla.” „O, e foarte frumos!”, a spus, „sunt întru totul mulţumit!”

Toată suita pe care o avea cu el a spus acelaşi lucru. „O, ce frumos!”, şi l-a sfătuit să îmbrace aceste haine noi strălucite prima dată la marele praznic ce se apropia.

Astfel împăratul mergea sub baldachinul strălucit şi toţi oamenii de pe stradă şi de la ferestre spuneau: „Ce măreţe sunt hainele noi ale împăratului! Ce trenă are la haină! Ce bine îi vine!”. Nimeni nu voia să prindă ceilalţi de veste că nu vede nimic; căci ar fi însemnat că nu era potrivit pentru slujbă sau foarte prost. Nicio altă haină a împăratului nu fusese atât de lăudată ca acestea.

„Dar e gol!”, a spus în cele din urmă un copilaş...

„Dar e gol!”, a strigat până la urmă tot poporul. Împăratul a fost mişcat, căci i se părea că poporul are dreptate, dar îşi spunea în sinea lui: „Trebuie să mă ţin tare!” Şi servitorii mergeau şi îi duceau trena pe care nu o avea.[251]

Tulburările vechi ale împăratului

Aşa se termină povestea despre cea mai reuşită sugestie din istoria poveştilor. Fuga de realitate a împăratului e cauzată de dependenţa lui de haine,

---

[251] Andersen 1989, p. 151.

expresie a unei tulburări narcisiste şi în tot cazul a unui libido cu tulburări.[252] Mult înainte de sosirea şarlatanilor, acest om, care se învârte în faţa oglinzii şi îşi schimbă hainele la fiecare oră, este deja victima unui defect psihic. Dorinţa nevrotică de recunoaştere îi dezvoltă foamea de îmbrăcăminte nouă. Doar garderoba îi menţine conştiinţa de sine. Deci, în acest sens,

---

[252] Interpretarea psihologică a narcisismului descrie în principal referirea individului la sine însuşi. În cazul narcisismului negativ, dorinţa de recunoaştere este pusă în legătură cu o relaţie eşuată părinţi-copil. Tulburarea narcisistă de personalitate este o modificare nevrotică a personalităţii, care trebuie tratată. Legăturile cu ceilalţi sunt afectate. Cel în cauză are o relaţie anormală cu el însuşi, numită, în limbaj de specialitate, „investirea libidinală a sinelui”. Se exprimă în diferite trăsături de caracter şi în modul de a se proteja împotriva lor: orgoliu, fantezii megalomane, sentimente de inferioritate, dependenţa de admiraţia altora, plictiseală şi goliciune; efortul de a fi bogat, puternic şi frumos. Tendinţa spre controlul absolut. Din raportul patologic faţă

şarlatanii nu fac decât să culeagă roadele coapte ale unui caracter maladiv.

Sugestia lor este însă foarte bine ticluită. Pentru că, pe de o parte, fac apel la dorinţa bolnăvicioasă de recunoaştere a împăratului, dar îşi ambalează planul într-o promisiune care îi linişteşte şi partea conştientă a psihicului: deosebirea între înţelepţi şi proşti. Astfel îi oferă victimei lor posibilitatea să raţionalizeze, adică să motiveze o acţiune iraţională prin gândirea logică. Împăratul acceptă bucuros pe loc oferta.

Sigur că, în sine, promisiunea este absurdă. Pentru că înţelepciunea şi prostia sunt concepte relative. Pentru un prost, cel care e cât de cât inteligent e foarte deştept, în timp ce unui om foarte inteligent îi apare ca fiind prost. Dar împăratul este impresionat de simplitatea procedurii. Ceea ce înainte era relativ devine deodată absolut şi verificabil: cine nu vede hainele e prost. Cine le vede e vrednic. Aşa de simplă e lumea.

Această gogoriţă ascunde adevărata intenţie a

---

de obiecte se ajunge la o dezvoltare falsificată a eului şi a supraeului. Sursa: Peters 1997.

şarlatanilor şi dă în acelaşi timp acces la mecanismul de control al celor mai intime dorinţe ale stăpânului. Demascarea lui completă de la finalul poveştii coincide cel mai bine şi cu starea lui psihică: narcisistul pur şi exhibiţionistul sunt una şi aceeaşi persoană, goală sub frumosul baldachin. Faptul că merge mai departe în ciuda dezvăluirii de către copil a înşelăciunii nu face decât să confirme acest lucru.

Revelatoare este cu siguranţă şi relaţia care se dezvoltă între şarlatani şi supuşii împăratului. Pentru că înşelătorii interpretează cum vor realitatea în săptămânile în care lucrează – şi pot face acest lucru doar pentru că au de-a face cu oameni bolnăvicios de ambiţioşi şi vanitoşi. Toţi se află într-o situaţie de tipul „doublebind”: dacă spun adevărul, riscă să fie socotiţi proşti, dacă se prefac, îl supun pe domnul lor riscului de a se face de râs şi se tem de răzbunarea lui. Acest amestec de interes personal, oportunism şi presiune socială ar fi putut continua la nesfârşit dacă nu ar fi existat copilul care să strige. Astfel Andersen a încredinţat acelei părţi a societăţii care este pusă cel mai puţin în legătură cu raţiunea rolul decisiv al principiului realităţii. Doar copilul a fost în stare să încalce constrângerea socială.

Walras, Fisher şi războaiele de ţesut ale economiei

„Hainele noi ale împăratului” descrie şi o bună parte a dramei şi problemei noastre. Este vorba despre explicarea ştiinţifică a complexităţii pieţei prin mijloace improprii. Despre încorsetarea realităţii prin formule care nu rezistă în faţa realităţii însăşi sau în faţa logicii – ci au sens doar dacă vrei să te laşi impresionat de ele, cum a făcut omenirea în ultimii ani. Sau ca să anticipăm puţin: împăratul gol suntem noi toţi, iar rolul puterii sugestive înşelătoare este jucat de ştiinţa economică. Iată miezul economic al acestui capitol.

Să începem cu cererea şi oferta, funcţiile decisive ale unei pieţe: în povestea noastră acestea sunt livrările de haine pentru împărat (oferta) şi dorinţa lui de a avea haine noi (cererea). Cererea rămâne la fel de ridicată sau creşte, iar oferta, suficientă. În povestea noastră se verifică aşadar principiul că într-o piaţă funcţională nu poate exista o supraofertă generală, deci nici pierdere în privinţa vânzărilor. Asta înseamnă că pe această piaţă fiecare ofertă îşi găseşte cumpărătorul şi o armată întreagă de croitori vrednici poate trăi din asta, la fel ca ţesătorii, vopsitorii, producătorii de vopsele şi toate ramurile industriei textile.

Când ştiinţa economică era încă la început şi bunurile lipseau, la începutul secolului al XIX-lea, economiştii vedeau astfel şi lumea reală: societatea produce cât poate, consumă cât poate şi astfel se bucură din plin de progres şi bogăţie. Tot ce-i trebuie omului în această lume din ce în ce mai apropiată de perfecţiune sunt voinţa şi puterea de a munci, pentru că fiecare produs îşi va găsi spaţiul de desfacere pe pieţele înfometate. Aceasta este, pe scurt, formula pe care îşi bazează „legea căilor de distribuţie" Jean-Baptiste Say, unul dintre cei mai influenţi economişti ai începutului de secol XIX.

Într-o ţară a strâmtorărilor existenţiale constante, ideea a fost genială. Pentru că modelul lui Say nu face altceva decât să promoveze mobilizarea forţelor tuturor pentru a ajunge la un bine comun cuprinzător. Faptul că pieţele ar putea ajunge suprasaturate şi că cererea ar putea să scadă, adică, în exemplul nostru, cazul în care împăratul nu ar mai fi interesat de garderobă, nu a fost luat în calcul de Say. Şi pe bună dreptate: pentru că în contextul lipsurilor din vremea lui, ţinând seama de lipsa de produse, de mizeria socială, de războaie şi epidemii, ar fi fost ori o nebunie, ori o dovadă de cinism.

În baza cugetărilor lui Say, economistul şi matematicianul Leon Walras a creat „teoria echilibrului general". Ca şi Say, a redus pieţele la schimbul de bunuri: astfel rolul banilor este raţionalizat, pentru că

nu sunt decât mijlocul acestui schimb, socotiţi în evoluţia lor ca o marfă obişnuită. Deci formula acestei teorii nu este marfă – bani – marfă, ci marfă – marfă.

Cum banilor nu li se atribuie o dinamică proprie relevantă (dezvoltarea dobânzilor, posibilitatea de creştere exponenţială, mecanisme ale creării de bani, inflaţie ş.a.m.d.), preţurile bunurilor oscilează armonios în jurul unui preţ de echilibru: produsele care nu pot fi vândute au un preţ prea mare şi „licitaţia" pieţelor îl corectează până se ajunge la preţul optim.

Această teorie a sugerat până târziu în secolul XX imaginea unei economii perfecte, care este posibilă atunci când toate pieţele pot acţiona cu cât mai multă libertate şi intervenţia statului sunt foarte reduse.

Sugestia „echilibrului general" a avut acelaşi efect ca cea a celor doi ţesători din povestea noastră. Piaţa optimă, din care izvorăsc bunăstarea şi bogăţia, este în poveste materialul perfect, mai fin şi mai bun decât orice altceva. Faptul că, pentru o economie care nu este staţionară, piaţa banilor este, prin credit, dobândă şi nivelul dobânzii, un motor cât se poate de volatil al creşterii şi progresului, dar nu un factor care să poată fi comparat cu o marfă obişnuită, a fost pur şi simplu reprimat. Economistul elveţian Hans Christoph Binswanger a pus lucrurile la punct: Walras „a încălcat cel mai important criteriu pentru conceperea unui model explicativ: cu toată simplificarea – un model

trebuie să simplifice! – , nu poţi merge atât de departe încât să expulzezi problema pe care vrei să o explici”. Economia modernă, care este o economie a banilor, nu poate fi explicată printr-un model care se lipseşte de bani.[253]

Acelaşi lucru este valabil pentru completările monetar-teoretice aduse sistemului lui Walras de economistul american Irving Fisher, care a adăugat la ecuaţia cererii şi a ofertei şi „ecuaţia tranzacţiei”, în care este luată în calcul şi cantitatea de bani. Conform acestei „teorii a cantităţii”, băncile centrale pot influenţa viteza de circulaţie a banilor şi contextul dirijând cantitatea de bani. Această teorie centrală a monetarismului are o putere de atracţie la fel de ridicată ca modelul lui Walras: promite o lume uşor de condus. Elementul de raţionalizare este o ecuaţie matematică. În cazul unei creşteri a cantităţii de bani cu capacităţi incomplete, face să crească atât cererea, cât şi cantitatea bunurilor produse.[254]

Dar în cele din urmă nici modelul Fisher nu este verificabil. Pentru că ecuaţia cantitativă este, din cauza

---

[253] Binswanger 2006, p. 39.

unor elemente care nu sunt cuantificabile fără echivoc (viteza de circulaţie şi cantitatea totală a banilor nu sunt măsurabile), mereu adevărată sau mereu greşită – în funcţie de perspectivă. Însă rămâne permanent nedovedită. Astfel, pe războiul de ţesut al economiei pare să se lucreze în continuare cel mai frumos şi mai fin material al logicii omeneşti, care în realitate este sfărâmicios. Economia se deosebeşte de povestea noastră prin aceea că există în continuare oameni de ştiinţă convinşi că materialul pe care îl ţes este real şi solid.

Şi ce urmează după bunăstare?

---

[254] În cazul creşterii cantităţii de bani cu capacităţi complete, efectul este creşterea preţurilor, pentru că cererea ridicată se loveşte de o ofertă constantă de bunuri. Aceasta este inflaţia banilor. La o viteză de circulaţie constantă — adică atunci când cifra de afaceri a banilor rămâne constantă timp de un an într-o economie, deci comerţul cu bunuri are loc cu aproximativ aceeaşi intensitate. Sursa: Terlau 1998.

Dar asta nu este încă totul. După cum am observat deja mai sus, sistemul „căilor generale de distribuţie” al lui Say porneşte de la principiul că tot ce este produs îşi găseşte cumpărătorii. Dar nu mai este de mult aşa. Pentru că bogăţiile pe care le-am produs datorită capitalismului şi care astăzi ajung la toţi cei din acest cerc cultural au creat pieţe suprasaturate. Conform regulilor logicii, acest lucru ar trebui să ducă la un proces de stagnare la nivel foarte ridicat. În fond, aceasta este starea paradisiacă la care au visat cei mai mari economişti. În primul rând, John Maynard Keynes. Când insista cu „posibilităţile economice ale nepoţilor noştri”[255], îşi imagina o stare în care „nu mai există stimulente pentru acumularea de capital, iar dobânda reală a ajuns la zero”, deci în care „productivitatea şi venitul sunt atât de ridicate, încât nevoile sunt satisfăcute”. Atunci, spune Keynes, oricine va putea face ce-i place, şi toată lumea se va descurca cu un volum de muncă echivalent cu 25 la sută din volumul din anii 1930.

---

[255] Keynes 1930b, pp. 321-332.

Problema acestei aprecieri nu este că economia nu s-a dezvoltat corespunzător. Ci că acest paradis *nu are voie* să existe. Pentru că piaţa nu se mai orientează de mult după nevoile noastre, ci viaţa noastră se orientează după piaţă şi după mecanismele ei, care urmăresc în primul rând creşterea. Din această paradigmă apar munca şi fundamentul vieţii noastre profesionale şi astfel şi fundamentul respectului de sine. Cine munceşte este apreciat, cine produce este respectat, cine răzbeşte este răsplătit.

Aşa cum împăratul din poveste, din slăbiciune narcisistă, nu mai poate trăi fără haine noi, şi noi avem nevoie pentru liniştea noastră sufletească de creştere permanentă. Ce facem, dar, când nevoile noastre tind spre zero? Ne creăm altele! O paletă întreagă a companiilor de prestări de servicii nu face decât să creeze, într-o succesiune din ce în ce mai rapidă, noi cereri. Nivelul dorinţei trebuie menţinut. Prin marketing, reclamă şi relaţii publice.

Fără toate aceste minunate profesii cererea s-ar schimba rapid şi ar crea o situaţie de criză în economia

reală, care ar pune în umbră spargerea marilor bule financiare. Pentru a supravieţui, sugerăm nevoi. Consumul devine tendinţă şi modă. Şi iar ne trezim în garderoba împăratului. Ca şi el, nu mai ducem lipsă de nimic, ci suferim de o „lipsă subiectivă”, sugerată de reclame şi de presă. Adjectivul „subiectiv” este de mare însemnătate în acest context, pentru că descrie o schimbare a imaginii asupra lumii, care a avut loc pe nesimţite şi a schimbat complet caracterul economiei noastre. Creşterea pieţei nu este consecinţa plăcută a activităţii noastre, ci condiţie elementară de viaţă. A creşte sau a te prăbuşi, iată variantele oferite de modernitate.

Ceea ce e probabil cea mai mare eroare a sistemului nostru ar fi şi viziunea cea mai înfricoşătoare pentru împărat: absenţa nevoii. Atunci povestea s-ar transforma repede pentru el în nenorocire. Dar cine să vrea acest lucru – să sufere şocul principiului realităţii, care distruge lumea aparentă a principiului plăcerii? În niciun caz împăratul nostru. Şi alături de el şi noi mergem ţanţoşi cu aparentă demnitate prin lume – şi în acelaşi timp suntem goi.

Disonanţa cognitivă a economiei

Psihologul american Leon Festinger a integrat ispita de a interpreta lumea după propriile dorinţe într-o teorie inovatoare, prin care a modernizat şi a îmbogăţit abordarea lui Freud. Modelul „disonanţei cognitive” porneşte de la ideea că psihicul omenesc procesează situaţiile sau faptele ambigue în aşa fel încât să le transforme într-o imagine concludentă şi coerentă. Pentru a simplifica, omul evită conflictele cu el însuşi. Se poate folosi pentru acest lucru de un instrument asemănător cu o reprimare semiconştientă. Asta înseamnă că inconştientul este sprijinit puternic de eu pentru a nu mai privi o situaţie ambiguă ca fiind ambiguă.

Colegii lui Festinger, Danuta Ehrlich, Isaiah Guttman, Peter Schonbach şi Judson Mills, au adus o dovadă foarte palpabilă pentru teoria disonanţei cognitive, din domeniul consumului. Au analizat comportamentul cumpărătorilor de maşini. Le-au oferit unor proaspeţi proprietari de maşină broşuri ale diferitelor mărci de automobile şi cu tipuri de maşini şi i-au rugat să-şi aleagă unul dintre cataloage. Rezultatul i-a surprins pe cercetători, pentru că nu a confirmat ipoteza conform căreia orice cumpărător îşi doreşte o maşină mai bună sau una de lux: aproape 80 la sută dintre cumpărători au ales broşura despre propriul lor automobil. Astfel au evitat ca eventualele avantaje ale

altor maşini să le pună sub semnul întrebării propria decizie.

Asemănător funcţionează eliminarea posibilelor disonanţe în diferitele şcoli economice. Se ignoră elegant ce nu se vrea să se ştie, iar obiecţiile îndreptăţite sunt nimicite prin dezminţiri ideologice. Un adept al şcolii monetariste de la Chicago îl bănuieşte pe aşa-numitul „keynesian" de marxism, în timp ce, adesea, keynesianul vede şcoala de la Chicago învăluită în aura întunecată a liberalismului de tip Manchester.[256] În schimb, în propria lor viziune, aceste şcoli sunt imaginea perfectă a edificiului de învăţare.

Acest comportament care reuneşte în sine reprimarea, negarea şi deformarea realităţii se potriveşte cu alegoria zeiţei dragostei şi a feminităţii, Afrodita.[257] Şi asta nu în sensul cel mai plăcut. Această zeiţă este cu adevărat frumoasă şi seducătoare, dar nu

---

[256] Un mijloc foarte utilizat în acest scop sunt citatele din alţi economişti, folosite ca demonstraţie a lipsei de temeinicie a poziţiei adverse. Disonanţa cognitivă a economiei a fost identificată şi admonestată de Joseph A. Schumpeter încă dinainte de apariţia noţiunii: „Aproape orice aiureală spusă vreodată despre capitalism a fost susţinută de un specialist în economie".

mai frumoasă decât alte zeiţe ale Olimpului, ca Hera sau Atena. Dar are un avantaj concurenţial tehnic asupra celorlalte, care o face de neînvins sau, mai bine spus, irezistibilă: brâul fermecat.

Soţul Afroditei, Hefaistos, l-a făcut din aurul cel mai strălucitor şi i-a adăugat un farmec care să-i prindă în capcană pe toţi cei a căror privire cade pe cea care poartă podoaba. Este „fermecătoare” în sensul propriu al cuvântului şi privitorii sunt obligaţi să se îndrăgostească de ea. E clar că Hefaistos nu are nicio idee despre efectul darului său şi despre fidelitatea soţiei. Pentru că Afrodita îşi pune brâul de fiecare dată când îi place un zeu sau un om. Ares, zeul războiului, este amantul ei permanent, iar alţii sunt Poseidon, Hermes şi Dionisos, iar dintre muritori, Adonis, Anchises şi Butes, argonautul. Toţi cad în capcana brâului de aur sau se bucură de ea, în funcţie de cum priveşti.

Ceva asemănător se întâmplă şi în cazul

---

[257] Afrodita este una dintre cele mai importante zeiţe antice, care trebuie privită în legătură strânsă sau chiar ca fiind identică cu Astarte şi, înaintea ei, cu zeiţa mesopotamiană a fertilităţii, Iştar. A fost preluată de romani, fără prea multe schimbări, sub numele de Venus.

ideologizării ştiinţelor economice. Realităţii oricum plăcute i se dă o aparenţă şi mai plăcută, care o face perfectă. În ideologii, farmecul logicii se desfăşoară consecvent: realitatea urmează planului, nu planul realităţii. Acolo unde brâul Afroditei încă mai are efect, ideologii şi ale lor *beautiful minds* sunt la treabă, cu o forţă spirituală ce-i drept foarte impresionantă. Rezultatele lor se exprimă prin formule şi teoreme, „relevanţa valorii actuale", „teoria eficienţei pieţei" sau „ecuaţia Black-Scholes", ca să dăm doar câteva exemple. Descriu o lume perfectă în cifre perfecte. Este o gândire fascinantă.

Prin această propagandă a perfecţiunii vândută lumii, economia de piaţă capitalistă este foarte păgubită; i se ia cea mai bună armă: capacitatea de a se adapta realităţii. Un capitalism bine gândit poate să reacţioneze la cele mai cumplite provocări atât timp cât rămâne flexibil. A rezistat în faţa comunismului şi a socialismului inventând statul social. A supravieţuit crizelor pentru că a ieşit din ele cu puteri reînnoite şi capacitate sporită de inovaţie. A scăpat singur din cele mai profunde depresii economice prin reforme interne şi modernizare. A reuşit aceste lucruri pentru că a fost imun la ideologii. Şi în primul rând s-a remarcat prin aceea că a învăţat de la cei care-l criticau.

Eseistul german Wolf Lotter a analizat acest lucru în cartea *Zivilkapitalismus.* „Capitalismul se impune

pentru că se lasă provocat. Face soluţii din contradicţii. Criticii lui nu vor să audă alte păreri? Sar jigniţi în sus şi bat încăpăţânaţi din picior când realitatea nu se potriveşte cu viziunile lor? Bine. Între timp, capitalismul îşi modifică oferta. Capitalismul este capabil să evolueze, în timp ce critica lui stagnează."[258] Mai bine nici că se putea spune.

Cei care astăzi strigă cel mai tare „libertate pentru pieţe" îi răpesc capitalismului libertatea prin imaginea lor rigidă. Căci în realitate capitalismul nu mai are duşmani externi, duşmanii s-au eliminat singuri. Duşmanii cei mai mari ai capitalismului sunt la centrul de control şi îl împing spre o raţionalitate care, paradoxal, duce la iraţional. Ei sunt singurii care îl mai pot răsturna. Motivele acestui rău au fost identificate deja de Aristotel şi de Toma d'Aquino, care s-au ocupat de principiile autoamăgirii omeneşti. Amândoi ajung la concluzia că în raţiune nu poate exista nimic eronat şi că „nu simţurile sunt responsabile pentru eroare, ci fantezia".[259]

Sigmund Freud a formulat pe acest subiect un

---

[258] Lotter 2013, p. 90.

gând de filosofie a istoriei foarte frumos. Ilustrează evoluţia omenirii prin trei trepte, dintre care prima, cea animistă, reprezintă puterea vindecătorilor şi a vracilor de a manipula realitatea în coordonare cu forţele naturii. Freud spune: „În stadiul animist, omul îşi atribuie atotputernicia; în cel religios, le-a cedat-o zeilor, dar nu a renunţat cu adevărat la ea, pentru că îşi păstrează posibilitatea de a-i influenţa pe zei în funcţie de dorinţele proprii. În viziunea ştiinţifică a lumii nu mai este loc pentru atotputernicia omului care şi-a recunoscut propria lipsă de însemnătate şi se supune resemnat morţii ca tuturor celorlalte necesităţi naturale. Dar în credinţa în puterea spiritului omenesc, bazată pe legile realităţii, trăieşte mai departe o bucată din credinţa primitivă în propria atotputernicie”.[260]

Cât de periculoasă poate fi o asemenea combinaţie

---

[259] Toma d'Aquino 2013, p. 57.

[260] Freud 1982k, p. 376.

de credinţă în propria atotputernicie, fantezie şi realitate ne arată un exemplu istoric ale cărui repercusiuni se fac simţite şi astăzi: comerţul bisericesc cu indulgenţe. Acesta nu explică doar o mare parte a antisemitismului, ci, în primul rând, viziunea maladivă pe care o avem în legătură cu pieţele financiare.

Ţapul ispăşitor al pieţelor – proiecţie, deplasare şi victimele lor

Ascunde-te, lumină a stelelor!
Nu privi către dorinţele mele întunecate, adânci!
Ochiule, nu vedea mâna
Ci lasă să se-ntâmple
Ceea ce, când s-a întâmplat
Ochiul se teme să privească.
William Shakespeare[261]

Despre chinurile iadului şi purgatoriu

Pentru o sugestie de efect nu-ţi trebuie prea multă imaginaţie. Uneori instinctul pur de a vrea să-i stăpâneşti pe alţii este suficient pentru a le băga în cap oamenilor imagini minunate şi sucite, pentru a-i atinge pe oameni acolo unde sunt sensibili şi a-i

---

[261] Shakespeare 1986, p. 32.

amăgi. Trebuie doar să ştii unde să loveşti şi imediat reprezentanţii puterii reuşesc să-şi impună poziţia în minţile celorlalţi şi chiar să realizeze aplicarea ei practică.

Sare în ochi faptul că tocmai sistemele care au dobândit un monopol sunt cele supuse în cea mai mare măsură pericolului anomaliilor patologice. Capitalismul a dovedit şi el de curând acest lucru. După căderea Cortinei de Fier şi prăbuşirea blocului comunist, deodată totul părea posibil: modelarea lumii după propriul principiu şi libertatea de a se arunca fără inhibiţii asupra vieţii sociale şi de a purcede la experimente îndrăzneţe. Dezmembrarea desăvârşită a statului social, reorganizarea structurilor concernelor până la primatul shareholder-value sunt consecinţele. În plus, orientarea în funcţie de câştigul cu orice preţ şi crearea unei generaţii de manageri a căror morală superioară nu este foarte diferită de a piraţilor şi a tâlharilor.

La începutul secolului al XIII-lea, Biserica Catolică se afla într-o situaţie foarte asemănătoare. Pe de o parte, era linişte după invaziile barbare şi migraţii. Adversarii dispăruseră de tot. Armatele musulmane fuseseră respinse cu asemenea forţă, încât puteau fi urmărite de cruciade până în inima teritoriilor lor. Barbarii din nord fuseseră învinşi pe de o parte, pe de

altă parte creştinaţi în sens catolic. Pe atunci Biserica era mai puternică decât oricând.

Şi credincioşii ei au simţit asta, căci acum a interpretat şi ultimele întrebări legate de viaţă şi a inclus întregul cosmos în conceptul care defineşte viaţa după voia lui Dumnezeu.

Unul dintre ultimele bastioane ale acestei viziuni a fost interpretarea teologică a raiului şi a iadului. În toate miturile păgâne antice şi preantice, cerul le este rezervat zeilor, în timp ce demonii şi fiinţele diabolice mişună în lumea de jos, iar sufletele celor morţi merg în Hades şi suferă acolo pe vecie. La început, nici creştinismul nu s-a deosebit de predecesorii săi în această bipolaritate. Cunoaşte exilul veşnic al sufletelor într-un loc al morţilor şi un loc al celor aleşi, unde martirii şi sfinţii merg direct după moarte.

Al treilea loc – sugestia purgatoriului

Dar ce se întâmpla cu oamenii ca mine şi ca tine? Cu păcătoşii de toate felurile şi soiurile: cu cei nedesăvârşiţi. Cu cei nu întru totul răi şi nu întru totul buni. Ce se întâmplă aşadar cu *toţi* după moarte? Ei bine – pentru ei, care prin faptele lor nu aveau ce căuta în

rai, nu rămânea decât osânda veşnică despre care au vorbit mereu primii Părinţi, de la Pavel la Augustin. Un loc care, după imaginea folosită pe atunci, e în acelaşi timp îngheţat şi arzător şi în care eşti îngropat şi nu mai învii niciodată.

Dar Biserica din secolul al XIII-lea pune capăt acestei imagini deznădăjduite. Creează un stimulent, speranţa unui „al treilea loc”, cum îl numeşte medievalistul francez Jacques Le Goff. Este un loc care nu e nici rai, nici iad, un loc al curăţirii de păcatele ce pot fi iertate. Un loc al căinţei şi al durerii, care nu are însă decât o singură ieşire: cerul şi, astfel, paradisul.

Astfel trebuie să vedem purgatoriul, „focul curăţitor”, ca pe un loc al speranţei: cine renunţă la rău şi se căieşte de păcate, cu spovedanie, rugăciuni şi fapte, poate fi iertat după ce stă o vreme în focul curăţitor.

Această speranţă a adus religiei de stat creştine marea biruinţă împotriva viziunilor păgâne şi maniheiste, pentru care cei mai mulţi oameni ajungeau în cel mai bun caz în întunericul veşnic.

Posibilitatea purificării duce însă şi la un ciclu de îmbogăţire personală şi în cele din urmă sistematică pentru Biserică. Partea întunecată a purgatoriului este

comerţul cu indulgenţe.[262]

Funcţionează foarte simplu: cumpără-ţi izbăvirea! împarte-ţi averea! Şi, dacă o împărţi, împarte-o preotului, mănăstirii, episcopului! Prin aceasta îţi reduci considerabil perioada petrecută în purgatoriu. O scrisoare de indulgenţă din comunitatea Alsdorf de lângă Köln pune în evidenţă întreg mecanismul perfid. Sfinţenie alăturată făgăduinţelor şi ameninţărilor cumplite, cu autoritatea unei duzini de episcop – reprezentanţi ai papei:

---

[262] Conceptul pastoral al izbăvirii de păcate s-a dezvoltat şi s-a accentuat de la înfiinţarea Bisericii. Astfel, după dreptatea lui Dumnezeu, vina gravă are două consecinţe: osânda şi despărţirea de Dumnezeu (*culpa*/vină). Este înlăturată prin iertarea dată în Taina Spovedaniei (dezlegare) sau, în caz de nevoie, printr-o căinţă totală în faţa lui Dumnezeu căreia însă, dacă se poate, trebuie totuşi să-i urmeze o spovedanie. Pedeapsă şi ispăşire după moarte (*poena*/pedeapsă). Poate fi ispăşită în lumea aceasta prin fapte bune sau prin participarea la surplusul de fapte bune ale altor credincioşi. Biserica se socoteşte administratoarea tezaurului comun al izbăvirii dăruit de Hristos şi de sfinţi (tezaurul harului) şi deci autorizată să mijlocească din aceste fapte indulgenţa lui Dumnezeu în privinţa pedepselor. (Este vorba, bineînţeles, despre Biserica Catolică — n.t.)

Tuturor fiilor sfintei noastre maici, Biserica, la care ajunge această scrisoare, le dorim noi, arhiepiscopi prin mila lui Dumnezeu: Roger de St. Severin, Filip de Salerno... şi Andrei de Lydda mântuire veşnică în Domnul... Este aşadar voia noastră ca biserica mărturisitorului Castor din Alsdorf, dioceza Köln, să fie cercetată de creştini cu cinstea cuvenită şi mereu cinstită. De aceea le acordăm indulgenţă tuturor celor care... îşi deschid mâna pentru clădirea bisericii, pentru lumini, podoabe sau alte lucruri trebuincioase ale acestei biserici sau care, în ceasul morţii, dăruiesc, lasă moştenire sau donează ceva din averea lor... – scrisă la Roma, în anul Domnului 1295, primul an de pontificat al lui Bonifaciu al VIII-lea.

Convingerea demonilor

Cum să nu te impresioneze aşa ceva? Pentru ca acest sistem să fie însă şi eficient şi să-i impresioneze cu adevărat pe credincioşi, clericii se folosesc şi de scurte povestiri, pe care aceşti predicatori ai purgatoriului le răspândesc fără oprire, pentru a-şi convinge comunităţile. Aceste poveşti trebuie să fi avut un efect foarte puternic asupra minţilor oamenilor: este vorba despre duhuri, diavoli, suflete rătăcitoare şi chinuri infernale, pentru a-i face supuşi pe credincioşi. Pe de o parte, scopul este ascultarea de Dumnezeu şi de Biserică, pe de alta, banii care aduc bogăţie mare bisericilor şi ordinelor călugăreşti, mai ales celor de cerşetori, cum sunt franciscanii şi dominicanii. Febra indulgenţelor cuprinde toată Europa. Mănăstirile şi episcopii trimit delegaţii întregi prin oraşe să se îmbogăţească din averea cetăţenilor. După puţin timp poţi să ispăşeşti chiar şi o ucidere sau chiar să dobândeşti în avans iertarea păcatelor prin indulgenţe.

Este afacerea perfectă. Păcatul şi veşnicia au fost convertibile în bani lichizi timp de secole. Comerţul cu indulgenţe a fost prima mare speculaţie pură şi ultima sigură construită pe autosugestie determinată de

învăţătură de credinţă şi aplicată unei întregi comunităţi culturale. Că justificarea ei le-a creat de la bun început mari probleme teologilor este de la sine înţeles. Căci cum ai putea justifica faptul că Dumnezeu se lasă plătit şi mituit? Comerţul cu indulgenţe este unul dintre motivele decisive pentru care reformatorul Martin Luther se ridică împotriva sistemului dominant. Şi în cele din urmă acest lucru duce la divizarea Bisericii.

Când marele reformator şi-a formulat tezele de la Wittenberg, în zonă era un celebru călugăr dominican trimis de papă să le ia credincioşilor averile în schimbul făgăduinţei mântuirii. Numele lui era Johann Tetzel, iar pamfletele despre el ni s-au păstrat până astăzi:

O, germani, ascultaţi-mă bine
Părintele sfânt mă trimite pe mine
Vă aduc acum, singur eu, dragi copii

Careini[263] nouă sute şi zece mii
Har şi iertare de păcate vor fi
Pentru voi, părinţi, nevastă, copii
Şi fiecăruia i se va da pentru câţi gologani în cutie va arunca
Cum sună banul în cutie
Sufletul sare-n cer cu veselie.[264]

---

[263] Careinul este o indulgenţă cuprinzătoare pentru „încălcări păcătoase”. Johann Tetzel este un personaj foarte controversat. E posibil să se fi născut în 1460 la Pirna. În 1489 a devenit călugăr dominican la Leipzig. Se ştie că s-a ocupat de comerţul cu indulgenţe în părţi ale localităţilor Halberstadt şi Magdeburg. Tetztel a murit în 1519, la Leipzig.

[264] Citatul este luat dintr-un pamflet despre Tetzel din secolul al XVI-lea. www.es.flinders.edu.au/~mattom/science+society/lectures/illustrations/lecturel9/tetzel.html

Foarte dependenţi de mila lui Dumnezeu erau în primul rând cei bogaţi: creditorii, negustorii şi zarafii. Câte un cleric îşi împodobea predica vorbind despre chinurile lor în iad. Călugărul Caesarius din Heisterbach, de pildă, spunea următoarea poveste despre ţăranul Godescalc din Utrecht, care dădea bani cu camătă:

Într-o noapte a auzit (Godescalc) într-o moară din vecinătate un zgomot ca cel al pietrelor de moară... Deci s-a sculat cămătarul, s-a dus acolo, a deschis uşa morii şi a văzut o privelişte înfricoşătoare: a zărit doi cai negri şi lângă ei un arap înspăimântător. Acela i-a spus ţăranului: „Nu mai zăbovi! Intră şi urcă pe calul pe care ţi l-am adus!”. Neputând să se împotrivească, cămătarul a făcut întocmai. Cu diavolul călare lângă el a trecut în galop prin adâncimile iadului. Acolo i-a întâlnit pe mama şi pe tatăl lui. În cele din urmă a văzut un scaun de foc, pe care cel ce urma să fie aşezat avea de îndurat pedeapsa veşnică fără

cruţare. Atunci diavolul i-a spus: „În trei zile te vei întoarce aici şi acest scaun va fi pedeapsa ta”. Rudele l-au găsit pe cămătar zăcând fără simţire în moară şi l-au dus în patul său. Pentru că era sigur că trebuie să îndure pedeapsa pe care o văzuse, a refuzat spovedania şi căinţa. Astfel s-a pogorât în iad nespovedit, neîmpărtăşit şi fără maslu.[265]

Proiecţie şi psihoză de masă: antisemitismul

Acum poate vă întrebaţi ce legătură au toate acestea cu lumea noastră. Foarte multe. Pentru că odată

---

[265] LeGoff 1988, p. 85.

cu răspândirea legendei despre purgatoriu s-a consolidat şi un val de prejudecăţi împotriva celor care au de-a face cu banii şi mai ales care împrumută bani. Biblia hrăneşte şi ea din plin proiecţia banilor răi: „Dacă-l împrumuţi cu bani pe fratele sărac de lângă tine, nu-l zori şi nu-i pune camătă”. (Ieşire 22, 25 – trimitere greşită în original, n.t.) „Cel ce iubeşte aurul nu va fi îndreptăţit şi cel ce umblă după pradă o va avea în gât.” (Înţelepciunea lui Isus, fiul lui Sirah 31, 5) „Nu puteţi să slujiţi lui Dumnezeu şi lui Mamona.” (Matei 6, 24) „Şi dacă daţi cu-mprumut celor de la care nădăjduiţi să luaţi înapoi, ce mulţumire aveţi? Că şi păcătoşii le dau cu-mprumut păcătoşilor, ca să primească înapoi întocmai. Ci iubiţi pe vrăjmaşii voştri şi faceţi bine şi daţi cu-mprumut nimic nădăjduind.” (Luca 6, 43-45)

Pornind de la această bază este greu să construieşti o relaţie fără probleme cu lumea finanţelor. În schimb, Biserica pune în mişcare o căruţă condusă de etică şi morală. Îşi ignoră sau îşi raţionalizează propriile fapte – vezi comerţul cu indulgenţe – , în schimb loveşte cu atât mai puternic în alţii, care fac acelaşi lucru într-o altă formă.

În toate interpretările călugărilor şi clericilor care-i spovedesc pe oameni, cămătarii sunt pe o treaptă inferioară sodomiţilor şi violatorilor de copii. Este

imaginea clasică a ţapului ispăşitor.[266]

Care este fărădelegea cămătarilor? Împart credite şi percep dobânzi. Locuitorii din Cahors şi lombarzii, premergătorii bancherilor, ofereau pe atunci primele

---

[266] Imaginea ţapului ispăşitor îşi are originea într-unul dintre cele mai misterioase pasaje biblice. În Levitic 16, Dumnezeu cere de la Moise şi Aaron o jertfă de ispăşire: „Aaron va arunca sorţi asupra celor doi ţapi: un sorţ pentru cel menit Domnului şi un sorţ pentru cel menit lui Ducă-se-pe-pustii (Azazel). Va lua Aaron ţapul cel sortit Domnului şi-l va aduce jertfă pentru păcat, iar ţapul asupra căruia a căzut sorţul ‚al lui Ducă-se-pe-pustii' îl va pune viu înaintea Domnului, ca să se roage asupra-i şi să-i dea drumul în pustie. (…) Aaron îşi va pune mâinile pe capul ţapului celui viu şi va mărturisi asupra lui toate fărădelegile fiilor lui Israel, toate nedreptăţile şi toate păcatele lor; şi punându-le pe acestea pe capul ţapului, îl va trimite-n pustie printr-un om anume. Şi ţapul va purta asupră-şi în pământ neumblat toate nelegiuirile lor". Figura lui Azazel este cea a unui demon al pustiei, menţionat în tradiţiile canaanită, egipteană şi mesopotamiană. Mai târziu Azazel este văzut ca diavol sau chiar ca a doua identitate a lui Dumnezeu. Pentru noi este important să analizăm funcţia ţapului pe capul căruia sunt puse păcatele, pentru ca apoi să-i fie jertfit celui rău. Conform acestui lucru, prima formă a indulgenţelor este o jertfă şi prima formă a spovedaniei, o simplă proiecţie asupra acestei jertfe, iar de jertfit i se jertfeşte celui rău, nu binelui.

mari investiţii. Comerţul şi circulaţia banilor fac posibilă apariţia burgheziei şi creează noi pieţe înfloritoare. Cu purgatoriul, care face ca vina morală să poată fi plătită, Biserica rămâne unul dintre principalii beneficiari ai noii creşteri. Pentru că, în schimbul unei bucăţi de hârtie, Biserica dobândea acele averi create prin noul comerţ cu bani.

Bani, proiecţie şi rasism

În timp ce creştinii avuţi puteau fi ţinuţi în şah, dogma bisericească nu avea niciun efect asupra „necredincioşilor". Şi astfel Biserica a putut să construiască imaginea unui duşman, care în cele din urmă a pus la stâlpul infamiei întreaga economie financiară şi în primul rând un popor care, începând cu secolul al XIII-lea, a fost în centrul osândei şi persecuţiei: evreii. Partea absurdă este că Biserica e cea care i-a obligat pe evrei să devină cămătari, interzicându-le orice meserie în afara celor de schimbător de bani, medic şi cămătar. În schimb creştinilor le era interzis tot ce este astăzi definit cu termenul de „economie reală".

Acest lucru a avut consecinţe groaznice pentru

evreii din Europa. Până în perioada nazistă, israeliţii au fost învinovăţiţi pentru toate problemele economice, de la prăbuşirea bursei până la şomajul în masă. Întreprinzătorii evrei erau prezentaţi şi persecutaţi permanent ca şantajişti ai muncitorilor de treabă, bancherii evrei, ca cei care sug sângele economiei. Ca o ultimă consecinţă, această obsesie niciodată combătută a dus direct la lagărele de concentrare şi exterminare naţional-socialiste.[267] Civilizaţia a evoluat prin puseuri psihotice constante, la sfârşitul cărora se afla halucinaţia conform căreia un popor întreg era compus din paraziţi şi murdărea naţiunea şi progresul

---

[267] Aici trebuie precizat că naţional-socialismul opera, de asemenea, cu concepţia economică medievală care face o separaţie clară între economia „reală” şi cea financiară. Evreii au fost stigmatizaţi ca speculanţi şi declanşatori ai crizei economice mondiale şi degradaţi la statutul de dăunători de o comunitate religioasă. Ca opoziţie faţă de „camătă”, naţional-socialiştii au conceput revenirea la sânge, pământ, cambulă şi roadă, precum şi la puterea muncii, care şi-a găsit expresia în programe ce au acoperit toate domeniile, inclusiv cultura şi arhitectura. Banii nu trebuiau să meargă în afară din „Imperiul de o mie de ani”. Banii şi valoarea erau obţinute de germanii pur-sânge din pământ, cu sudoarea poporului.

Germaniei.

Accesul raţional la viaţă şi conceptul *homo oeconomicus* sunt înlocuite cu conceptul soldatului-muncitor eroic, a cărui jertfă poate smulge comunitatea din disperarea ultimilor ani. Dacă Freud spune că „nevroza nu neagă realitatea, doar că nu vrea să audă de ea; psihoza o neagă şi încearcă să o înlocuiască”, atunci în cazul Holocaustului avem de-a face cu o formă foarte gravă a unei psihoze mortale, care adaugă la ucidere şi sinuciderea pe câmpurile de luptă.[268] Şi toate acestea în baza unei tulburări de origine religioasă, ale cărei rădăcini apar cu 600 de ani în urmă.

Din punct de vedere psihologic, în toţi aceşti ani evreii au fost victimele unei proiecţii al cărei efect a fost multiplicat prin teologie şi scrieri populare şi făcut durabil peste generaţii. Proiecţia este un mecanism de apărare folosit foarte des; joacă un rol deosebit în halucinaţii. Prin proiecţie, propriile dorinţe şi imagini

---

[268] Freud 1982j, p. 359. Noţiunea de „psihoză” a cunoscut de-a lungul istoriei definiţii mereu noi. Astăzi aproape că nu mai este folosită în psihologia clinică. *ICD-3* a înlocuit-o în 1980 prin noţiunea de „tulburare”, prin care este descrisă o afecţiune trecătoare a aparatului psihic.

sunt transferate inconştient asupra lumii exterioare – şi anume asupra unor obiecte sau persoane. Obsesiile naziştilor s-au hrănit din diatribe repetate şi au dus la pogromuri, jafuri şi distrugere oarbă.

Să revenim la rădăcinile acestui rău: în timp ce Biserica susţinea şi promova ura împotriva evreilor, lucra şi ea fără oprire cu Mamona. Ni s-au păstrat documente despre afaceri făcute cu banii împrumutaţi de la cistercieni şi despre credite acordate de alte mănăstiri în schimbul unui depozit corespunzător. Şi stăpânii Europei s-au ocupat multă vreme de dobânzi. Nobilimea şi-a construit castelele, până în mijlocul perioadei baroce, cu bani de la creditori. Comerţul peste mări, care a pus bazele bogăţiei Angliei, se sprijinea pe creditele comerciale ale marilor bănci englezeşti care se năşteau, la fel ca întreţinerea curţilor prinţilor şi împăraţilor Europei, care aveau la bază tot credite plătite din impozite.

Pieţele financiare reprimate

Prejudecata împotriva banilor şi a finanţelor s-a cuibărit în cultura de sorginte creştină de-a lungul veacurilor, la fel ca resentimentele împotriva evreilor. În

acest context lucrează cei pe care înainte de crize îi facem, ca de la sine înţeles, responsabili pentru creşterea propriilor finanţe, ca şi cum nu ar exista niciun risc. Când apar crizele, ne place să luăm arma moralei şi să lovim cu ea în cei care, după părerea noastră, ne-au înşelat încrederea. Cunoaştem această atitudine de milenii.

În acest context trebuie văzută separaţia strictă între finanţe şi economia „reală”, o construcţie absurdă chiar şi din punct de vedere conceptual. Pentru că ce se află dincolo de realitate? Din perspectivă omenească, doar irealul, nebunia, ce nu este adevărat. Deci într-acolo a fost împinsă economia financiară – probabil instinctiv şi fără reflecţie. O eroare cu multe consecinţe. O economie reală, fără bănci, este de neimaginat. Locurile de muncă fără investitori şi finanţatori sunt de neînchipuit. Banii nu stăpânesc doar lumea, ci şi bunăstarea noastră.

Este un mesaj pe care nu vrem să-l acceptăm. Dar pentru a ne lămuri trebuie să ne punem o singură întrebare: ce-ar fi dacă toţi criticii pieţelor financiare ar avea dreptate? Pe ce piaţă fără locuri de muncă şi-ar vinde cărţile lor preţioase? Şi despre ce ar mai scrie? Despre fericirea de a fi mai sărac? A reforma finanţele înseamnă şi a le recunoaşte ca ceea ce sunt: o componentă integrală şi integratoare a sistemului, care nu poate fi pur şi simplu reprimată dintr-un impuls pur

al principiului social al plăcerii.

Cel mai cumplit rezultat istoric al proiecţiei şi al principiului plăcerii şi discuţia generală despre natura şi perspectiva pieţelor financiare ne vor duce acum la domeniul în care avatarul actual al principiului plăcerii îşi croieşte drumul hedonist. Este domeniul consumului practic.

9. Erisihton cel niciodată sătul – despre consum, creştere şi devorarea lumii

Adu-mi ceva din comoara îngerilor!
Du-mă la locul ei de odihnă!
Adu-mi un colier de la pieptul ei,
o jartieră a dragostei mele pătimaşe.
J*ohann Wolfgang von Goethe*[269]

Darurile iubirii

Am promis să facem o călătorie în adâncurile sufletului. Însă nu am vorbit încă despre sentimentele elementare: despre iubire şi ură. Asta vrem să facem acum, pentru că este vorba despre pofta după consum, despre dragostea pentru

---

[269] Goethe 1971, p. 78.

obiecte şi bunuri şi uneori despre dependenţa de ele. Este pur şi simplu o aiureală să afirmi că dragostea nu-şi are locul în economie. Dimpotrivă. Îndrăznim chiar să spunem că cel care a înţeles problemele legate de dragoste şi dorinţă poate identifica şi problemele elementare ale economiei.

Psihanaliza a încercat să definească cel mai înalt sentiment, explicând dragostea nu din perspectiva „adultă" a filosofiei sau a fiziologiei, ci din perspectiva copilului mic – adică a sugarului, venit pe lume pe jumătate orb, fără grai şi dezorientat. Stimulii pozitivi şi negativi, plăcerea şi neplăcerea sunt primele puteri care dau năvală spre el şi în faţa cărora este lipsit de orice apărare. Psihanalista Melanie Klein[270] a descris în mod foarte convingător felul în care copilul este aruncat dintr-o parte într-alta, între sentimentul satisfacţiei şi cel al frustrării pure. Sânul mamei poate deveni obiectul fericirii absolute, dar şi obiectul disperării şi al lipsei cumplite – depinde dacă nevoia copilului de hrană este

[270] Melanie Klein, psiholog pediatru britanic, a descris această iubire, în consonanţă cu Sigmund Freud, ca pe prima formă de iubire de sine infantilă. Vezi şi Klein 2011.

satisfăcută sau nu.

Copilul mic trăieşte aşadar între extreme. Însă şi în rest se află într-o situaţie economică ciudată: nu poate da nimic lumii, nu poate decât să ia. Vrea să aibă, trebuie să aibă pentru a supravieţui. Aceasta este baza creşterii omeneşti: trebuie să iei mai mult decât dai.[271] Sigmund Freud a exprimat acest lucru în tratatul său despre evoluţia iubirii: „Primul impuls sexual pe care îl identificăm este autoîncorporarea sau devorarea, un tip de iubire asociat cu desfiinţarea existenţei separate a obiectului, deci care poate fi definit ca ambivalent. Pe o treaptă superioară a organizării pregenitale analo-sadice intervine râvna după obiect în forma dorinţei de a-l stăpâni, căreia păgubirea sau nimicirea obiectului îi este indiferentă. Această fază premergătoare a iubirii nu poate fi deosebită de ură în atitudinea ei faţă de obiect. Abia odată cu apariţia organizării genitale iubirea devine contrariul urii”[272]

---

[271] Cine vrea ar putea face deja din acest lucru o legătură cu economia. Nu degeaba această iubire care cere este numită în limba engleză *demanding,* în conformitate cu vocabularul economic, iar când devine maladivă, *abusive,* care face dependent. O iubire de acest fel nu se preocupă de cel aparent iubit, ci manifestă un

Aşa cum în primă fază iubirea sugarului constă din impulsul pur de a-şi încorpora obiecte, societatea modernă de consum se bazează chiar pe acest prim impuls omenesc, şi nu pe o treaptă mai înaltă, cvasielaborată, a psihicului social.

Această societate nu produce dintr-un calcul pe termen lung, pentru protecţia urmaşilor sau pentru atingerea bunăstării sociale. Produce din ce în ce mai mult pentru unicul scop de a consuma. Se deosebeşte de societăţile anterioare prin frecvenţa tot mai mare a îndemnurilor de a devora, de a consuma ceva şi prin închipuirea sugerată constant că are nevoie de ceva. Am atins această problemă deja în cadrul reflecţiilor despre sugestie în economie. Acum vom face o analiză de bază a consumului. Pentru dumneavoastră, ca cititori,

---

interes dublu pentru sine. Este un eros originar şi brut, care nu ştie încă nimic despre lume.

[272] Freud 1982i, pp. 101 şi urm.

aceasta este o călătorie intelectuală de la simpla dorinţă la dependenţa nestăvilită, respectiv de la creşterea care îmbogăţeşte la autodistrugerea impulsivă. La începutul acestei călătorii se află povestea unui fiu de rege din Grecia Antică, care a avut de plătit un preţ cumplit pentru sacrilegiul împotriva zeilor: Erisihton, despre care ne vorbeşte Ovidiu în *Metamorfoze.*[273]

Erisihton şi focul foamei

Odinioară, poporul mândru al pelasgilor locuia în ţara sfântă Dotion. Acolo i-a consacrat zeiţei Demetra o frumoasă dumbravă. Dar nu avea să rămână frumoasă.

---

[273] Ovidiu 1994, pp. 453 si urm.

Tatăl ei (Erisihton, n.n.) era acel faimos dispreţuitor al zeilor, care nu aprindea niciodată jertfe cu bun miros pe altarele lor. Se spune că odinioară a distrus un crâng sfinţit al Demetrei şi l-a profanat cu toporul. Se înălţa aici, ca o pădure, un stejar uriaş, vechi de ani; în jurul trunchiului şi al crengilor erau tăbliţe memoriale şi panglici şi cununi, martori ai rugăciunilor împlinite. Adesea sub el driadele dansau hora sărbătorească, adesea înconjurau trunchiul frumos rânduite şi cu mâinile împreunate. Duramenul său măsura zece stânjeni; ceilalţi copaci ai pădurii creşteau mult sub el, aşa cum iarba se întindea sub ei. Şi toate acestea nu l-au făcut pe fiul lui Triopa să cruţe copacul, ci le-a poruncit slugilor să taie stejarul sfânt. Iar când îi vede şovăielnici la împlinirea celor spuse, îi smulge unui servitor toporul şi strigă, mârşavul: „Şi de-ar fi să fie însăşi zeiţa, şi nu doar copacul ei drag: acum vârful înverzit al stejarului va atinge pământul!”. Strigă deci şi ridică securea şi loveşte dintr-o parte. Atunci pământul se cutremură şi se aude un geamăt; frunzele şi ghindele încep să pălească şi paloarea cuprinde ramurile falnice. Dar când mâna ticălosului răneşte trunchiul copacului, iată, din scoarţa

crăpată curge sânge, nu altfel decât atunci când măreţul taur, adus la altar ca jertfă, se prăbuşeşte şi sângele îi ţâşneşte din gâtul spintecat. Toţi îngheaţă de frică şi unul singur îndrăzneşte să strige împotriva fărădelegii, să oprească groaznica secure. Întunecată e privirea thessalianului şi strigă: „Pentru gândul cucernic, ia-ţi răsplata!”. Îndreaptă securea dinspre copac spre om, îi seceră capul de pe trunchi şi loveşte apoi din nou copacul. Ascultă! Din stejar se aud aceste cuvinte: „Sunt aici, sub lemn, cea mai preţuită nimfă a Demetrei! În moarte îţi vestesc: pedeapsa fărădelegilor îţi stă înainte! Şi aceasta-mi este mângâierea în moarte”. Ticălosul loveşte mai departe cu furie: într-un târziu copacul începe să se clatine de la nenumăratele lovituri şi se prăbuşeşte, tras de funii: până departe greutatea lui doboară trunchiurile pădurii la pământ... Cu haine cernite şi tânguindu-se merg surorile la Demetra şi imploră pedeapsă pentru Erisihton. Ea le ascultă şi pleacă, preafrumoasa, capul: se cutremură de la mişcare spicele câmpului, cele pline de rod. Şi hotărăşte o jalnică pedeapsă – dacă se cuvine jale pentru acel nelegiuit, cu faptele lui cumplite – , ca foamea să-l sfâşie pe cel stricăcios.

Blestemul îşi face efectul. Erisihton se devorează în nevoia lui de hrană:

Fără întârziere cere ce-i pot da marea, pământul, aerul şi se plânge în faţa mesei întinse că e chinuit de foame. Mâncând cere mâncare şi ce ar fi fost de ajuns pentru un oraş, pentru un popor întreg, nu este de ajuns pentru unul. Da, cu cât înghite mai mult, cu atât pofteşte mai mult şi precum marea primeşte râurile lumii şi nu se satură nicicând de apă, bea şi cele mai îndepărtate ape curgătoare, şi precum focul mistuitor care nu trece pe lângă nimic care-l poate hrăni, arde buşteni nenumăraţi şi cu cât îi pregăteşti mai mult, cu atât mai mult cere şi cu atât mai mult mistuie cu totul. Aşa primeşte şi înghite în acelaşi timp gâtlejul lui Erisihton, ticălosul, orice ospăţ. Când într-un târziu hrana îi înghite toată averea, îi rămâne singură fiica, nevrednică de asemenea tată. Sărac acum, o vinde.

Însă fiica are puterea să se transforme în animale şi fuge de la proprietar şi se întoarce. Când tatăl îşi dă seama că trupul fiicei se poate transforma,

> **o vinde adesea la stăpân: când ca iapă, când ca vită, apoi căprioară şi pasăre, prin această înşelăciune îi aducea tatălui lacom mâncarea. Dar când toate sunt devorate de mărimea acestui rău... a început să sfâşie cu muşcături mădularele sale înseşi şi nefericitul îşi hrăneşte trupul mâncându-l.**[274]

[274] Ovidiu 1958.

Mai mult decât un caz de paradă

Nu este nevoie de o abordare complexă pentru a traduce această povestire în limba psihologiei şi a economiei.[275] Erisihton este cazul clinic clasic al dependenţei. Omul este chinuit de o dorinţă atotputernică de a-şi procura obiectul dependenţei şi dă dovadă de o tendinţă ilustrativă de a depăşi doza. Şi efectele negative asupra sa şi a celor din jurul lui sunt incomensurabile.[276] Economic este vorba despre autodistrugerea unei pieţe primitive prin consum, declanşat de constrângerea provocată de blestemul Demetrei. Este o economie de război, orientată exclusiv

---

[275] Parabola seamănă din punctul de vedere al structurii cu mitul de la începutul cărţii, al Inannei şi al arborelui Huluppu. Şi aici este vorba despre un loc din natură locuit de spirite sfinte, şi aici un copac este tăiat pentru a ridica o clădire falnică, iarăşi se vorbeşte despre rolul toporului. Doar că aici nu marele zeu al soarelui, ci cel mai mic şi mai lacom om taie copacul.

spre distrugere.

Însă de ce dă năvală prinţul în crâng şi declanşează blestemul? Vrea să construiască o sală de bal, pentru a fi mai bine văzut de prieteni. Urmează o logică legată la rândul ei de consum, dorinţa de recunoaştere.[277] Ridicarea sălii fastuoase este o faptă narcisistă, care trebuie privită în acelaşi timp ca o acţiune perversă social. Din perspectivă blasfemiatoare,

---

[276] Definiţia dată de Peters dependenţei, vezi şi Peters 1997.

[277] Şi exhibiţionismul este din punct de vedere psihanalitic legat de progresul omenirii. Omul modern nu se mai aruncă pe celălalt dacă îi place. A câştigat cultura şi în schimb, cum ar spune Freud, a plătit prin inhibiţii şi nevroze. Aşadar, descărcarea instinctuală nu mai are loc prin forţa muşchilor şi exhibiţionismul junglei, ci prin căutarea recunoaşterii în viaţa profesională şi socială. Munca şi consumul ne asigură astăzi ceea ce obişnuim să numim reputaţie. Această dorinţă a reprezentat un progres enorm faţă de ceea ce a fost înlocuit, anume agresiunea fizică şi violenţa pură. Bineînţeles că aceste instincte mai există. Dar se exprimă altfel — simbolic.

Erisihton se poartă ca cineva care, pentru a-şi menţine respectul de sine, are nevoie la intervale regulate de o maşină nouă. Sala de bal este pentru Erisihton ce este pentru proprietarul de maşină automobilul: o carcasă reprezentativă, care să demonstreze măreţia, puterea şi, în cele din urmă, potenţa.

Aşadar, urmărirea reputaţiei (de la Erisihton la proprietarul de maşini) poate fi privită şi ca un domeniu de afaceri deosebit de lucrativ, unde se face comerţ exclusiv cu dorinţele noastre de autoreprezentare. Moda face parte din aceste domenii de afaceri şi este unul dintre reprezentanţii de vârf ai economiei globalizate. Merită să aruncăm o privire asupra ei.

Despre noile pălării vechi – regulile modei

Dacă anumiţi bărbaţi au nevoie de două ţevi mari de eşapament la maşină, avem de-a face cu o reprezentare destul de grosolană a instinctelor. Alţi bărbaţi preferă pantofi sau costume scumpe sau comandă cea mai bună şampanie. În sine nu e tragic şi nici un comportament patologic. Dar astăzi se consumă fără control un lucru care până acum ne stătea nelimitat la dispoziţie: mediul.

Se ştie că moda nu e pentru sufletele eterice şi puritane. În tot cazul, poetul german Heinrich von Kleist avea necazurile lui cu ea. În faţa ultimului răcnet din garderobă, în loc să fluiere la vederea frumuseţii femeii învăluite, răspundea cu dispreţ pur: „O haină căreia astăzi îi zic halat de noapte este purtată mâine ca rochie de seară şi invers”.

Dincolo de obiecţia ursuză a acestui poet, obiectul descrierii noastre este unul dintre marile modele de succes ale economiei internaţionale. Schimbarea irizată a modei – şi a banilor pe care masa de cumpărători este dispusă să-i cheltuiască pe ea – poartă o parte din răspunderea pentru secolele de dominaţie economică a ţărilor industrializate. Regiuni întregi s-au îmbogăţit atât de tare din mătase, lenjerie, damasc şi catifea, încât profită până astăzi de acea bogăţie. Întreaga Flandră, sudul Angliei, valea râului Po şi-au întemeiat bogăţia pe binecuvântările modei textile.

Moda este un joc psihic complex între individ şi grup, între excentric şi imitatorii lui, între presiunea grupului şi ieşirea din normă. Aşadar moda are de-a face cu logica doar în privinţa aspectelor sale exterioare: logistica drumurilor de transport şi calculul cifrei de afaceri şi al profitului.

Dincolo de acestea, moda este un obiect al artei, al

constituirii psihice individuale şi sociale. Istoricul artei Ernst H. Gombrich a dat modei definiţia potrivită de „joc cu valorile rarităţii”.[278]

Pot fi recunoscute aici diferite tipuri umane. Dacă pe individualist îl interesează să iasă în evidenţă dintr-un grup, o parte mai mare a grupului respectiv încearcă contrariul – adică să nu sară în ochi şi să se adapteze normei dominante. Un al treilea grup este în căutarea permanentă de modele cărora să poată să li se alăture. Primul şi al treilea grup, inventatorii şi cei receptivi, sunt motoarele mişcării modei.

Grupul numărul doi, cel leneş, cel pentru care este nevoie de perseverenţă, trebuie mişcat – cu mult efort şi forţă şi putere de convingere. Cei de aici vor trece în tabăra celor aflaţi în mişcare doar atunci când vor avea sentimentul că sare neplăcut în ochi să nu facă parte din această tabără. Abia atunci îşi va fi atins inventatorul scopul şi va trebui, prin urmare, să-i atragă imediat pe cei receptivi cu o nouă creaţie. Pentru că, din momentul în care un model este universal valabil şi vizibil peste tot, şi-a atins şi limita utilităţii: plăcerea dată de

---

[278] Gombrich 1991, pp. 94 şi urm.

combinaţia de materiale, culori şi forme a devenit obişnuinţă – şi fiecare articol de îmbrăcăminte cumpărat de aici încolo îşi pierde din valoarea de utilizare pentru cumpărătorul receptiv.

În acest sens moda de astăzi se deosebeşte radical de modelele ei obişnuite de până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În acele vremuri, poziţia şi pătura socială ale individului erau legate în mod ostentativ de îmbrăcăminte şi pălărie. Cine nu avea articolul potrivit de îmbrăcăminte nu făcea parte din respectiva clasă socială. Pălăria nu era aşadar necesară pentru supravieţuirea fizică, ci pentru cea socială, la fel ca în cazul prinţului nostru, Erisihton, care credea că sala de bal era necesară pentru a exista în societate. Această disciplină de clasă a făcut ca, timp de secole, inovaţiile în modă să nu apară decât într-un ritm foarte lent, pentru că noutăţile erau controlate constant de convenţia grupului – adică de obicei.

Acest lucru s-a schimbat radical odată cu permeabilitatea structurilor sociale. Moda a profitat din plin de dispariţia vechilor structuri şi de drepturile egale din societăţile democratice. Cu cât o societate este mai liberă, cu atât mai repede se succed tendinţele şi cu atât mai mare este cifra de afaceri din modă.

Avem de-a face cu o ramură a economiei care redă simptomele maladive ale economiei de piaţă într-un mod impresionant şi colorat. Pentru că moda este, prin firea

ei, plină de toane şi schimbătoare, cum mai este doar cursul la bursă. În esenţă nu este controlabilă decât prin referirea la impulsurile şi afectele omeneşti. Şi pune în mişcare averi de miliarde de dolari.

Doar cetăţenii Statelor Unite consumă 20 de miliarde de articole de îmbrăcăminte pe an, ceea ce individual înseamnă 68 de articole textile şi opt perechi de pantofi în douăsprezece luni. Cine cumpără mult aruncă mult: douăsprezece kilograme de haine purtate pe an pe cap de locuitor. În toată lumea se fabrică astăzi 50 de miliarde de tone de poliester, care este materialul textil cel mai folosit. Doar lanţul de magazine Zara fabrică un milion de articole de îmbrăcăminte pe zi.

Industria globalizată a modei pune în evidenţă şi conflictul dintre Nord şi Sud şi astfel împărţirea omenirii în cele mai mari grupuri imaginabile: săracii şi bogaţii. Cea mai mare parte a hainelor noastre este produsă în fabrici de textile din Bangladesh, Indonezia şi China, la preţuri mici, pentru firme europene. Cum am arătat deja în capitolul despre agresiune prin exemplul fabricilor de textile din Bangladesh, este vorba despre un exemplu de violenţă instrumentală.

Moda, dacă vrea să aibă succes, trebuie să creeze masă. Trebuie să cucerească pieţe, să pătrundă pe ele şi să se extindă şi să lucreze pentru a deveni cât se poate de răspândită. Odată acest punct atins, se ajunge la starea de „suprasaturaţie a pieţei”, urmată repede de

contractare şi moarte. Cine se pricepe însă creează şi pe un teren mort afaceri-bombă. „Călătoriile” erau până de curând un pustiu economic, până când au fost transformate în *outdoor happening.* De atunci hainele „permeabil active” din material sintetic se vând la fel de scump ca odinioară ciorapii din păr de cămilă pentru drumeţii. Oare ce-ar fi spus ursuzul Heinrich von Kleist despre moda microfibrelor: astăzi un sac de plastic pe care mâine îl poartă la munte ca softshell.

Constrângerea creşterii

În multe dintre cele spuse despre modă ne apropiem de un punct esenţial: de creşterea pieţelor – dar şi de creşterea distrugerii. Să ne întoarcem la povestea noastră despre prinţul Erisihton. Economistul Hans Christoph Binswanger a explicat acest exemplu ca pe o parabolă pentru furia distructivă a omului nou faţă de mediu şi s-a ocupat de legătura dintre creşterea exponenţială şi distrugerea exponenţială care-i defineşte atât pe *homo oeconomicus,* cât şi pe legendarul prinţ.

Ce declanşează această înclinaţie sau această dependenţă de creştere? Să observăm, alături de Melanie Klein şi Sigmund Freud, exemplul sugarului

neajutorat. Acest copil îşi găseşte satisfacţia nevoilor la pieptul mamei. Bea şi astfel ajunge la un stadiu de saturaţie, moment în care ingurgitarea de hrană se opreşte. Matematic, starea lui se poate exprima astfel: foame plus hrană egal saţietate sau -1(F) + 1(H) = 0.[279]

Omuleţul este aşadar obligat să se concentreze pe el însuşi, dar nu nesăţios. Erisihton a devenit în schimb nesăţios din cauza blestemului. Nevoia lui de hrană creşte exponenţial. Starea lui nu se exprimă matematic prin foame plus hrană egal saţietate, ci foame plus hrană egal foame mai mare, adică F = H(x). Foamea se comportă matematic şi pictural precum focul pe care l-a introdus Ovidiu în metaforă. Dorinţa a devenit din impuls natural dependenţă.

---

[279] Creşterea exponenţială descrie un proces matematic în care mărimea fundamentală se schimbă cu acelaşi factor la distanţe temporale egale. Există în acest sens un frumos exemplu al învăţatului indian Sissa ibn Dahir: dacă pe primul pătrat al unei table de şah cu 64 de pătrate pui un bob de grâu, pe al doilea două, pe al treilea patru şi aşa mai departe, în aşa fel încât numărul de pe un pătrat să fie mereu dublu faţă de cel de pe pătratul anterior, pe al 64-lea pătrat obţii nu mai puţin de 18,5 trilioane de boabe de grâu.

Legile lui Don Juan

În anatomia societăţii de consum găsim aceleaşi mecanisme. Cu cât sistemul se hrăneşte mai mult din creşterea actuală, cu atât mai multă creştere îi trebuie în perioada următoare. Cu atât mai rapidă va fi succesiunea consumului. Orice revenire la modelul foamei potolite ar fi socotită stagnare şi deci păguboasă. Şi acum ne aflăm în faţa uneia dintre cele mai importante evaluări economice din istorie: este stagnarea păguboasă? Nivelul zero al saţietăţii este păgubos şi, dacă da, pentru cine?

Răspunsul este simplu, chiar dacă nu tocmai optimist în ceea ce priveşte viitorul. Din punctul de vedere al cererii, starea de saţietate nu ar fi cu nimic păguboasă pentru consumator. Ar fi, ca în cazul copilului, legată de o stare de satisfacţie. Sau, ca să ne întoarcem la modă: pălăria sau haina ar putea fi purtate timp mai îndelungat şi ar putea să şi placă mai mult timp dacă ciclul tendinţelor ar încetini un pic, adică dacă pălăria roz nu ar trebui să dispară după ce a fost purtată o dată pentru a fi înlocuită cu una albastră, ci ar fi purtată până când s-ar uza.

Pe partea ofertei în schimb, saţietatea ar avea un efect foarte distrugător: timpul de lucru s-ar scurta drastic, pentru că ar trebui să se producă mult mai puţin, şi multe locuri de muncă s-ar pierde, pentru că produsele nu s-ar mai vinde. Dacă însă oamenii produc mai puţin, iau salarii mai mici şi pot cheltui mai puţin. Deci sistemul nu s-ar mai mişca lateral la un nivel zero, ci s-ar contracta. Consecinţa ar fi deci o contracţie – cu alte cuvinte, o criză. Şi cu aceasta am atins problema fundamentală. Orice încetinire a consumului poate avea efecte grave pentru întreaga economie. Deci în această formă a economiei puse în mişcare de consum, nivelul zero nu există decât ca o fază de trecere între creştere sau contracţie, niciodată însă ca o continuitate, cum şi-o doresc mulţi dintre cei autonomi.

Altfel spus – starea după care tânjeşte în mod firesc orice fiinţă egoistă sau narcisistă (în privinţa hranei, a sexului etc.), căutarea unui climax libidinal total, este un blestem pentru sistemul economic. Şi de aici rezultă caracterul sistematic nesăţios al economiei

globalizate.[280]

Crearea permanentă a unui impuls devorator este principiul de supravieţuire a pieţelor. Dacă traducem acest impuls în limba lui Freud şi a psihologiei dezvoltării, avem de-a face cu un don-juanism economic – numit după tragicul seducător care nu-şi poate folosi energia primară decât folosindu-se de alţii. În timp ce Don Juan consumă femei, consumismul consumă bunuri şi resurse. Când nu consumă, apare depresia.

Există un exemplu foarte impresionant pentru consumul care tinde spre tot mai mult şi pentru comportamentul adictiv, descris de Homer. Este

---

[280] Economistul american Thorstein Veblen a sintetizat acest lucru în *Theory of the Leisure Class:* „Nicio creşterea a bunăstării nu poate satisface tendinţa, dorinţa individului de a acumula bunuri... Deşi eficienţa face posibilă atingerea şi obţinerea unor condiţii mai bune de viaţă cu mai puţin efort, energia membrilor harnici ai societăţii va fi orientată permanent în direcţia unui consum demonstrativ mai mare”. (Veblen 2009). Veblen face aici trimitere şi la economistul John Stuart Mill, care a exprimat acelaşi scepticism: „Hitherto it is questionable if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being” (Mill 1848). [Până acum este discutabil dacă toate invenţiile mecanice au uşurat truda vreunui om - n.t.]

povestea unui uriaş şi a unei lupte pe viaţă şi pe moarte – protagonistul ei este unul dintre cei mai mari eroi greci: Odiseu, pe care l-am cunoscut deja ca tovarăş al lui Ahile în războiul troian.

Polifem în capcana de lux

Povestea noastră are loc într-o vreme în care Troia era deja de mult distrusă şi prădată. Odiseu este în drum spre casă, rătăcind deja de multă vreme. Acostează cu flota pe ţărmul insulei ciclopilor. Aceşti uriaşi au uitat meşteşugul fierăriei, pe care strămoşii lor, ce lucraseră pentru Zeus, îl stăpâneau. Trăiesc fără legi, adunări ale consiliului, fără pieţe şi fără cunoştinţe agricole, relatează Homer.

Cel mai mare şi mai puternic dintre ei este Polifem, fiul cu un singur ochi al zeului mărilor, Poseidon. Înainte de sosirea grecilor, Polifem este simplu păstor. Ziua îşi paşte turmele pe câmpii mănoase şi verzi, seara merge acasă, în peştera lui, şi se îngrijeşte de animale, le mulge şi face brânză. Dar acum apare Odiseu şi viaţa uriaşului autosuficient se schimbă dramatic: Odiseu şi tovarăşii lui sunt surprinşi în peşteră de Polifem când se întoarce acasă. Odiseu îl

roagă să-i găzduiască şi primeşte pe loc răspunsul: „Pune mâna pe doi navigatori. Creierul însângerat li se revarsă pe jos, apoi le smulge mădular cu mădular şi pune masa, înghite ca un leu şi nu lasă deoparte nici măruntaie, nici carne, nici oase”.[281]

Polifem este un consumator din noua ordine. Este mulţumit cu oile lui şi cu viaţa în economia lui stabilă, primitivă. Dar se schimbă imediat cum gustă carne de om. Ca prinţul Erisihton, îşi doreşte tot mai multă. Homer descrie acest lucru chiar într-o succesiune exponenţială: în prima zi, Polifem ia doi navigatori, a doua zi, deja patru plus două cupe de vin tare, pe care i le întinde Odiseu, cel captiv în peşteră alături de tovarăşii lui. Monstrul îl întreabă cum îl cheamă, iar Odiseu răspunde „Quitus”, adică „Nimeni”.

Sfârşitul poveştii este cunoscut. La sfârşitul celei de-a doua zile ciclopul doarme ameţit de băutură când un ţăruş încins al aheilor pune capăt mulţumirii sale sătule: „Şi au luat trunchiul ascuţit de măslin şi i l-au înfipt ciclopului în ochi… Deci i-am ţinut parul aprins în ochi, l-am învârtit, şi sângele fierbinte s-a scurs în jurul

---

[281] Homer 1979, p. 559.

vârfului bine înfipt… A urlat crunt, de a răsunat în gaura întunecată, de jur-împrejurul nostru”.[282] Din cauza ţipete lor, ceilalţi ciclopi vin grabnic să vadă ce se întâmplă. Polifem strigă către ei din peştera închisă. „Sunt orb! Nimeni m-a orbit!” Atunci tovarăşii lui spun: „Bietul de el. Dacă nimeni nu-i de vină, atunci pesemne că e închipuirea ta! Roagă-te tatălui nostru Poseidon să te însănătoşească şi nu mai face atâta zgomot!”[283]

Din punct de vedere psihologic, Polifem este de fapt cel captiv, captiv în pofta de sângele şi carnea oaspeţilor săi. În loc de bunul primar oaie, abundent, îşi

---

[282] Ibidem.

[283] Ibidem.

doreşte acum bunul de lux om, limitat. Simbolic vorbind, aceste bunuri de lux îi răpesc în cele din urmă simţurile, orbindu-l, şi mintea, făcându-l să pară nebun în faţa celorlalţi ciclopi.

Există cu adevărat puţine parabole mai radicale ale mentalităţii de consum. Dar faptele lui Polifem sunt asemănătoare cu cele ale unei societăţi pe care bogăţia o face să piardă contactul cu realitatea. Consumul îşi creează – astfel văzute lucrurile – propria peşteră şi cei exilaţi din cauza ataşamentului pentru lucrurile strălucitoare sunt în acelaşi timp captivi în această peşteră. Îşi imaginează vechiul vis al ţării lui pică-pară-mălăiaţă, în care gâştele sau porumbeii fripţi le cad din cer. Este o grădină a Edenului reorientată spre consum. Dacă însă luăm în calcul preţul, acest rai se transformă într-o clipită în iad.

Sfârşitul „supraingurgitării”

Această latură de coşmar a societăţii de consum, avântul dependenţei şi al autodistrugerii, este ilustrată cel mai bine în domeniul sănătăţii. Şi anume la victimele „societăţii supraingurgitării”: 17,9 la sută dintre locuitorii Statelor Unite sunt supraponderali, conform

ultimelor cercetări.[284] Toate bolile care rezultă de aici, cum ar fi diabetul, tulburări ale sistemului cardiovascular şi ale organelor interne, sunt responsabile pentru zece la sută din cheltuielile întregului sistem de sănătate. Sunt 380 de miliarde de dolari pe an.[285]

De ce se îndoapă oamenii? Şi de ce se îndoapă tot mai *mulţi* oameni?[286] Motivul este o problemă de ofertă şi de calcul al profitului, în centrul căreia se află unul

---

[284] Sursa: data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.TOTL.ZS

[285] Sursa: www.bloomberg.com/news/2012-06-13/health-care-spending-to-reach-20-of-u-s-economy-by-2021.html

[286] Obezitatea este recunoscută din 1948 de Organizaţia Mondială a Sănătăţii, dar acum 35 de ani. În ciuda primelor

dintre cele mai importante ingrediente din lume: zahărul.

În principiu, alimentele ar trebui să fie hrănitoare şi ieftine. A fost una dintre primele lecţii pe care le-au învăţat bogaţii şi puternicii acestei lumi: masele înfometate sunt adversari letali, care distrug palate. Sunt necesare aşadar alimente uşor de fabricat, durabile şi care pot fi transportate în siguranţă. Şi aici apare familia zaharurilor şi în special glucoza ($C_6H_{i2}O_6$). Zaharurile sunt uşor de fabricat şi de transportat şi creează combustibil pentru corp. Cea mai lipsită de pretenţii şi mai ieftină combinaţie de combustibil este zahăr plus grăsime.

Alimentele realizate industrial şi cu termen de garanţie extins pot fi produse la preţuri mici. Corpul omenesc reacţionează la primirea de combustibil prin

---

dezbateri relevante din SUA şi Marea Britanie, a fost socotită irelevantă. Abia în 1995 OMS a stabilit că problema supraponderalilor în ţările industriale este mai mare decât a subponderalilor. Odată cu „Millenium Burden of Disease Analyses”, supraponderabilitatea şi dependenţa de grăsimi au fost recunoscute în sfârşit ca probleme aproape de nerezolvat, pentru că au făcut să explodeze costurile din sănătate la nivel global.

senzaţia de saţietate, însă această senzaţie nu apare în momentul alimentării cu combustibil, ci abia când hrana este digerată, deci la 15 minute după ce ai mâncat. Şi acest interval devine problematic. Cine mănâncă trei burgeri o poate face în trei minute, fără să atingă nicidecum senzaţia de saţietate. Însă caloriile pe care le ingurgitează prin zahărul şi grăsimile conţinute de burgeri acoperă nevoia zilnică a unui adult.

Aceasta este problema aşa-numiţilor *binge eaters,* care adesea ingurgitează la o singură masă până la 15000 de calorii. Astfel nu devii mai solid, ci de-a dreptul gras. Dar aceasta nu e singura problemă. În plus, îngrăşarea urmează principiului amânării temporare. Burgerul nu se vede imediat în grăsimea de pe corp, ci abia după câteva săptămâni. Astfel se desfăşoară un fel de sistem de credite corporale: „Îndoapă-te acum şi plăteşte mai târziu”. Acest mecanism este la fel de necruţător ca cel monetar: în cazul creditelor, plăteşti până la ultimul bănuţ, aici, până la ultimul gram.

Dependenţa de grăsime devine din ce în ce mai mult o problemă de clasă: cine trebuie să se hrănească ieftin are puţine posibilităţi să scape de grăsime şi zahăr. Aceasta duce la echivalenţa surprinzătoare gras egal sărac şi suplu egal bogat, o inversare faţă de vremurile când mâncarea era legată de lipsuri şi doar bogaţii puteau afişa o „burtă de trai bun”. Consecinţele

acestei inversări nu sunt doar costurile pentru sistemul de sănătate, ci adesea şi o influenţă asupra sănătăţii psihice a celor în cauză. Mulţi dintre cei dependenţi de mâncare sunt victime ale depresiilor, ale atacurilor de panică şi ale sentimentelor de vinovăţie.

La sfârşitul tuturor calculelor se află unul pervers legat de economia reală: cu cât mai mulţi graşi, cu atât mai multă creştere economică. Motivul este următorul: costurile pentru sistemul de sănătate fac parte din produsul intern brut, deci din creşterea economică. Cu cât există mai multe grăsimi, care încarcă sistemul de sănătate cu bolnavi, cu atât este mai bine pentru bilanţul total. Sau, altfel spus, societatea îndoapă până la îmbolnăvire păturile mai strâmtorate economic şi atinge astfel şi o creştere.

Despre creştere şi coeziune

L-am citit pe Ovidiu cu „focul neîmblânzit al poftei”. Dacă facem o analiză istorică, vom observa uşor că aceste instanţe de control social, fie ele de natură religioasă sau seculară, au ţinut mereu în frâu acest tip de creştere. Şi anume în măsura în care această creştere se comporta precum focul nestăpânit, în

aproape toate cercurile culturale există un univers întreg de povestiri şi mituri împotriva acestei forme de acumulare: de la aloizii care creşteau permanent din mitologia greacă, care au fost la un pas să-i răstoarne pe zeii din Olimp, până la înfricoşătorul Gargantua din legenda franceză şi monstruosul Leviatan din Biblie.

Nu trebuie să săpăm prea mult după interpretările viziunilor de groază curente. Se explică uşor: focul creşterii, în special în economie, nu le aparţine tuturor în egală măsură. Unii profită de el mai mult decât toţi ceilalţi – la fel ca ceea ce se numeşte în general camăta cu dobânzi, care îi avantajează pe cei care dau credite în mod disproporţionat în comparaţie cu cei care le iau. Mai ales acolo unde bunurile fundamentale ale comunităţii nu par încă asigurate, o creştere nestăvilită este adesea legată de prejudecata că bogăţia se lipeşte de hoţi şi de infractori.

Sobek si Horus – şi munţii de aur

Coeziunea şi „nimic în surplus” erau aşadar foarte importante din punct de vedere teoretic pentru asemenea societăţi. O foarte frumoasă legendă despre acest lucru ne-a rămas din Egipt şi se spune pe treptele

templului crocodilului de la Kom Ombo. Este vorba despre o luptă între Sobek, zeul-crocodil ucigaş, şi Horus, zeul ceresc iubitor de oameni. Ambii zei au stăpânit cândva peste acest vechi oraş domnesc.

Şi stăpâneau peste o împărăţie fericită. Pe câmpiile de lângă Kom Ombo spicele se îndoiau de atâta rod, iar minele dădeau oraşului şi întregului Egipt bogăţie nesfârşită de aur. După ce domniseră timp de secole în armonie, Sobek a dorit să fie singurul stăpân. Aşa că s-a luat la ceartă cu Horus şi a spus că toate bogăţiile pământului îi aparţin şi că Horus şi oamenii sunt obligaţi să lucreze pe câmp şi în puţuri doar pentru el. Horus a respins această sugestie şi Sobek i-a alungat pe el şi pe oameni. Oraşul a rămas pustiu.

Sobek credea că şi-a îndeplinit dorinţele. A luat sufletele morţilor din lumea adâncurilor şi le-a poruncit să muncească pentru el. Deci strigoii scoteau aur şi îi construiau lui Sobek temple şi cămări pentru comori. Sobek se socotea fericit. Însă după puţin timp, rezerva de cereale s-a terminat şi domnitorul a început să sufere de foame. Aşa că le-a poruncit strigoilor să se ducă la câmp şi să-l lucreze. Însă strigoii au dat din capete şi au început să urle din toţi rărunchii. Iar când Sobek le-a poruncit să tacă, unul dintre ei a ieşit în faţă şi a spus: „Stăpâne înfricoşător cum nu e altul pe pământ. Ne-ai adus aici pentru a fi cel mai bogat şi cel mai puternic stăpânitor de pe pământ. Şi, iată, am făcut cum ne-ai

poruncit. Putem să scoatem aur şi nestemate din pământ şi să clădim cele mai frumoase case. Dar, Sobek, suntem ai tărâmului morţii. Nu putem să omorâm nimic din ce e viu, deci nu putem nici să tăiem spicele, aşa cum ne porunceşti."

Pe Sobek l-a cuprins deznădejdea şi a trimis după Horus şi după oameni şi i-a rugat să se întoarcă. De atunci încolo, cei doi stăpânitori au împărţit din nou puterea şi au ridicat un templu comun, care se mai poate vedea şi astăzi la Kom Ombo.

Sobek este asocialul, care din pofta de a avea tot mai multă putere şi bogăţie îşi suprasolicită comunitatea. Acest lucru poate fi ilustrat cel mai bine printr-o curbă a producţiei, o formulă simplă care porneşte de la premisa că nu există cerere pentru bunuri de lux atât timp cât nu este satisfăcută cererea de bunuri vitale. Curba producţiei din Kom Ombo corespunde cu cea a unei ţări în curs de dezvoltare. În fond, aceasta a fost şi greşeala lui Sobek. Şi-a potolit pofta de bogăţie şi lux uitând că trebuie să şi mănânce.

Morala tuturor poveştilor de acest fel a fost sintetizată cândva de Sigmund Freud, pe când scria despre originile sentimentului social: „Ceea ce este perceput ulterior în societate ca spirit comunitar nu-şi neagă originea din invidie. Nimeni nu trebuie să iasă în evidenţă, toţi trebuie să fie la fel şi să aibă acelaşi lucru. Justiţia socială înseamnă să renunţi la multe lucruri,

pentru ca şi ceilalţi să trebuiască să renunţe sau, ceea ce e acelaşi lucru, să nu şi le poată procura. Această dorinţă de egalitate este rădăcina conştiinţei sociale şi a sentimentului datoriei”.[287]

---

[287] Freud 2007, p. 82. Freud scrie în acelaşi loc despre efectele integratoare şi creatoare de identitate ale modei. Şi dă exemplul unui cântăreţ. „Să ne gândim la cârdul de femei şi fete îndrăgostite care-l înconjoară pe cântăreţ sau pe pianist după spectacol. Sigur că fiecăreia dintre ele i-ar fi uşor să fie geloasă pe celelalte, însă din cauza numărului lor şi a imposibilităţii provocate de el de a-şi atinge scopul dragostei, renunţă la el şi, în loc să-şi smulgă părul una celeilalte acţionează ca o masă unitară, îi aduc omagii celui sărbătorit şi acţionează în comun şi s-ar bucura să-şi împartă şuviţele lui. Iniţial rivale, au reuşit să se identifice prin aceeaşi dragoste pentru un obiect.” (ibidem). La fel ne-am putea imagina şi o masă plină de haine dintr-un magazin de modă, unde oamenii se strâng şi se identifică, între ei sau în societate, în baza cumpărării şi purtării acelor haine. În fond aceasta este şi funcţia modei, care ne arată pe de o parte originali sau moderni şi pe de alta ca făcând parte dintr-o comunitate. Că în plus te poţi şi costuma şi-ţi poţi face propriul eu de nerecunoscut face ca totul să fie în cele din urmă şi mai atrăgător.

Backdraft – blestemul focului

Am ajuns la finalul unui capitol cuprinzător şi sintetizăm: sistemul economic a creat fetişul creşterii, care înseamnă toată iubirea lui pentru bogăţie. Acest fetiş este din ce în ce mai încărcat cu obligaţiuni şi atârnă de un fir de mătase. Acest fir a slăbit acum câţiva ani şi a părut să se rupă, dar a fost întărit printr-o operaţiune de urgenţă a băncilor centrale – efectul este că acum, improvizat, rezistă, dar există şi mai multe obligaţiuni în spatele acestui fetiş mult-iubit. Încrederea necesară pentru a nu pierde acest joc la risc se creează din ce în ce mai mult prin sedative de tipul *quantitative easing,* adică prin tipărirea de bani.

Un singur lucru este sigur în cazul unor asemenea manevre: aşa cum, după epuizarea tuturor resurselor, prinţul Erisihton trebuie să-şi folosească fiica pentru a-şi satisface nevoile prin prostituţia ei, aşa şi noi, pentru a menţine sistemul, trebuie să luăm un ultim credit de la viitor. Cambiile de astăzi rămân în sarcina generaţiilor următoare. Şi dorinţa noastră de a nu trebui să fie plătite niciodată depinde de o singură idee şi de o singură speranţă: ca cineva, undeva, să vină cu o idee care, deodată, să creeze atâta bogăţie din nimic, ca prin farmec, încât toate datoriile să se şteargă. Şi încă putem spune despre noroc că este speranţa care moare ultima.

Să rămânem la conceptul de foc al lui Ovidiu şi să folosim un termen din limbajul pompierilor din New York: *backdraft fire.* Prin el aceşti *firefighters* definesc un foc mocnit, care din cauza lipsei de oxigen creează subpresiune într-o încăpere. Când este alimentat cu oxigen, din gazele rămase în încăpere se formează un amestec foarte exploziv. Este nevoie de o singură scânteie pentru a se crea un val enorm de presiune şi rulouri de foc de până la 2500 de grade.

Asta a păţit şi creşterea noastră. În fabrici şi în economia reală vâlvătaia s-a aprins de mult, dar pe pieţele financiare era cald şi linişte. Însă acum şi-a schimbat complet caracterul. Astăzi există o concentraţie ridicată de creştere în mâinile capitalului de pe pieţele financiare şi la bănci. Acest sistem creşte fără a transmite multă energie economiei reale. S-a retras într-o încăpere periculoasă pentru viaţă şi mocneşte. Adună puteri. Se iubeşte pe sine însuşi ca sugarul lui Freud – ingurgitează şi suge – , fără să poată sau să aibă voie să dăruiască. Şi unde se va sfârşi acest *backdraft*? Nu ştim. Cert este că economiei îi lipseşte un lucru pe care în mod normal pompierii încă îl mai au: acoperirea.

10. Măgarul de aur – despre fetişul bani şi mecanica lăcomiei

Money is the MOMENT to me.
Money is my MOOD.
Andy Warhol[288]

Răţoieşti[289], capital, infracţiune

Cine iubeşte morala, omenia şi ordinea nu e un

---

[288] Warhol 1975.

[289] Am tradus prin „Răţoieşti” numele oraşului fictiv din benzile desenate Disney în care trăiesc, printre alţii, Donald Duck şi Mickey Mouse — în germană Entenhausen, engleză Duckburg, franceză Donaldville (n.t.)

mare admirator al miturilor. Pentru că sunt ambigue. Pe de o parte le vedem frumuseţea monumentală în cele mai splendide culori, poveşti şi personaje. Pe de altă parte scot la vedere cam tot ce interzic morala şi moravurile: plăcerea violenţei pure, ducerea la îndeplinire fără scrupule a dorinţelor sexuale, ispita impulsurilor masochiste şi sadice. Morala şi ordinea se prăbuşesc. Binele se amestecă cu răul, bunele intenţii se transformă în fărădelegi şi cea mai cumplită atrocitate rămâne nepedepsită. Acesta este probabil aspectul tulburător: pentru mituri dreptatea este doar un fenomen marginal şi adesea neintenţionat al răzbunării şi răsplătirii răului cu rău. Acest lucru este valabil în special atunci când vorbim despre avere, aur sau bani. Atunci dorinţa de dreptate dispare aproape cu totul. Indiferent că bunurile cele mai preţuite apar în chip real sau simbolic – viciul şi fărădelegea sunt aproape. Nu degeaba folosim o vocabulă economică atunci când spunem că un delict deosebit de grav este o infracţiune „capitală”.

Dar, înainte să discutăm despre păcate de moarte, mai facem un ocol în lumea distracţiei copilăreşti. Aici se vede că şi benzile desenate aparent superficiale ajung între timp la miezul lucrurilor – în cazul de faţă în pas de

raţă: deci bun-venit la Răţoieşti! Sau mai bine spus în casa de bani a lui Scrooge McDuck, cel mai bogat om din lume. Acolo, într-un seif, se află cel mai important element al lumii Duck.

Este o monedă minusculă, care valorează mai mult decât toţi ceilalţi taleri de aur din casa de bani. Stă pe o pernă de catifea, sub o cupolă mică de sticlă frumos lustruită. Este primul sfert de dolar câştigat vreodată, *Number One,* „bănuţul norocos" al bătrânului. Pe el se clădeşte întreg imperiul lui Scrooge. Fără el s-ar prăbuşi, pentru că proprietarul nu ar suporta pierderea lui. Bănuţul norocos, inventat de desenatorul firmei Disney, Carl Barks, este talismanul perfect. Conţine credinţa concentrată a lui Scrooge McDuck în propria pricepere. Cât timp îl are, nu-i e frică de nimic.

Şi atunci cel mai bogat om din lume pleacă sigur pe el în călătorii fantastice de descoperire şi cucerire, este unul dintre acei întreprinzători eroici despre care vorbea Joseph A. Schumpeter: gata să rişte totul pentru a dobândi avantajul economic decisiv. Fără bănuţ însă încrederea în sine se prăbuşeşte, Scrooge McDuck devine o epavă depresivă.

Valoarea bănuţului îi depăşeşte infinit valoarea nominală. Este un izvor însufleţit de noroc. Sigmund Freud l-ar fi încadrat pe Scrooge în civilizaţia animistă, stadiul prereligios, în care oamenii credeau că toate lucrurile au suflet şi îşi legau soarta de un totem.

Bănuţul norocos este ilustraţia unei tensiuni interne numite în psihologie bipolaritate. Pentru că nu poate avea decât efect extrem. Fie este de faţă – şi atunci norocul râde sub forma acumulării de avere şi a băilor orgiastice în piscina cu monede din casa de bani. Fie bănuţul dispare – atunci urmează o criză personală şi economică, căreia nu i se poate pune capăt decât prin regăsirea obiectului magic. La cum suferă Scrooge, s-ar putea spune şi că pierderea îl castrează. Şi deşi povestirile despre familia Duck sunt aparent lipsite de orice urmă de sexualitate[290] – în sens psihologic bănuţul norocos se dovedeşte a fi un adevărat fetiş[291], iar teama raţei de a-l pierde ia cel mai adesea forma maniei persecuţiei. Grija pentru bănuţ îşi are însă locul doar

---

[290] Când spunem „fără urmă de sexualitate”, ne referim la sensul foarte restrâns de iubire trupească. Dar Sigmund Freud a extins foarte mult acest concept, în legătură cu dimensiunile plăcerii şi neplăcerii, care fac parte încă din momentul evoluţiei infantile din gama noastră de sentimente — de pildă satisfacerea unor nevoi orale (foamea) sau a altor nevoi (căldură, siguranţă, dăruire). Din această perspectivă, „baia de bani” practicată adesea de Scrooge este o dimensiune pervertită evidentă a plăcerii trupeşti, care în cadru psihanalitic face parte din sexualitate. În acest cadru extins

acolo unde îşi face apariţia o persoană care, conform concepţiilor „răţoieşti”, este vrăjitoare. Magica De Spell. Nu o interesează averea bătrânului, ci doar acest bănuţ norocos.

La Răţoieşti, unde banul este dominant şi omenia nu iese la iveală decât prin înţelepciune (Huey, Dewey şi Louie) sau prin lene (Donald), nimeni nu bănuieşte că forţa economică infailibilă a planetei nu este Scrooge, ci Magica. Ea nu vrea să economisească şi să adune, ca

---

al lui Freud intră şi noţiunea de „castrare”: ca lipsire dureroasă de baza individuală a plăcerii.

[291] Fetişul este văzut în psihanaliză ca parte a perversiunii în care plăcerea este legată obligatoriu de anumite cadre sau obiecte exterioare. Vezi şi Laplanche / Pontalis 1972. În lucrarea sa târzie *Clivajul eului în procesul de apărare* (Freud 1982g., pp. 389-397), în care tratează şi fetişismul, Freud a descris complexitatea şi posibila interconectare între nevroză, psihoză şi perversiune. Termenul de „psihoză” include şi stările paranoide legate de halucinaţii — de pildă mania persecuţiei.

bătrânul lacom şi zgârcit. Vrea să realizeze ceea ce gâscanul cu tot anturajul lui şi cu inventatorul Gyro Gearloose nu îndrăznesc nici măcar să viseze: vrea să obţină acel *golden touch,* o stare în care tot ce atinge să se transforme în aur. Acest lucru nu este însă posibil decât dacă topeşte bănuţul lui Scrooge şi face din el o „piatră filosofală", dobândind astfel bogăţie nesfârşită.

Apropo de bogăţie: personajul şi acţiunile lui Magica au o legătură interesantă cu cercul mitologiei greceşti. Aici numele lui Pluto nu se referă doar la bogăţie, ci şi la moarte şi la puterea lumii subterane. Şi nu întâmplător vrăjitoarea lui Disney îşi are sălaşul la poalele vulcanului Vezuviu, adică acolo unde poetul roman Ovidiu a situat intrarea în Hades, în împărăţia morţii. Dacă planul lui Magica se împlineşte, atunci bogăţia şi moartea se vor afla din nou acolo unde erau acum peste 2000 de ani: uşă în uşă.

Să ne întoarcem la seriozitatea economică a lucrurilor. Cei care văd departe ar avertiza-o pe Magica în legătură cu efectele colaterale ale visului ei, ceea ce economistul britanic Arthur Cecil Pigou a numit „externalităţi". Aceste externalităţi sunt cât se poate de vizibile în cazul de faţă: socoteala lui Magica nu ţine seama de pildă de natura nedigerabilă a aurului. *Golden touch* ar avea ca efect, fără îndoială, transformarea oricărei hrane cu care ar veni în contact vrăjitoarea. În acest sens poate să spună că are noroc că nu-şi poate

duce planul la îndeplinire, pentru că altfel ar muri jalnic de foame, înconjurată în acelaşi timp de cea mai mare bogăţie din lume.

Sigur că Carl Barks nu a inventat doar ca să se distreze personajul Magica de Spell, la fel cum nu pentru plăcerea de a povesti a fost aşezat regele Midas în cercul mitologic. Aceste personaje au fost gândite pentru că ne seamănă. Să ne uităm dar la activitatea unor concerne multinaţionale: arată acţiunile lor prea diferit de cele ale lui Magica de Spell, în goana lor după profit pe termen scurt şi în neglijarea consecinţelor pe termen lung? Afirmăm că banii nu ne interesează în primul rând din cauza funcţiei lor economice ca mijloace de păstrare şi prezervare a valorilor, ci că banii au devenit valoarea şi scopul suprem ale societăţii – o putere în sine, instanţa supremă a vieţii omeneşti, o valoare „intrinsecă", cum ar spune filosofii.

Exact de acest lucru s-a ocupat gânditorul german Georg Simmel în cartea sa, *Filosofia banilor.*[292] A recunoscut că banii includ şi dorinţele noastre imateriale, tânjirea noastră după succes. Banii au

---

[292] Simmel 2008.

devenit materia primă a posibilităţilor nelimitate: când ai o sumă în portofel sau în cont, îţi imaginezi ce ai putea face cu ea. Punerea în practică a acestor dorinţe este aproape accesorie – sau uneori chiar nedorită.

Astfel văzuţi, banii sunt visul trăit, un substrat al dorurilor la care visăm în milioane de forme. Semnifică, în ciuda aparentei lor micimi fizice şi a caracterului trecător, fantezii nemuritoare.[293] De aceea crizele pieţelor financiare duc la crize sufleteşti reale ale societăţilor. Distrugerea averilor nu distruge doar valori economice – ci în primul rând vise. Lucrurile stau astfel din cauza puterii banilor pe de o parte şi a înclinaţiei noastre către visarea cu ochii deschişi pe de altă parte. Banii sunt legătura dintre visele noastre şi realitate. Dacă se rupe, suntem neajutoraţi, ca bătrânul Scrooge

---

[293] Economistul francez Marcel Drach vorbeşte în acest context despre cele „două suflete” ale banilor. Unul este, după Drach, măsurabil, celălalt, incomensurabil. Subiectul se supune supraeurilor culturale simbolizate de monede. Din cantitate rezultă calitatea bunurilor şi din simplu simbol banii devin surogat pentru bunuri. Rămâne discutabil dacă concluzia lui Drach că „domnia rooseveltiană a banului (deficit spending) promovează lipsa de măsură — în special prin statul asistenţial”.

fără bănuţ. De aici rezultă o tensiune de nerezolvat: banii înseamnă pe de o parte accesul la piaţa visurilor, dar pe de altă parte sunt un izvor însemnat de temeri. Cine trăieşte într-o societate a banilor trebuie să trăiască şi cu grija că şi-ar putea pierde averea sau ar putea sărăci. În impulsul omenesc de a avea tot mai mult se ascunde şi teama mai mult sau mai puţin conştientă că avutul poate fi distrus – prin furt, şomaj sau altă nenorocire. În cazurile extreme această teamă de a pierde totul creşte odată cu bogăţia. Visul frumos şi coşmarul cresc împreună. Ceea ce ne duce la concluzia că banii[294] sunt o substanţă nevrotică.[295]

---

[294] O carte mai nouă pe subiectul „Economie şi acţiune psihanalitică” se ocupă de bani şi a apărut în 2013 la Klett-Cota. Este o colecţie de eseuri numită *Puterea fantastică a banilor*. Este inclus aici şi un eseu interesant al lui David Tuclet, numit „A înţelege banii”.

[295] Folosim noţiunea de „nevroză” cu cea mai mare precauţie, în sensul de tulburări psihice care apar în urma unor conflicte interne

Contul de economii si caracterul lui

Această legătură iese în evidenţă în primul rând în raportul nostru cu instituţiile de păstrare a banilor – băncile. Timp de decenii au fost descrise ca un păstrător sigur şi apărător al averilor – o strategie foarte eficientă şi de succes. Lucrurile au mers până acolo încât băncile au sugerat cu succes că banii lucrează pentru noi[296] şi se înmulţesc singuri în bancă. Cu asemenea dogme chiar şi celui mai suspicios om i-ar putea scăpa faptul că felul în

---

greu de rezolvat şi au ca simptome compromisul între o dorinţă şi respingerea ei. Formularea lui Carl Gustav Jung este aici mai utilă decât definiţiile deseori schimbate ale lui Sigmund Freud: în inconştient există anumite conţinuturi, care din lipsa de noţiuni aperceptive nu pot fi acceptate de conştient. Energia lor, adesea însemnată, se îndreaptă spre conţinuturi mai puţin evidente, dar conştiente, şi le sporeşte intensitatea la nivel patologic. Astfel apar fobii şi obsesii aparent nemotivate, care se pot exprima social, religios sau politic.

care ne folosim averea este definit de o încredere uimitoare. Să facem comparaţia cu bătrânul zgârcit Scrooge. Nu ar putea niciodată să aibă atâta încredere încât să-şi lase banii în mâinile altor raţe. Mai mult, se încuie cu averea într-o casă de bani.

În schimb modul în care economisim noi este mult mai îndrăzneţ. Ne încredinţăm capitalul unei instituţii care face din el credit pentru alţii sau, dacă rămânem la înţelesul iniţial al cuvântului „credit”, care dă încrederea noastră mai departe unor creditori. În cele din urmă se creează un lanţ de încredere, care în cele din urmă se bazează pe un pariu: cel care economiseşte are încredere în bancă, banca are încredere în debitor, debitorul are încredere în viitor şi deci în noroc. Se ajunge la o deplasare între a avea şi a nu avea. Căci economiile din bancă, deci ceea ce deţine banca din capitalul celor care economisesc şi al investitorilor, trebuie să apară obligatoriu în bilanţ la pasive. Banca nu a făcut decât să împrumute aceşti bani. Căci profit nu

---

[296] Sloganul „Lăsaţi-vă banii să lucreze pentru dumneavoastră” a fost folositîn publicitate, înainte de criza financiară, de mai multe bănci germane şi austriece.

poate face decât cu acel capital pe care îl împrumută mai departe. Acesta apare la active în bilanţ.

Problema: atât timp cât este băgat în operaţiuni, case, fabrici sau împrumuturi pe termen lung, capitalul nu poate fi transformat rapid în substanţa originară. Acest lucru devine o problemă când toţi deponenţii şi investitorii îşi vor banii înapoi în acelaşi timp. Pentru ca acest lucru să nu se întâmple, trebuie ca zilnic să se construiască încredere. Asta începe de la înfăţişarea convenţională a funcţionarului tuns regulamentar. Cine s-ar gândi că un om pieptănat aşa frumos, gri ca un şoarece, poate face o speculaţie îndrăzneaţă? Continuă prin publicitate. Sloganul „Lăsaţi-vă banii să lucreze pentru dumneavoastră" este un fel de promisiune a unui *perpetuum mobile* care, odată pus în mişcare, creează o ţară personală a lui pică-pară-mălăiaţă din dobânzi, în timp ce deponentul poate să lenevească. Toate aceste iluzii sunt de o importanţă enormă. Pentru că încrederea noastră în bănci, bani şi stabilitate este substratul creşterii noastre economice. Ceea ce numim aşadar administrare „solidă" este în esenţă jocul cu o emoţie sub influenţa dirijată a impresiilor exterioare.

Cu legătura dintre sentiment şi bani am ajuns la punctul nostru de interes – banii în toate manifestările lor, în special cele compulsive, patologice. La ele s-a gândit şi John Maynard Keynes şi a formulat următoarea dorinţă analitică: „Dragostea pentru bani ca proprietate

va fi socotită ca ceea ce este, o boală oarecum dezgustătoare, o ciudăţenie pe jumătate criminală, pe jumătate patologică, lăsată cu cutremur în seama specialiştilor în boli mintale”.[297]

Da, banii ca fetiş. În mod semnificativ povestea lor începe cu o rătăcire în timpuri imemoriale, în regatul lui Midas din Frigia.[298] Acest Midas este un domnitor uimitor, pe de o parte viclean, pe de altă parte fascinat până la perversiune de aur şi bogăţie lumească. Prin regatul său trece la un moment dat şi zeul Dionisos, cu alaiul său zgomotos, beţiv şi desfrânat. Toate sunt bune şi frumoase până când într-o noapte îngreuiată de vin, unul dintre satirii lui, învăţătorul lui, Silenos, pleacă din

---

[297] Keynes 1963. Textul original poate fi găsit şi pe internet la www.aspensinstitute.org

[298] Grant 2009; Vollmer 1990; Ranke-Graves 2007. Un tratat interesant despre istoria sistemului bancar şi istoria reglementării a apărut în 1994 la Mohr Siebeck: Stadermann 1994.

tabără şi se rătăceşte în întuneric. Dimineaţa devreme este găsit de slujitorii lui Midas dormind mahmur între trandafirii de la palat. Midas are grijă de creatură, îi dă din nou mult vin şi îi promite să o ducă înapoi la stăpânul său dacă îi dezvăluie în schimb tainele lumii.

Silenos începe aşadar să-i spună o poveste uimitoare despre râul vieţii. Cine traversează acest râu, spune satirul, ajunge în tărâmul paradisiac Hiperboreea, locuit de oameni fericiţi şi nespus de longevivi, care nu au a se teme nici de boală, nici de război. Midas ascultă uimit şi dă din cap. Atât. Apoi îl duce pe satir înapoi la Dionisos. Când zeul recunoscător îl întreabă dacă vrea să-i îndeplinească o dorinţă, regele nu vrea să trăiască în Hiperboreea, în ţara fericirii veşnice şi a vieţii lungi fără boli şi fără griji. În schimb face socoteli, îşi vede comorile, bogăţia, şi îşi doreşte ca tot ce atinge să se transforme în aur. Sau, altfel spus, între satisfacţia absolută şi mediul aur, care promite de asemenea satisfacţie, Midas alege aurul: fetişul a învins paradisul.

Dionisos îi împlineşte dorinţa râzând strident. Şi cum trebuie să mai fi râs când, un pic mai târziu, l-a văzut pe rege venind în tabără şi implorându-l în lacrimi să-i ia darul care îl face să transforme totul în metal: palatul, servitorii, pe iubita lui fiică, apa şi hrana. Regele moare de foame lângă bogăţia lui. Dionisos îi împlineşte cererea, îl trimite pe Midas la râul Pactolos, pentru a se spăla şi a scăpa de dar. Ceea ce se şi întâmplă.

Ce a păţit Midas este aplicaţia practică a uneia dintre teoriile economice accentuate până la perversiune ale utilităţii marginale. Teoria se ocupă de valoarea subiectivă a unui bun, care creşte odată cu cantitatea bunului până atinge un punct de saturaţie şi utilitatea subiectivă scade din nou. Midas pune semnul egalităţii între valoarea subiectivă şi cea obiectivă şi din cauza acestei creşteri enorme a valorii nu-şi mai vede nevoile de bază. Utilitatea marginală se transformă imediat într-o pagubă totală.

Am putea aplica această dorinţă a lui Midas şi unei anumite forme de politică de economisire din timpul crizei monedei euro, metodă care vede în economisire singurul remediu incontestabil pentru siguranţa viitorului sistemului nostru economic. Şi aici externalităţile sau pagubele colaterale sunt scăpate din vedere sau prea puţin luate în calcul. În timp ce susţinătorii austerităţii spun că se sacrifică pentru tineri şi pentru viitorul lor, şomajul în rândul tinerilor este cel care creşte în ţările în cauză cu peste 50 la sută. Şi nimeni nu pare surprins.

Lăcomia, zgârcenia şi dorinţa de acumulare

Midas scapă aşadar de darul pe care-l ceruse. Dar motivaţia lui este interesantă: este lăcomia, care se află într-o relaţie psihologică interşanjabilă strânsă cu zgârcenia. Ambele au rădăcină lingvistică germanică *(gir),* latină *(avaritia)* şi engleză *(avarice)* comune. Urmărim acum principalele caracteristici ale zgârceniei şi lăcomiei, în forma lor maladivă, de nevroze compulsive.

Când mai era mult până la apariţia psihanalizei, arta poetică ştia deja de efectele patologice ale amândurora. În casa *Avarului* lui Molière (1688), banii au preluat comanda şi sunt preţuiţi ca o fiinţă dragă. Boala iese în evidenţă cel mai bine în actul V, într-un dialog între zgârcit, Harpagon, şi Valére, iubitul fiicei lui. Amândoi vorbesc despre iubire. Valére despre iubirea pentru prietena lui – Harpagon însă despre banii lui iubiţi, care tocmai i-au fost răpiţi. O întrecere inegală între iubire şi iubirea pentru obiect, libido şi perversiune, sex şi fetişism:

> Harpagon: Spune-mi ce din lumea asta te-a făcut să purcezi la faptă?
> Valére: Ah, mai întrebaţi?

Harpagon: Da, sigur că te întreb.
Valére: 0 zeitate care iartă întotdeauna cele la care ne îndeamnă – iubirea.
Harpagon: Iubirea?
Valére: Da.
Harpagon: Frumoasă iubire, frumoasă iubire, draga mea! Iubirea pentru ludovicii mei! (bani de aur bătuţi în Franţa, n.a.)
Valére: Este o comoară, cu adevărat şi fără-ndoială cea mai de preţ pe care o aveţi; dar nu o pierdeţi dacă mi-o încredinţaţi. Vă cad la picioare să-mi daţi această comoară preafrumoasă; şi bine v-ar fi să mi-o dăruiţi de bunăvoie.
Harpagon: Ci nici vorbă! Cum ţi-a trecut aşa ceva prin minte?
Valére: Ne-am jurat unul altuia credinţă şi ne-am făgăduit să nu ne despărţim niciodată.
Harpagon: Scump jurământ şi minunată făgăduinţă!
Valére: Da, ne-am legat să fim veşnic împreună.
Harpagon: Mai vedem noi; am eu grijă să vă despart!
Valére: Doar moartea ne poate despărţi!
Harpagon: Omul ăsta e îndrăgostit drăceşte de banii mei!…
Valére: Puteţi face orice vă place şi sunt gata să sufăr orice. Dar un lucru vă rog să credeţi, că dacă se va fi făcut vreo nedreptate eu sunt singurul vinovat şi fiica voastră nu are nicio vină.
Harpagon: Asta mai lipsea! Cum ar putea fiica mea să fie părtaşă la o asemenea cumplită fărădelege? – Dar

vreau să primesc înapoi ce-i al meu şi să recunoşti unde ai dus-o.
Valére: Eu? N-am dus-o nicăieri; este în casa voastră.
Harpagon (aparte): O, iubita mea lădiţă! – Cum, nu a ieşit din casă?
Valére: Nu, domnule Harpagon.
Harpagon: O, spune-mi pe dată. Nu te-ai atins de ea?
Valére: Eu, s-o ating? Ne faceţi amândurora o mare nedreptate! Ard pentru ea de cea mai curată şi mai cinstită dragoste.
Harpagon (aparte): Arde pentru lădiţa mea?[299]

Filosoful Georg Simmel a recunoscut – ca şi Molière – forţa lui Eros în bani: „Zgârcitul iubeşte banii aşa cum iubeşti un om foarte respectat, a cărui simplă prezenţă şi faptul că îl ştim şi simţim că suntem cu el ne aduc fericire, chiar şi fără să ne bucurăm direct de

[299] Moliere 1987, pp. 76 şi urm.

particularitatea legăturii noastre cu el”.[300]

Miezul nevrozei care se poate transforma în constrângere patologică se află în reţinere şi acumulare: „Renunţând în prealabil şi cu bună ştiinţă să folosească banii pentru a se bucura de anumite avantaje, zgârcitul îi pune la o distanţă nestrăbătută de propria lui subiectivitate, distanţă pe care încearcă însă mereu să o parcurgă prin conştiinţa proprietăţii lor”.[301]

Şi aici iese la iveală caracterul de fetiş. Banii devin simbol al puterii şi al bucuriei şi au cel mai puternic efect în mod virtual. Nici iubirea, nici alt impuls nu le

---

[300] Simmel 2008, p. 464.

[301] Ibidem.

sunt superioare. Comoara lui Harpagon este un morman strălucitor de putere. Economisirea – văzută de teoria economică ca o limitare prezentă pentru un viitor mai bun – se arată aici ca restricţie benevolă şi scop în sine.

Dar Harpagon are şi alte trăsături interesante din punct de vedere psiho-economic. Îi place ordinea până la pedanterie, este încăpăţânat şi egoist până la brutalitate. Oare întâmplător aceste însuşiri sunt şi pilonii de bază ai economiei noastre *high speed*? Şi nu este adevărat că acest sistem suferă de constrângerea creşterii şi nu poate supravieţui decât prin lăcomia pentru resurse?[302]

---

[302] Pentru a înţelege acest lucru nu este necesar nici măcar un seminar de economie. Un simplu film e de ajuns. De pildă *Stăpânul inelelor* de J.R.R. Tolkien, această epopee despre lupta între bine şi rău, în care prietenia, loialitatea şi cavalerismul — şi câţiva hobbiţi mărunţi — învinge puterile distrugătoare ale naturii, produse în cantităţi masive, fără suflet şi organizate industrial ale lui Sauron. Unul dintre personajele cele mai fascinante ale epopeii este Smeagol, un hobbit schizofrenic, deformat trupeşte şi sufleteşte de puterea inelului. Într-adevăr, nu vrea, ca toţi ceilalţi, „puterea” lui, ci doar să-l iubească, ca pe un fetiş. Îi spune drăgăstos „my precious”. Pentru a ajunge în posesia lui (şi a fi posedat de el), este gata să ucidă şi să înşele fără niciun fel de inhibiţie. Uneori anumiţi

Aceste însuşiri ale lui Harpagon nu definesc doar manifestările exterioare ale economiei. Ci ne arată drumul şi către deformările psihologice ale economiei. Sigmund Freud a descris combinaţia de iubire de bani, ordine şi narcisism în tratatul său *Caracterul şi erotismul anal*[303]*:* „Cei pe care vreau să-i descriu ies în evidenţă prin aceea că dau dovadă de următoarele însuşiri mereu alăturate: sunt foarte ordonaţi, economi şi îndărătnici". Freud leagă aceste însuşiri frecvente cu faza anală din dezvoltarea timpurie a copilului şi ajunge la următoarea concluzie: „Cele mai cuprinzătoare sunt legăturile între complexele aparent atât de disparate ale interesului pentru bani şi defecaţie".

---

adepţi ai economiei de piaţă par a fi înrudiţi cu Smeagol: lipsiţi de scrupule şi plini de orgoliu, brutali în concurenţă, corupţi de câştiguri şi bonificaţii.

[303] Freud 1982a, p. 23. Vezi şi Simmel 2008, pp. 243, 247; Faust o.j.

Bani si mizerie

Combinaţia de bani şi excremente poate părea foarte exagerată. Probabil că şi de aceea criticile au fost necruţătoare în 1907, când Freud şi-a publicat aceste gânduri. Şi cu toate acestea au logică. Iată explicaţia lui Freud:

> Punctul de pornire a acestei discuţii poate fi faptul că în producţiile inconştientului – incidenţe, fantezii şi simptome – noţiunile de excrement (bani, cadou), copil şi penis sunt separate cu dificultate şi se confundă adesea

---

între ele. (...) Să repetăm deci fără îndoială că aceste elemente se întâlnesc adesea în inconştient ca şi când ar fi echivalente între ele şi s-ar putea înlocui unul pe altul în mod inofensiv. O dovadă lingvistică a acestei identităţi între copil şi excrement este expresia „a dărui un copil". Pentru că excrementul este primul dar, o parte a trupului de care sugarul se desparte doar după ce este convins de persoana iubită, cu care îi dovedeşte şi fără să i se ceară afecţiunea, pentru că de regulă nu murdăreşte persoane străine. (...) Fie renunţă docil la excrement, îl „jertfeşte" iubirii, fie îl ţine pentru satisfacţia autoerotică, iar mai târziu pentru a-şi afirma propria voinţă. Odată cu ultima hotărâre se constituie sfidarea (încăpăţânarea), care deci îşi are originea într-o insistenţă narcisistă în cadrul eroticii anale.[304]

[304] Freud 2013.

Colegii şi urmaşii lui Freud, Theodor Reik, Wilhelm Reich şi Melanie Klein, au confirmat şi au rafinat această abordare. Ei spun că există o legătură puternică între bani şi „faza de dezvoltare anală” din copilărie. Impulsul narcisist este transferat de-a lungul dezvoltării copilului de la excrement la alt element de cea mai mare valoare, sugerat de societate: banii. Freud îl numeşte „interes pentru excremente”, transformat în „interes pentru bani”.

Este interesant că şi în folclor şi în numeroase poveşti şi mituri există o legătură clară între bani şi fecale. Începe cu noţiunea de „căcător de ducaţi”. În miturile vechi babiloniene, banilor li se spune „excrementele iadului”, *ilu manman.* Şi, în sfârşit, Freud însuşi face trimitere la „cea mai strânsă legătură între bani şi mizerie”, citând poveşti în care diavolul dă aur care după plecarea diavolului se dovedeşte a fi mizerie.

Produsele măgarului de aur

Unul dintre exemplele cele mai impresionante este însă o poveste franceză din secolul al XVII-lea, a lui Charles Perrault: „Peau d’âne”, „Piele de măgar”. O

familie regală trăieşte în pace şi fericire până când regina se îmbolnăveşte şi moare. Regele caută peste tot o femeie la fel de frumoasă ca răposata. Pare cu neputinţă, şi atunci îi vine ideea să se însoare cu propria fiică. Fata o roagă disperată pe naşa ei, o zână, să o ajute. Zâna înţeleaptă ştie că prinţesa nu trebuie să respingă brusc planul incestuos al tatălui ei, dar nici nu-l poate primi. De aceea o sfătuieşte pe prinţesă să ceară ceva cu neputinţă de realizat. Prinţesa cere o haină de culoarea vremii. Dar regele reuşeşte să-i împlinească această dorinţă. Şi următoarele două dorinţe – haine de culoarea lunii şi a soarelui – îi sunt îndeplinite. Disperată se duce din nou la zână, care de data aceasta o sfătuieşte să ceară ceva care îl loveşte pe tatăl ei într-un punct sensibil: pielea măgarului care defechează bani de aur şi astfel îmbogăţeşte regatul. Dar răspunsul afirmativ al propriei fiice valorează pentru rege mai mult decât preţiosul măgar, aşa că îi împlineşte şi această dorinţă.

Prinţesa fuge de la curtea tatălui ei. Ca să nu fie recunoscută, îşi mânjeşte faţa cu funingine şi se înveleşte în pielea măgarului ucis. Din cauza hainei ciudate i se spune „Piele de măgar”. Doar o dată pe săptămână se îmbracă cu hainele ei frumoase, pe ascuns. Un prinţ o vede prin gaura cheii, cei doi ajung să fie împreună şi până la urmă este iertat şi tatăl prinţesei.

Pentru a interpreta corect povestea, trebuie să adăugăm că în simbolistica miturilor măgarul întruchipează bărbăţia. Legătura dintre aur, excremente şi bărbăţie este aşadar încetăţenită mult înainte ca Freud să o prezinte public.

Un exemplu asemănător este povestea „Pun-te masă”[305], culeasă de Fraţii Grimm.

Un croitor are trei fii şi o singură capră care îi hrăneşte cu laptele ei pe toţi. Fiii trebuie să aibă grijă ca acest animal valoros să fie zilnic bine hrănit. Într-o zi, cel mai mare păzeşte capra şi o întreabă seara dacă s-a săturat. Capra răspunde:

„Multe frunze am mâncat şi de tot m-am săturat. Bee. Bee.”

Acasă însă, când tatăl îi pune aceeaşi întrebare, capra răspunde:

„Cum să mă fi săturat? Peste-o groapă am săltat, nicio frunză n-am mâncat. Bee, bee!”

Croitorul se înfurie şi îl izgoneşte pe fiul lui de acasă. Acelaşi lucru se repetă cu fraţii mai mici. În cele din urmă, croitorul trebuie să scoată singur capra la

---

[305] Fraţii Grimm (1999).

păscut şi îşi dă seama că s-a înşelat. Acum alungă capra de acasă, iar înainte o rade pe cap, ca s-o pedepsească. Între timp fiii s-au dus în străinătate la ucenicie: cel mai mare la un tâmplar, mijlociul la un morar şi cel mai mic la un strungar. Când îşi termină ucenicia, fiecare dintre ei primeşte de la învăţător un dar aparent neînsemnat, dar cu puteri fermecate. Ucenicul tâmplar primeşte o măsuţă pe care la rostirea cuvintelor „Pun-te masă” se aştern cele mai alese mâncăruri. Tânărul morar primeşte un măgar care la auzul cuvântului „bricklebrit” face bucăţi de aur. Darul pentru cel mai mic nici nu satură, nici nu îmbogăţeşte, dar în cele din urmă le este tuturor de mare folos: un sac cu un băţ în el, care la cuvintele „băţule, ieşi din sac” îi bate pe oamenii neplăcuţi.

Cei doi fraţi mai mari sunt păcăliţi în drum spre casă de un hangiu, care schimbă în secret masa care se întinde singură şi măgarul de aur cu o masă şi un măgar obişnuite. Cei înşelaţi nici nu-şi dau seama şi se fac de râs acasă faţă de tatăl lor, când vor să-i arate minunea. Din fericire însă îi scriu fratelui mai mic despre hangiul cu urechi ascuţite, iar când prâslea îşi termină ucenicia recuperează cu ajutorul băţului masa şi măgarul.

Legătura strânsă dintre bani, bărbăţie şi potenţă nu mai are nevoie de alte explicaţii dacă ne uităm la al treilea obiect minunat al fiului de croitor, cel cu care învinge hoţii şi răul. Este arma celui mai puternic

bărbat, a lui Heracle: „Băţule, ieşi din sac!”

Şi elevul lui Freud, Theodor Reik,[306] a atras atenţia în 1951 în eseul său „Aur şi excremente” asupra faptului că aztecii numeau aurul *teocuitla,* „mizeria zeilor”. Şi ajungem iar la filme aparent superficiale şi la subtextul lor. Vă amintiţi de *Piraţii din Caraibe* (2003), comedia cu

---

[306] Iată o selecţie de citate reprezentative pentru mulţi alţi psihologi şi psihanalişti, referitoare la fenomenul bani / mizerie:

Theodor Reik, „Aur şi excremente”: „Aztecii, despre care se ştie că au fost descoperiţi abia în 1519 de Hernán Cortés, numeau aurul *teocuitla,* „mizeria zeilor”, şi îi spun aşa până astăzi. A se vedea şi anumite expresii germane, englezeşti şi franţuzeşti.” Din Reik 1951, p. 183.

Percy E. Newberry scrie că scarabeul este un gândac foarte interesant, pentru că, folosit mai târziu ca sigiliu, joacă un rol important în evoluţia sistemului monedelor, astfel încât originea banilor poate fi identificată în imaginile anal-erotice ale preistoriei.

Ernest Borneman, Psihanaliza banilor: „Cred că putem trage concluzia că dorinţa de a poseda în sine, presupunând că există ca instinct specific omenesc, joacă un rol relativ nesemnificativ în modelarea atitudinilor şi comportamentelor legate de proprietate. Sentimentul proprietăţii este fără îndoială foarte complex. Toate nevoile primare, ca sexul, hrana, interesele parentale, sociale, estetice şi cele cognitive, participă la construcţia lui, care la rândul său este definit şi accentuat prin dorinţa de a fi respectat, de a se da în spectacol, de concurenţă şi de dorinţa de putere.” (Borneman

piraţi a lui Jerry Bruckheimer?

Este vorba tocmai despre aurul aztecilor, asupra căruia pluteşte un blestem. Când un pirat cuprins de lăcomie atinge o monedă, este lovit de osânda veşnică (până când Jack Sparrow învinge moartea prin viclenie

---

1986).

Simmel, despre bani şi extirpare: „Această legătură strânsă cu eul, care face ca proprietatea să apară în acelaşi timp ca sfera şi ca expresia lui, nu se leagă în niciun caz doar de el, în măsura în care durează şi este păstrat. Corespunde mai degrabă cu imaginea noastră asupra proprietăţii ca sumă de acţiuni, conform căreia tocmai renunţarea la valori, fie la schimb, fie în dar, poate aduce cu sine o anumită sporire a sentimentului personal — atracţia legată de exteriorizare, de sacrificiul de sine şi care, pe căi ocolite, înseamnă o înălţare a sinelui prin micşorare. Adesea abia în renunţare simţim proprietatea, la fel cum un mădular al corpului este simţit cel mai puternic în momentul extirpării. Atracţia lui a avea se accentuează în momentul renunţării — dureros sau chiar plăcut — într.un grad pe care nu l-ar putea atinge niciodată fără să plătească acest preţ.” (Simmel 2008, p. 549).

şi prin schimbarea realităţii). Mediul bani intră în stăpânirea piraţilor care îl consumă, le fură sufletul şi le dăruieşte, în funcţie de dorinţa lor de acumulare, foamea şi setea veşnică. Căpitanul Barbossa şi echipajul de pe Black Pearl sunt urmaşii lui Midas – dezvoltaţi de Hollywood.

Unii cititori au dat deja increduli din cap şi s-au distanţat instinctiv de asemenea teze dubioase. Şi aproape că am fi făcut şi noi acelaşi lucru în privinţa acestei teorii. Dar, presupunând că psihanaliza are dreptate, ne dă şi o cheie pentru una dintre cele mai cunoscute povestiri din mitologia greacă: povestea celui mai puternic om care a trăit vreodată, Heracle.[307]

Acest semizeu nu este doar un erou minunat, ci şi o figură tragică. Heracle îşi ucide copiii într-o clipă în care-şi pierde minţile.

Ca ispăşire, eroul se pune în slujba unui rege sadic, care îi dă sarcini imposibil de dus la capăt. Într-a cincea dintre aceste încercări misterioase trebuie să cureţe într-o singură zi grajdurile regelui Augias din Elis.

---

[307] Baldwin 2004; Vollmer 1990; Ranke-Graves 2007.

Despre acest Augias se spune că ar fi fost cel mai bogat om al Greciei antice – asta afirmă legenda. Pe câmpiile şi în grajdurile lui sunt cele mai bune vite. Nu sunt doar frumoase, ci şi binecuvântate de zei. Nu se îmbolnăvesc niciodată şi se înmulţesc din belşug. Aici începe interpretarea economică a istorisirii. Numărul de vite creşte constant şi exponenţial – şi ne lovim pe loc din nou de „externalităţile" lui Arthur Cecil Pigou, despre care am vorbit mai sus. În primul rând că urmările fertilităţii nestăvilite miros cumplit. Păşunile Peloponesului, frecventate de vitele perfecte, sunt acoperite în întregime de excremente. Duhoarea, spune legenda, răspândeşte molimi peste toată peninsula. Pe proprietarul Augias asta nu-l interesează, i se pare, aşa cum se spune în popor, un rahat.

Este pur şi simplu amuzat la apariţia lui Heracle cu sarcina lui. Pune rămăşag cu el pe zece la sută din turmă că eroul nu va reuşi să scape de tonele de excremente. Heracle se pune pe treabă şi foloseşte un truc. Mută cursul unui râu cu apă limpede înspre grajduri şi astfel excrementele sunt luate de apă şi sarcina este îndeplinită în mai puţin de o zi. Pariul a fost câştigat şi Heracle ar putea fi un om bogat. Dar Augias nu este dispus să respecte rămăşagul. Heracle trebuie să plece fără vite.

Această poveste conţine toate elementele despre care am vorbit în acest capitol: virilitate, externalităţi,

lăcomie şi zgârcenie şi excremente – şi, în cele din urmă, bani. Pentru că în tot spaţiul mediteraneean vitele sunt privite ca semn al bogăţiei: nişte monede ateniene mai vechi se numeau boi – aveau gravat, după modelul cretan, un cap de bou.

Să ne amintim aici de Freud. Bogăţia, banii sau aurul nu înseamnă aici doar mizerie, ci sunt legate şi de nevrozele asociate din psihanaliză: curăţenia pe care se obligă să o facă Heracle; în plus, lăcomia şi zgârcenia, căci Augias nu vrea să-şi plătească datoria. Însă această purtare include şi sfidarea despre care vorbea Freud.

Viţelul de aur şi concurenta intrinsecă

Şi în Biblie găsim vita ca simbol al bogăţiei: dansul israeliţilor în jurul viţelului de aur poate fi interpretat şi din punct de vedere economic, dacă viţelul este văzut în legătură cu simbolul taur/bou şi nu ca însemn religios al

slujitorilor lui Baal.[308]

Din această perspectivă istorisirea vorbeşte şi despre o ciocnire între puteri rivale: în timp ce Dumnezeu încheie cu Moise pe vârful muntelui legământul veşnic şi îi dictează cele mai importante şi sfinte porunci, jos, în vale, fetişul pământesc este divinizat. Aici stau faţă în faţă cele două valori „intrinsece" în cel mai înalt grad.

Cum am început capitolul privind în iadul lui Magica de Spell, să încheiem acest tur de forţă, de dragul variaţiei, cu o privire aruncată cerului.

Aţi urcat vreodată în cer? Noi, da. E drept că cerul nostru era la doar vreo 15 metri deasupra pământului. Se află la San Marco, la Veneţia. Dacă aţi fost deja acolo, ştiţi de frumuseţea uluitoare a eterului, în al cărui mijloc tronează Hristos Pantocrator ca stăpân al lumii. Acest eter nu este împodobit cu nori baroci şi inundat de raze de soare pictate. Este cerul. E din aur curat.

---

[308] Biblia, Ieşirea 31,18 — 33, 6. Vechiul Testament pomeneşte aici un cult al taurului ca simbol al puterii, bogăţiei şi fertilităţii, răspândit în Orientul Mijlociu (la hitiţi, cretani etc.). Numele de „viţel" trebuie să sune în mod evident peiorativ (Comentariu la traducerea unitară, Societatea Biblică Catolică, Stuttgart, 1980).

În iconografia bisericească deodată aurul nu mai simbolizează răul. Este culoarea paradisului, a credinţei, a tăriei. Vedem aşadar că nu toată lumea devine lacomă la vederea bogăţiei nesfârşite. Însă se pare că este nevoie de un proces de învăţare. Există în acest sens chiar un model biblic frumos în Evanghelia de Crăciun. Iisus stă, sărăcăcios, în scutece în ieslea din Betleem. Şi cine e lângă leagănul Lui? Nu animalele care reprezintă banii, aurul şi puterea? Boii şi măgarii.

11. Policrate şi bucuriile hedo-masochiste, dar cu măsură

Faptul că preţul pentru progresul cultural este pierderea fericirii prin creşterea sentimentului de vinovăţie corespunde întru totul intenţiei de a descrie acest sentiment ca fiind cea mai importantă problemă a dezvoltării culturii şi de a demonstra acest lucru.

Sigmund Freud[309]

Filosoful francez Jacques Lacan este de părere că

---

[309] Freud 1982d, p. 260.

imperativul civilizaţiei noastre este „Savurează!”. Este sarcina care ne delimitează viaţa, care pătrunde spre noi din toate tipurile de ordine culturală şi etică, care ni se administrează, dacă putem spune aşa, cu picătura. Se întâmplă în filme, prin politică şi economie şi chiar prin etică şi religie. Plăcerea a devenit obligaţie. Cei care nu sunt capabili să savureze din plin ajung repede să fie socotiţi oameni cu care ceva nu este în regulă. Chiar şi discuţia etică împotriva viciului include o doză de hedonism. De pildă atunci când, în discuţiile curente, argumentul este că plăcerea pe termen scurt are ca urmare o plăcere mai mică pe termen lung. Şi dacă luăm în calcul viaţa de după moarte, atunci chiar şi tradiţia creştină obişnuită urmează o logică hedonistă: cine se fereşte disciplinat în lumea aceasta de păcat (care cel mai adesea vine cu promisiunea unei plăceri pe termen scurt), aceluia i se promite plăcere pe termen lung prin mântuire: „Iar dacă ochiul tău cel drept te sminteşte pe tine, scoate-l şi aruncă-l de la tine, căci mai de folos îţi este să piară unul din mădularele tale, decât tot trupul tău să fie aruncat în gheenă”.[310]

---

[310] Noul Testament, Matei 5, 29, www.bibliaortodoxa.ro

Economia este avangarda acestei vânători utilitare, după beneficiu şi interes personal. Ea vede omul ca fiind aici pentru a maximiza cât mai repede foloasele, ceea ce tradus nu înseamnă nimic altceva decât a căuta plăcerea şi bucuria în sens material. Deşi ştiinţa economică susţine că este neutră şi analitică, e de fapt o şcoală ascunsă a valorilor şi – dacă vreţi – a moralei. Acest canon moral implicit ne învaţă că maximizarea interesului propriu este singurul scop al eforturilor oamenilor.

Dar pe lângă această fascinaţie pentru plăcere şi pentru simţirea plăcerii, pe care – dacă e să ne luăm după filosoful, matematicianul şi teologul Alfred North Whitehead – o împărtăşeşte şi Dumnezeu; pe lângă această străduanie a omului, a existat mereu şi un curent contrar în cultura occidentală: al îndoielii, al avertismentului împotriva unei plăceri prea mari şi al temerii de ceva superior. Nu există nicio poveste care să sintetizeze aceste lucruri mai bine decât cea a lui Policrate.

În acest capitol ne vom ocupa de (im)posibilitatea plăcerii şi a bucuriei, vom vorbi despre tulburările şi simptomele maniaco-depresive, bipolare ale economiei şi despre rolul teologiei. Povestirea despre Iov ne va fi de mare folos. Vom introduce un nou concept, „hedomasochism”, şi vom cerceta în profunzime acele motive care ne fac să aşteptăm o pedeapsă pentru

fericirea excesivă. În acelaşi context vom analiza teama de hybris, de semeţie – deci frica de progres, de posibilitatea de a fi prea puternici, prea asemănători cu Dumnezeu.

Policrate, cel blestemat să fie fericit

Herodot ne spune o poveste fascinantă despre un tiran puternic care a domnit cândva peste insula Samos. Acest domnitor, Policrate, ar fi fost atât de fericit, spune Herodot, încât i-a înfuriat chiar şi pe zei şi i-a făcut să se răzbune din plin:

> **Într-un fel sau altul – cum s-a întâmplat nu se ştie – , Policrate a fost ucis şi Oretus i-a atârnat trupul mort de o cruce... Când a căzut ploaia, Zeus a spălat leşul şi a fost uscat de soare şi toată umezeala din corp i-a fost absorbită. Acesta a fost aşadar sfârşitul**

fericirii îndelungate a lui Policrate.[311]

Mult înainte să se întâmple acestea, fiica lui Policrate i-a văzut moartea în vis şi i-a spus celui mai bun prieten şi aliat al tiranului, egipteanul Amasis, care a încercat să-l avertizeze pe Policrate: „I-a spus deci Amasis lui Policrate: este o bucurie să auzi de un prieten că-i rodesc toate, dar rodul tău nespus nu-mi aduce bucurie, căci ştiu că zeii sunt geloşi”.

Şi apoi Amasis continuă cu argumentaţia, însă nu se mai foloseşte doar de argumente religioase, ci de experienţa de zi cu zi şi de bun simţ:

---

[311] Morford / Lenardon / Sham 2010, Übers. OT.

Pentru mine însumi şi pentru toţi cei pe care îi iubesc doresc când biruinţă, când piedici sau greutăţi. Deci să trec prin viaţă într-o succesiune de bine şi rău, mai degrabă decât să trăiesc într-o fericire fără sfârşit. Eu unul nu am auzit de nimeni să-i fi izbutit toate şi care să nu fi fost lovit în cele din urmă de soartă şi să fi pierit.

Deci Amasis îi dă următorul sfat:

Auzi-mi dar cuvântul şi întâmpină-ţi fericirea după cum urmează, întreabă-ţi inima care dintre bunurile tale îţi este cel mai preţuit şi de care vrei să te desparţi cel mai puţin. Ia-l, orice ar fi, şi aruncă-l, să nu mai fie văzut niciodată de vreun om. Ca fericirea ta să nu fie lovită de pagubă, fă cum te-am sfătuit.

Policrate face cum i-a spus prietenul lui şi caută bunul lui cel mai de preţ. Din fericire pentru soţia şi copiii lui, preţuieşte un inel cu pecete mai mult decât propria familie. Astfel dăruieşte această bijuterie faimoasă mării. Acum îşi spune că şi-a împlinit dorinţa şi că furia zeilor a fost potolită. Fericit, face mare sărbătoare în castelul lui şi îi invită pe toţi aliaţii, ca să sărbătorească împreună împăcarea lui cu soarta. În ziua marelui banchet pescarii pescuiesc un peşte imens şi i-l dăruiesc regelui, care pune imediat să fie gătit pentru oaspeţi. Policrate taie deci peştele în faţa tuturor oaspeţilor de onoare, dar din stomacul delicatesei se rostogoleşte deodată inelul. Când aude de întâmplare, Amasis o rupe cu Policrate. Tiranul din Samos însă suferă moartea cumplită pomenită mai devreme, după ce duşmanii îi întind o capcană.

Cicluri economice

Povestirea fericirii enorme a lui Policrate merită interpretată din mai multe unghiuri. Psihanaliza şi criminologia au descoperit primele povestea, Sigmund Freud şi John Carl Flugel au pus-o în legătură cu

impulsul de a-ţi face singur rău. Ideea fericitului care se pedepseşte singur şi a compensării răului poate fi transpusă în economie. Pentru că o dinamică, aşa cum se poate desfăşura în psihicul unui individ, îşi poate găsi corespondent la nivelul întregii societăţi. Căci societatea nu e nimic altceva decât o colecţie de manifestări psihice şi sentimente comune.

Şi nu auzim atât de des de la economişti, politicieni şi ziarişti că economia se află în depresie? Această analiză niciodată verificată care ne însoţeşte de la declanşarea fenomenelor de criză nu este, nici vorbă, acceptabilă – şi nu ar rezista niciunei cercetări psihologice. Deci economia nu este depresivă. Este mai degrabă maniaco-depresivă. Într-adevăr, economia dă dovadă de tendinţe bine documentate de a se comporta ca o persoană cu tulburare bipolară, adică de a exagera lucrurile în toate înfăţişările, în vremuri bune şi rele deopotrivă.

Ideea că „nu poţi fi mereu binecuvântat”, pe care Paul Simon o cântă în cântecul lui „American Dream”, simbolizează ideea noastră despre istoria omenirii şi interpretarea ei. Nimic nu trimite mai clar la această idee decât existenţa ciclurilor economice. În mare, economia civilizaţiei occidentale a crescut constant în ultimele secole, deşi această creştere a oscilat între faze de vârf şi prăbuşiri economice. În istoria ştiinţelor economice au existat mereu încercări de a explica acest

lucru şi de arăta de ce economia ca sistem nu creşte liniştit şi egal (cum se întâmplă în cazul omului care creşte până ajunge adult, la fel cum copiii nu cresc pentru ca apoi să se micşoreze iar). Este oare posibil ca economia să se comporte precum complexul lui Policrate, ca binele sau saltul să fie mereu legate de pedeapsă sau criză?

Nedreptăţi pozitive

Cuvântul „nedreptate” are o conotaţie preponderent negativă. Este vorba despre un eveniment legat de incorectitudine, ceva care nu este sistematic, ceva cu care nu suntem de acord şi care, dacă ar fi după noi, ar evolua cu totul altfel. Ca atunci, de pildă, când drepţii suferă şi corupţii profită. Este în mod evident nedrept, motiv pentru care cuvinte ca „incorect” şi „nedrept” sunt înţelese în general în sens dezavantajos, necuviincios sau pur şi simplu într-un context negativ.

Dar uităm prea uşor că nedreptatea poate avea şi un efect întru totul pozitiv. Când ni se întâmplă lucruri bune despre care suntem de părere că nu le meritătm, este tot un fel de nedreptate pozitivă, pentru care pare să ne lipsească definiţia. Pentru că este cunoscută de

toată lumea, introducem aici încă o dată o povestire din Noul Testament. Este parabola lucrătorilor viei: stăpânul unei vii le plăteşte tuturor lucrătorilor aceeaşi simbrie. Cei care muncesc toată ziua primesc la fel de mult ca cei care vin la lucru doar o oră. Un dinar fiecare. Cei care muncesc toată ziua socotesc că acest lucru nu este corect şi se plâng.

Partea uimitoare a poveştii este că cei care se simt trataţi nedrept sunt tocmai cei care sunt plătiţi corect, pentru că primesc o simbrie cinstită şi hotărâtă dinainte. Dacă ar fi să ne luăm după măsura nedreptăţii, „lucrătorii pe termen scurt" ar trebui să se plângă pentru că primesc mai mulţi bani decât se cuvine. Per total însă nimeni nu primeşte mai puţini bani decât s-a înţeles. Deci stăpânul viei este „pozitiv nedrept". Ca şi în alte parabole ale Noului Testament este vorba de a arăta natura aparent paradoxală a împărăţiei lui Dumnezeu. Astfel privite lucrurile, la dezbaterea dacă Dumnezeu e drept sau nu s-ar putea adăuga: Dumnezeu nu e drept; slavă Domnului.

Să revenim la problema lui Policrate, care primeşte şi el mai mult decât pare drept în funcţie de munca şi faptele lui. Nu ni se întâmplă şi nouă să avem sentimentul că nu am fost răsplătiţi corect – şi anume într-un sens foarte pozitiv? În consecinţă inconştientul nostru declanşează următorul mecanism: măsura bogăţiei (materiale sau imateriale) este nemeritată, prea

mare, abundenţa a creat un dezechilibru în ordinea (dreaptă) a lucrurilor. Câştigul e „prea bun” pentru a fi drept, pe scurt „prea bun ca să fie adevărat” sau în tot cazul „prea bun pentru a fi adevărat pe termen lung”. Pentru că însă suntem beneficiarii acestei nedreptăţi, pentru că tragem foloase din ea, nu ne plângem. Şi totuşi: deşi reprimăm impulsul, intuim că această „incorectitudine”, această „nedreptate”, acest „exces” vor trebui reechilibrate la un moment dat.

Trauma sublimă sau pozitivă

Cu alte cuvinte: psihicul nostru nu reprimă doar experienţe şi afecte negative, ci facem acelaşi lucru cu evenimentele pozitive. Deci dacă folosim cuvântul „traumă” pentru a defini urmările unui eveniment negativ grav, putem să-l folosim şi pentru consecinţele unui eveniment pozitiv. Şi aceste traume sublime se pot exprima în atitudini şi acţiuni distructive sau creative, în egală măsură. Putem de asemenea foarte bine să spunem că aceste traume sunt eficiente în cazurile în care credem că s-a întâmplat cu adevărat ceva nedrept (plângerea pe care o folosim cel mai des în copilărie este „nu e drept!”).

Deci nu doar întâmplările negative pot zgudui coordonatele simţului realităţii, ci şi cele pozitive, cum a descoperit psihologul şi psihanalistul Slavoj Žižek. Avem tendinţa să ne privim „platoul” psihologic ca pe o câmpie plată şi regulată pe care simbolurile, întâmplările şi obiectele sunt legate între ele, structurate şi ordonate – conform unei logici psihologice spaţiu-timp. Cu alte cuvinte, presupunem că axele x, y şi z sunt linii drepte care ne dau posibilitatea să descriem între ele întâmplări, obiecte, simboluri, fapte şi relaţii. Această imagine seamănă bine cu spaţiul euclidian din vremea lui Newton.

Ce-ar fi însă dacă spaţiul nostru psihologic s-ar comporta ca spaţiul fizic, despre care ştim că nu este ca cel ideal euclidian, adică nu neapărat drept? Ce-ar fi dacă în continuul nostru ar apărea un obiect cu forţă mare de atracţie şi ne-ar îndoi continuul spaţiu-timp? Coordonatele noastre, sistemul nostru de raportare nu ar mai fi drepte sau plate, ci neregulate, strâmbate.

Din cele pe care le cunoaştem din psihologie, traumele au tendinţa să se comporte ca asemenea obiecte fizice cu forţă mare de atracţie. Unele ne atrag, altele ne resping; şi ne strâmbă percepţia psihologică. Nu este aici locul pentru o analiză aprofundată, dar trebuie să observăm că afectele percepute ale răspunsului nostru emoţional nu sunt univoce. Unele dintre aceste forţe de atracţie sunt percepute de noi în

acelaşi timp ca plăcute şi producătoare de plăcere şi foarte negative (de pildă iubirea-ură). Pe de altă parte resimţim ca pozitive anumite forţe respingătoare (tensiunea când ne uităm la un film care ne place), pe altele ca pur negative (respingerea iubirii; agresivitatea împotriva celorlalţi).

Acest spaţiu psihologic conţine fanteziile, poziţiile etice, judecăţile şi simbolurile noastre şi în acest spaţiu se mişcă şi forţele economiei (este suficient să ne uităm la forţa publicităţii, pe care am discutat-o în capitolul despre deformarea realităţii). Este vorba deci despre prăpastia dintre eul real şi idealul eului, între dorinţele mele şi dorinţele pe care de fapt nu mi le doresc. Poate că acest spaţiu – să-i spunem, după modelul nostru, al doilea derivativ al dorinţelor – , poate deci că acest al doilea derivativ este mai responsabil pentru traumele noastre decât dorinţele şi temerile „nefalsificate”.

Să revenim la trauma pozitivă: traumele grele au tendinţa să strâmbe spaţiul psihologic din jurul lor – şi în cazurile extreme (ca „găurile negre” din fizică) aceste forţe dobândesc o asemenea intensitate încât se suprapun cu alte forţe, ceea ce ar fi imposibil într-un spaţiu bidimensional.

Un exemplu pentru o asemenea traumă pozitivă „gravă” este iubirea sau mai degrabă starea care ar putea fi descrisă ca procesul de îndrăgostire. Nu îl iubeşti doar pe celălalt, ci întreaga lume înconjurătoare

este oarecum privită prin prisma afectelor pozitive, care în această stare de îndrăgostire îl cuprind pe cel care iubeşte. Lucrurile care cu puţin timp în urmă i se păreau foarte interesante celui care iubeşte pălesc; viaţa pare să capete un sens cu totul nou. Nu se pune atât problema pe cine sau ce iubim. Nu ne interesează aici atât relaţia dintre doi oameni care se iubesc, ci în primul rând persoana care iubeşte şi relaţia ei cu lumea: toată lumea se schimbă sau, cum se zice în popor, „se-ntoarce cu susul în jos". Într-o lume dominată de economie părem să avem mai multe probleme cu iubirea decât cu ura – şi cele mai multe traume ale omului modern al consumului sunt pozitive, nu negative.

Un alt exemplu, ceva mai comun, vine din lumea culinară. Oricine a trăit la un moment dat ceva asemănător: dacă mergi la Milano şi seara savurezi la un restaurant bun o mozzarella, care declanşează o senzaţie inegalabilă, sistemul de coordonate al celui care savurează se schimbă serios, chiar dacă cu privire la o brânză de bivoliţă (aici putem schimba în funcţie de preferinţe, de la o bere la Praga până la un tort Sacher la Viena). Asemenea evenimente culinare vor pune într-o asemenea măsură în umbră gustul tuturor tipurilor de mozzarella mâncate până atunci, încât vor influenţa şi plăcerile viitoare („Nicio mozzarella n-o să mai fie ca cea de la Milano", cel puţin până când o mozzarella va fi cu adevărat mai bună decât cea de la Milano). Vedem

aşadar că „sublimul”, „cel mai bun” poate fi în acelaşi timp extatic şi distructiv şi că poate provoca în acelaşi timp dorinţa şi voinţa şi teama. Nici lumea lucrurilor „mai bune” sau a „sublimului” nu este niciodată stabilă sau previzibilă după natură. Este însă fără îndoială periculoasă, din cauza însuşirii ei înşelătoare. Este suficient să ne amintim ce sunt dispuşi să facă oamenii din dragoste. Aşadar se poate spune şi că în cele din urmă este o chestiune de gust şi de instinct de conservare să laşi asemenea forţe de atracţie să aibă efect asupra ta sau să te închizi faţă de ele.

Puterea sublimului

„De multe ori nu este în puterea noastră să avem sau să nu avem credinţă. Dar sublimul, care lucrează cu o forţă poruncitoare şi irezistibilă, convinge orice cititor, fie că vrea, fie că nu.” Nu este vorba despre un text postmodern sau deconstructivist, ci despre un tratat clasic al profesorului de poetică (Pseudo) Longinus,

Despre sublim, scris în secolul I după Hristos.[312] Dacă Longinus are dreptate, puterea sublimului este imensă. Acest sublim nu face apel la raţiunea, la logica noastră şi nici măcar nu cere permisiunea de a se completa logic cu alte conţinuturi ale gândurilor noastre, cu simboluri sau conţinuturi de credinţă preconcepute. Acest extraordinar „nu-i convinge pe ascultători, ci îi aruncă în extaz”[313]. Sublimul îl duce pe cititor într-o stare neobişnuită, îl scoate în acelaşi timp dintr-un domeniu pe care îl înţelege şi cu care este obişnuit, din domeniul controlului. Sublimul, supranaturalul are astfel puterea să formeze concepte şi idei măreţe.

---

[312] Longinus 1890, p. 4. Este vorba despre o traducere directă din engleză. în traducerea germană cuvântul „credinţă” este tradus prin parafrază. Se spune: „Efectul celui care vrea să convingă depinde de noi, în timp ce extraordinarul are o putere şi o forţă de atracţie irezistibile”. (Longinus 1988, p. 7)

[313] Longinus 1988, p. 5.

Aristotel vorbeşte şi el despre „efectul stupefiant” al „stării accentuate de fericire”, în opoziţie cu „starea normală de fericire” („bucuria normală” dispare în faţa unei „bucurii accentuate”, de pildă una provocată de droguri) şi această nouă bucurie o înlocuieşte oarecum pe cea normală.[314]

Sublimul pare aşadar să nu aibă mai nimic de-a face cu celelalte experienţe sau cu logica noastră: „Ceea ce este minunat ne tulbură puterea de judecată şi eclipsează ceea ce e doar raţional sau plăcut”.[315] Deci sublimul poate restructura realitatea. Nu numai că scoate din uz regulile existente ale obiectelor percepute,

---

[314] Aristotel face analiza fericirii în *Etica nicomahică,* Etica I 1094 până la pp. 11 şi urm., Etica I, 5, Etica X, 6 şi 7 1176a, 1177a.

[315] Din nou aici este vorba despre o traducere din engleză, pentru că traducerea germană a lui Schonberger se îndepărtează drastic de varianta engleză. Longinus 1890, p. 5. „That which is admirable ever confounds our judgement and eclipses that which is merely

poate inversa şi ordinea logică. După Longinus, sublimul are un efect atât de puternic încât se apropie de sentimentul orgiastic, pentru că „trezeşte sentimentele ascultătorilor într-un fel care îi face aproape să renunţe la ei şi îi transpune într-o frenezie orgiastică”.[316]

Nu este de mirare aşadar că un eveniment sublim, „mare”, dă naştere în psihicul nostru unei situaţii asemănătoare unui vis. Acum psihicul se poate desfăşura în două direcţii. Fie îţi asumi trauma pozitivă şi o încorporezi, fie experienţa declanşează o forţă de atracţie de tip fetiş şi subiectul încearcă să repete la nesfârşit aceeaşi experienţă. Prima opţiune pare greu de aplicat, tot aşa cum nu poţi integra pur şi simplu o traumă negativă în viaţa de zi cu zi, ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Dacă însă vorbim despre o nedreptate

---

reasonable or agreeable”.

[316] Longinus 1890, p. 74: „…rendering them almost beside themselves and full of orgiastic frenzy.”

pozitivă, atunci nu este tocmai dificil să faci legătura între acest concept şi complexul lui Policrate – şi cu economia.

Dacă deci nu găseşti calea de mijloc, ci prea mult bine alternează mereu cu prea mult rău şi unul îl înlocuieşte nemijlocit pe celălalt, există un nume pentru acest lucru. Vremurile bune sunt exagerate până la o stare maniacală periculoasă, iar vremurile rele până la depresii suicidare – nu se poate menţine echilibrul între cele două. Vorbim despre o tulburare bipolară, în limbajul cotidian afecţiune maniaco-depresivă.

Economia maniaco-depresivă

Merită să facem aici o comparaţie cu tratamentul clinic al acestei boli pentru a vedea dacă se pot trage eventuale paralele cu economia sau măcar dacă există modele de comportament şi tratament asemănătoare.

Deşi auzim mereu că economia este în depresie şi mai rar că este într-o fază maniacală, este important să observăm că – din punct de vedere clinic – ambele stări pot duce până la colapsul organismului şi chiar până la sinucidere. Şi poate la fel de important este că afecţiunile maniaco-depresive trebuie tratate cu totul

altfel decât, de pildă, depresiile.

În timpul unei depresii pacientului i se dau antidepresive, pentru întărirea trupului şi a sufletului. Dacă prin intermediul lor bolnavul dobândeşte mai multă energie şi o dispoziţie mai bună, aceasta este în general o veste foarte bună. În schimb maniaco-depresivii nu trebuie trataţi doar cu antidepresive, iar faptul că îşi redobândesc buna-dispoziţie nu este neapărat un semn bun. În cazul unei personalităţi maniaco-depresive, stabilizatorii de dispoziţie sunt medicamentul recomandat, iar scopul nu este să binedispui pacientul, ci să-i menţii dispoziţia la un nivel stabil.

Dacă puţini economişti folosesc definiţia „maniaco-depresiv", cei mai mulţi preferă să se ocupe, prin viu grai sau în scris, îndeosebi cu vindecarea depresiilor economice. Însă foarte puţini au pus preţ până acum pe tratamentul fazelor economice maniaco-depresive. Cum această carte priveşte sistemul din perspectivă psihologică, este cazul să începem chiar aici: cu mania.

Mania

Nu este prea dificil să traduci în limbaj economic faza maniacală a unei tulburări bipolare – în primul rând dacă ne amintim manifestările dinainte de începutul crizei din 2007. Ne amintim foarte bine evaluările peste măsură de pozitive (aproape orice era evaluat de agenţiile de rating cu AAA), precum şi estimările legate de viitoarele evoluţii (o viziune pozitivă). Produsul intern brut (PIB) era predestinat să crească în mijlocul bucuriei şi prosperităţii, la fel cum preţurile la locuinţe erau predestinate să crească necontenit. Deficitele bugetare păreau de importanţă redusă, iar economia ca ştiinţă, cândva o ştiinţă întunecată, de-a dreptul melancolică, a devenit o disciplină cât se poate de vioaie (vom mai reveni la această tendinţă bipolară a economiei). Modelele matematico-econometrice funcţionau fără greş, globalizarea nu-şi arăta decât partea luminoasă şi toată lumea avea încredere în pieţele financiare, sprijinindu-se pe siguranţa benignă că toată lumea ştie ce e de făcut – şi că ştie şi ce face. Conform acestei evaluări, pieţele se comportau raţional, sau, mai bine spus, „extraraţional”, şi toată lumea era plină de încredere că acel *unorchestrated orchestrator* sau „mâna invizibilă” ne dirija în siguranţă şi ne coordona dorinţa de profit şi ne conducea pe toţi către un viitor minunat.

Când lucrurile au devenit însă prea frumoase pentru a mai putea fi adevărate, au fost cuprinse de

instabilitate şi s-au surpat. Sistemul – o noţiune care cuprinde valori şi dogme dintre care unele sunt codificate în legi, altele se exprimă în cursul acţiunilor, altele în preţurile caselor – , acest sistem aşadar nu şi-a mai putut menţine nivelul de fericire şi ce s-a întâmplat apoi a fost o prăbuşire ca a lui Icar din ceruri (că tot veni vorba, locul legendar unde a avut loc această dramă a fost Marea lui Icar, din jurul insulei Samos, pe care a domnit Policrate). Şi nu ne-am purtat oare în 2007 şi 2009 chiar ca acest Icar, care s-a ridicat prea mult spre cer cuprins de încântare şi de credinţa că poate să zboare. Prea sus pentru aripile lui artificiale de ceară, al căror secret, ceara, nu l-a înţeles cum trebuie, şi pentru că altcineva i le făcuse (în legendă – geniul Dedal, în cazul nostru – geniile matematice care au creat modelele economice).

Oricum. Cuvântul „manie”[317] vine din greacă şi înseamnă „nebunie”, iar simptomele maniei sunt:

---

[317] Aici este utilă definiţia maniei reale, conform *ICD-10, F30,1:* „Starea de spirit depinde de situaţie şi poate oscila între voioşie fără griji şi excitare aproape necontrolată. Starea de spirit agitată

este legată de impulsuri înmulţite şi duce la hiperactivitate, dorinţa de a vorbi şi nevoie diminuată de somn. Inhibiţiile sociale obişnuite se pierd, atenţia se pierde, în schimb se ajunge adesea la o puternică lipsă de concentrate. Aprecierea de sine este crescută, ideile megalomane şi optimismul fără măsură se exprimă liber. Pot apărea tulburări de percepţie, cum ar fi aprecierea culorilor ca fiind neobişnuit de vii şi adesea frumoase, alături de o preocupare pentru detaliile unor structuri de suprafaţă sau ale unor ţesături şi în plus hiperacuzie subiectivă. Persoana în cauză poate începe proiecte extravagante şi imposibil de dus la capăt, poate cheltui nechibzuit bani sau în contexte cu totul inadecvate poate fi agresivă, îndrăgostită sau glumeaţă. în anumite perioade maniacale dispoziţia este mai degrabă încordată şi bănuitoare decât agitată. Episodul durează cel puţin o săptămână şi este destul de grav pentru a întrerupe mai mult sau mai puţin capacitatea de funcţionare profesională şi socială. Buna-dispoziţie este asociată cu înmulţirea impulsurilor şi a mai multora dintre simptomele menţionate, în special dorinţa de a vorbi, nevoia redusă de somn, ideile megalomane şi optimismul exagerat”. Din Dilling 2014, p. 162.

- hiperactivitatea (Organizaţia Mondială a Sănătăţii vorbeşte despre „spirits to barely controllable exuberance”) şi
- conştiinţa extinsă, prin care întâmplările prezentului şi viitorului sunt văzute într-o lumină prea pozitivă, „încrederea şi conştiinţa de sine sunt extinse excesiv”, „pierderea reţinerii sociale normale”, „persoana maniacală se va simţi ca şi cum obiectivele ei le sunt superioare tuturor celorlalte, ca şi cum nu ar exista niciun fel de consecinţă negativă a acestui mod de a acţiona sau numai consecinţe mărunte – şi ca şi cum nu trebuie să dea dovadă de nicio reţinere în urmărirea propriilor scopuri”.

Această descriere se potriveşte foarte bine cu comportamente pe care nu le vedem doar în studii psihologice, ci şi în romane şi filme. Pe scurt: înainte de criză am perceput prezentul şi viitorul într-un sens foarte pătimaş – în adevăratul sens al cuvântului. Nu numai că am presupus că am ajuns într-un târziu la sfârşitul alternanţei ciclurilor de „boom şi criză”. Şi

prognozele noastre economice erau cât se poate de pozitive. Porneau de la premisa că PIB va creşte cu adevărat constant – ca şi cum ai porni în călătorie cu un iaht cu pânze şi ai renunţa la motorul auxiliar pentru că porneşti de la premisa că vei avea mereu vânt prielnic. Înaintea crizei ne simţeam ca un pacient în faza maniacală – atotputernici.

Dar pacientul maniacal mai are un comportament caracteristic, cheltuiala nechibzuită, ceea ce ne duce la următorul fenomen: al „comportamentului dispus la risc”[318] – din perspectiva normală.

În starea maniacală pacienţii muncesc adesea foarte intens şi au impresia că trebuie să doarmă puţin sau chiar deloc. În aceste perioade se simt şi foarte inovatori, productivi, şi lucrează aproape fără întrerupere, consumându-şi resursele interne (în mod sugestiv, în engleză acest lucru se numeşte *burning the midnight oil).* Asta se întâmplă până când se termină *midnight oil.*

Aici precizăm din nou: mania şi depresia sunt un domeniu foarte complex şi cercetat intens al psihiatriei.

---

[318] Banett / Smoller 2009.

Nu avem pretenţia să încadrăm datele economice în manifestările clar delimitate ale maniei. Important în contextul nostru este însă să arătăm că – la fel ca în economie – există forme de tranziţie de la normalitate la boală, care cel puţin în context economic pot avea şi părţi cu totul pozitive. Să comparăm de pildă starea de creştere economică cu hipomania, o formă mai blândă a maniei, şi vom observa paralelisme uimitoare – conform *ICD-10* această stare este definită după cum urmează: „Dispoziţia este stabilă, uşor tonică, motivaţia şi activitatea sunt crescute şi de obicei se observă un sentiment ieşit din comun de bine şi de forţă fizică şi psihică. Adesea apare o creştere a sociabilităţii şi a dorinţei de a conversa, o încredere exagerată, libido crescut şi o dorinţă diminuată de somn, dar nu în măsura în care să ducă la întreruperea activităţii profesionale sau la respingere socială. Iritabilitatea, postura îngâmfată şi comportamentul grosolan pot apărea în locul frecventei sociabilităţi euforice”.[319]

În economie această „fază hipomaniacală” ar putea fi descrisă ca premergătoare unui boom.

[319] Dilling 2014, p. 160.

Frecvenţa şi interacţiunea comerţului, deci comunicarea economică, cresc masiv, actorii de pe piaţă au o activitate şi comenzi peste măsură, iar atenţia presei, care caută vedete ale viitorului şi moguli ai prezentului seamănă foarte bine cu sociabilitatea exagerată. Şi în concordanţă cu acest nimb se creează şi conştiinţa de sine şi atitudinea susţinătorilor pieţei.

Pornind de aici am putea descrie astfel economia noastră: muncim prea intensiv şi prea mult, deşi generaţia noastră este cea mai bogată din toate timpurile. Nu putem să ne odihnim şi să ne deconectăm. Doar criza a provocat – involuntar, firește – această deconectare. Şi acesta a fost şi mesajul ei: fiţi mai lenţi, faceţi-mă mai lentă. Dacă toţi ar fi suferit în egală măsură de pe urma crizei, atunci ar fi rezultat într-adevăr o încetinire, în genul unui timp de lucru scurt de muncă pentru toţi. Munceşte patru zile şi ocupă-te timp de trei zile de tine, de prieteni, de familie. Aşa însă efectele crizei au fost deturnate în şomaj pentru unii şi mai mult de muncă pentru ceilalţi.

Este interesant că multe filme de la Hollywood vorbesc despre lipsa de timp pentru familie, prieteni şi pentru tine însuţi – sau, cu alte cuvinte, despre faptul că „munca ne mănâncă viaţa”. Această dorinţă de linişte şi timp liber este evident reprimată de stilul nostru de viaţă – de ce lăsăm asta să se întâmple? De ce nu lăsăm pur şi simplu această dorinţă să crească în continuare,

pentru ca apoi să o punem în aplicare în economia reală? Sigur că acum se poate afirma: duhul este osârduitor, dar trupul este neputincios. Dar aici formularea ar trebui inversată: economia, trupul, are nevoie în mod clar de o pauză, dar duhul nostru nu vrea să accepte acest lucru. Aşa văzute lucrurile, criza din 2008 şi stagnarea/recesiunea care i-a urmat nu a fost nici măcar un semn de boală economică, ci mai mult unul de oboseală. Economia avea nevoie de odihnă, nu de alte băuturi energizante şi tonifiante.

Mai există o paralelă foarte interesantă între un om cu tulburări maniacale şi sistemul economic: în cele din urmă, pacientul maniacal caută „ajutor prin tratamentul clinic, pentru a se proteja pe sine şi a-i proteja pe ceilalţi". Şi nu asta s-a întâmplat de curând? Coloana vertebrală a economiei, economia financiară, s-a rupt şi a trebuit tratată spitaliceşte, pentru a fi readusă în „starea normală". Acelaşi lucru se poate afirma despre economie în ansamblul ei: a trebuit să primească doze masive de bani de la stat şi dobânzi reduse excesiv de la băncile naţionale, pentru a nu se scufunda de tot. Şi acest „tratament clinic" a trebuit şi trebuie să fie administrat chiar în timp ce scriem aceste rânduri, până când lucrurile revin la starea normală.

Iată ce scrie un cunoscut portal britanic

specializat în probleme de sănătate[320] despre manii: „Când pacienţii îşi revin din starea de manie regretă adesea lucrurile făcute în starea maniacală”. Exact acest regret s-a simţit după mania economică.

Bancherii cinstiţi s-au îmbrăcat în sac. Reprezentantul direcţiei unei bănci europene de vârf a sintetizat astfel situaţia la un congres: „Ce am făcut şi ce am gândit – privind lucrurile din perspectiva zilei de astăzi, am fost beţi”.[321]

---

[320] www.patient.co.uk

[321] Trebuie să adăugăm că nu toate episoadele maniacale se sfârşesc cu colapsul persoanelor afectate. Nici în economie nu se întâmplă aşa. Se ajunge mai des la stările comparabile cu „hipomania”, deci cu o formă mai blândă de manie. Trebuie menţionat aici şi că există şi alte simptome ale maniei care nu pot fi transpuse atât de simplu în lumea economică, sau doar la nivel sublim, filosofic: iritabilitatea şi lipsa concentrării, tendinţa de a vorbi prea mult, discurs ininteligibil şi abrupt, comportament sexual anormal (adesea excesiv).

De ce maniile sunt mai periculoase pentru economie decât depresiile

Maniile se dovedesc cel mai adesea a fi la fel de periculoase ca stările de melancolie – în ambele cazuri se ajunge la colaps. Şi în timp ce lumea dezbate până în cel mai mic amănunt pericolele crizelor economice şi ale creşterii diminuate, ne vom concentra pe ceea ce se trece cu vederea: pericolele maniilor şi ale perioadelor cu rate mari de creştere.

Până acum era un modus vivendi al vremurilor noastre să cumpărăm creşterea cu preţul stabilităţii. Acest lucru se deduce simplu din produsul intern brut orientat în funcţie de statistica creşterii (care nu a fost gândită niciodată ca statistică a succesului, ci pur şi simplu ca statistică a activităţii economice). Doar un nebun ar fi de părere că este mai bogat cu 100000 de euro dacă împrumută aceşti bani. Banii nu sunt ai lui, ci împrumutaţi. Într-o zi va trebui să îi restituie. Când însă un guvern face datorii de trei la sută din PIB (şi apoi investeşte aceşti bani în economie) şi PIB creşte în acelaşi an cu trei la sută, toată lumea – inclusiv

economiştii de vârf – este încântată. Este însă o mare diferenţă între a împrumuta bani şi a-i avea.[322] Părem să confundăm voioşi aceste două lucruri diferite. Ar trebui să ne mai gândim o dată ce se află în spatele prescurtării PIB. Dacă o păstrăm, nu ar trebui să însemne produs intern brut, ci produsul îndatorării brute. Însă produsul îndatorării brute a crescut cu adevărat cu trei la sută: imperiul datoriilor noastre, castelul nostru de cărţi a crescut din nou după criză.

Aşa am dezvoltat în vremuri economice bune manii. Ar fi trebuit să ne plătim datoriile în vremea dinaintea crizei şi să încetinim pulsul economiei, dar am făcut contrariul, atât în SUA, cât şi în Europa. Ne-am supraîncărcat ţările cu datorii şi le-am făcut instabile, fragile, dependente de deficite – aşa cum un drogat devine dependent şi colectează datorii. În numele creşterii, ne-am pus într-o situaţie foarte riscantă.

Cu acest comportament am avut mare succes, am reuşit să vindem stabilitatea şi am cumpărat în schimbul

---

[322] Este ca şi cum am număra de două ori aceiaşi bani: dacă iau cu împrumut zece milioane ca să construiesc un hotel, le am apoi pe amândouă, şi zece milioane, şi hotelul?

ei o creştere temporară. Efectul a constat în economii care au crescut foarte repede, dar din păcate au fost şi foarte instabile. Practic am inventat un vehicul extrem de rapid, care explodează în momentul în care se opreşte. Un mod nu tocmai responsabil – ca să folosim un eufemism – de a construi maşini. Nu auzim mereu, în toate situaţiile posibile, în avion, în clădiri şi trenuri, că „siguranţa e pe primul loc”? în consecinţă, ne concentrăm pe riscurile mici care fac parte din sistemul pe care l-am creat. De ce nu putem avea aceeaşi atitudine precaută şi în economie? Între motociclişti se spune, atunci când vara îşi pun hainele grele de piele din motive de siguranţă, că nu le poartă pentru drum în sine, ci pentru accident. Sau mai clar: dacă eşti de părere că nu ai nevoie de cască, probabil că într-adevăr nu-ţi trebuie.

Presupunând că nivelul datoriilor noastre ar fi fost zero sau foarte mic, singurul efect al crizei ar fi fost să crească datoria de stat cu 20-30 la sută, ceea ce în cazul unor datorii de bază mici şi al unor dobânzi mici la datorii nu ar fi periclitat deloc societatea. Fascinaţia vitezei artificiale ne-a dus la prăbuşire, nu criza în sine. Nu melancolia ne pune în pericol, ci maniile noastre.

Să luăm un exemplu din istoria recentă. Cu puţin timp înainte de criza imobiliară din 2007 din SUA, economia americană era foarte vioaie: PIB crescuse timp de ani întregi cu o viteză record şi atinsese un nivel

impresionant. Şomajul era scăzut, concurenţa şi productivitatea, ridicate, iar Silicon Valley croia noi drumuri cu ideile sale inovatoare. În ceea ce priveşte macrostatistica, niciun norişor nu se vedea pe cerul senin.

Summertime, and the livin' is easy
Fish are jumpin' and the cotton is high
Oh, your daddy's rich and your ma is good-lookin'
So hush little baby, don't you cry.[323]

Şi exact în aceste vremuri lipsite de griji s-a dezlănţuit furtuna. În punctul culminant al maniei noastre s-a ajuns la colaps, încetinirea creşterii a fost o consecinţă a crizei, nu una dintre cauze. Criza a venit pe neaşteptate şi ne-a prins nepregătiţi cu povara datoriilor – ca şi cum am fi fost inconştienţi sau beţi. Nu am fi putut acumula în continuare datorii decât pornind de la premisa unei creşteri permanente şi constante. Chiar şi sectorul bancar – până atunci sinonim al seriozităţii,

---

[323] George Gershwin, *Porgy and Bess,* 1935. [E vară şi viaţa-i uşoară/Peştii sar şi bumbacul a crescut/ O, tatăl tău e bogat şi mama-i frumoasă/ Nu plânge, dar, puiule — n.t.]

precauţiei, atenţiei, rezistenţei şi calculului – a păţit-o. Bancherii erau pregătiţi să se ocupe de toţi ceilalţi, mai degrabă decât să-şi facă treaba cum trebuie. Băncile au trecut printr-un cutremur care a zgâlţâit toată lumea.

„Podoaba ta, Israele, a fost doborâtă de pe înălţimile tale! Cum au căzut vitejii!”[324]

Nu a avut loc următorul scenariu clasic al unei crize economice, cum ar fi fost de aşteptat conform retoricii pro-creştere: la început ar scădea cererea pentru bunuri şi servicii; apoi companiile ar scădea producţia, ceea ce ar face PIB să se contracte şi şomajul să crească; puterea de cumpărare ar fi şubrezită; anumite firme ar trebui să se închidă şi multe altele nu ar putea să-şi plătească datoriile la bănci, din cauza planurilor şi a aşteptărilor prea optimiste (ale băncilor şi ale firmelor deopotrivă). În consecinţă, băncile nu ar avea suficient capital la dispoziţie, aşa că disponibilitatea lor de a da împrumuturi ar scădea, ceea ce ar amplifica iarăşi criza imobiliară, motiv pentru care sectorul financiar-bancar ar începe să se fărâmiţeze: unele bănci ar da faliment, altele în schimb ar avea

---

[324] Vechiul Testament, 2 Regi 1, 19, www.bibliaortodoxa.ro

nevoie de ajutor de stat.

Dar tocmai asta nu s-a întâmplat. Nu a fost vorba despre un colaps provocat de o scădere economică, ci de un colaps în punctul de vârf al unei faze maniacale.

Depresie greacă şi manie irlandeză

În greacă, ieşire se spune „exodus”, există o plăcuţă cu acest cuvânt la ieşirea de la metrou, toată lumea vorbea despre „cvasifalimentul” grecesc şi pesimiştii profeţeau chiar ieşirea din zona euro. În cazul Greciei însă, colapsul era de o cu totul altă natură: colapsul grecesc a fost cauzat de încetinirea creşterii PIB, deci nu consecinţa unei manii, ci a unei depresii economice (mai exact, colapsul a apărut pentru că realitatea nu putea corespunde aşteptărilor noastre ridicate).

„Dacă grecii ar munci de două ori mai mult, nu ar mai avea această problemă” – acest mesaj se citea printre rândurile comentariilor şi analizelor din ziare. Dacă ar munci mai eficient, dacă ar respecta regulile, s-ar ţine de legi, ar fi un pic mai inovatori şi aşa mai departe.

Oricât de contestabilă ar fi această analiză (vom

reveni la ea un pic mai târziu), vom folosi mai departe acest argument, pentru a-i dezvălui logica. Să privim de aceea din aceeaşi perspectivă criza irlandeză. Dacă irlandezii (în primul rând bancherii, agenţii imobiliari şi lumea finanţelor în general) ar fi muncit un pic mai puţin şi nu chiar atât de eficient, nu ar avea problema cu care se confruntă. Dacă bancherii nu ar fi respectat cu atâta acribie legile şi nu ar fi urmat modelele comune, dacă nu ar fi fost atât de inovatori, dacă nu s-ar fi bazat atât de mult pe legi, cu convingerea că sectorul financiar va rămâne sigur.

Colapsul irlandez (maniacal), şi nu cel grecesc (depresiv), este mai reprezentativ pentru criza generală. Deşi atenţia presei şi a intelectualilor s-a îndreptat mai ales spre Grecia, economiile Irlandei şi Statelor Unite au fost mult mai greu de stăpânit. Multă lume a avut idei în legătură cu prevenirea următoarei crize din Grecia, dar nimeni nu spune mare lucru despre cum trebuie procedat cu colapsul maniacal din SUA şi Irlanda, pentru ca aşa ceva să nu se mai întâmple.

În ambele cazuri suntem suprasolicitaţi, dar părem să ne descurcăm mult mai bine, atât teoretic, cât şi practic, când avem de-a face cu depresiile economice, decât când suntem confruntaţi cu manii. Aici habar n-avem. Şi dacă în teorie ar exista nişte idei (să menţinem dobânzile ridicate şi să rezolvăm excedentul bugetar), în practică nu ştim ce este de făcut pe plan politic pentru

ca democraţiile să poată urma o cale raţională, mai ales când vorbim despre politici fiscale. Pur şi simplu nu ştim ce este de făcut.

Niciun faliment fără datorii prealabile

Este o imagine comună că încetinirea creşterii economice este responsabilă pentru faliment. Ţările – la fel ca firmele şi persoanele particulare – nu dau faliment doar pentru că veniturile din PIB urcă sau scad. Altfel spus: trebuie mai întâi să fii îndatorat, ca să poţi da faliment. Dacă o ţară suferă de încetinirea creşterii economice, din acest unic motiv statul nu va da faliment – ţara îşi poate reorganiza economia, poate chiar să facă datorii, pentru a înviora economia leneşă, poate chiar să cedeze un pic din standardul de viaţă şi din puterea de cumpărare internaţională. Ţara va trece cu siguranţă prin vremuri grele – dar acesta nu va fi un motiv suficient pentru falimentul de stat.

Sau să luăm ca exemplu o companie: doar pentru că, o vreme, câştigurile scad, eventual chiar pe termen mai lung, nici nu se pune problema să se declare falimentul. Falimentul nu poate fi declarat (sau aşa se explică în general), decât când „statutul juridic al unei

persoane sau organizaţii este de aşa natură încât nu se mai pot plăti datoriile către creditori”. Doar pentru că venitul unei persoane se micşorează, asta nu înseamnă nici pe departe că persoana e falită. Probabil va trebui să-şi schimbe stilul de viaţă (financiar), să cheltuiască mai puţin, poate să se mute într-un bloc mai ieftin sau să-şi vândă proprietatea, dar, acestea nu sunt motive de faliment. Trebuie să fii îndatorat, iar noi am creat rata ridicată de îndatorare sau am menţinut-o în perioadele de creştere. Motivele îndatorării sunt aşadar de găsit – cum a fost deja explicat – în faza maniacală.

În ceea ce priveşte imobiliarele: adesea se afirmă că oamenii trebuie să-şi părăsească locuinţele şi că îşi pierd căminul. Căminul lor? Nu e vorba în cele mai multe cazuri despre case pe care e pusă o ipotecă, deci care nu erau un cămin propriu? Aceste case au fost şi ele umplute în vremea în care perspectivele economice erau roz.

Creşterea ascunde adesea probleme

Un alt motiv pentru care maniile sunt mai periculoase decât depresiile este că adesea maniile ascund probleme. De ce să reînnoieşti ceva, dacă oricum

funcţionează? În faza maniacală politicienii au rostit foarte des aceste cuvinte.

N-o să-ţi dai seama că motorul este ruginit, atât timp cât vântul este prielnic pânzelor iahtului. La fel cum nu poţi şti cât de bun este motorul unei maşini dacă mergi la vale şi gravitaţia lucrează pentru tine, şi nu împotriva ta.

Nici omul care trece printr-o fază maniacală nu va recunoaşte de regulă că ceva nu e bine cu el, până când nu va avea o cădere. Nu va merge din proprie iniţiativă la doctor. În timpul fazei maniacale pacienţii au adesea impresia că nu le mai trebuie medicamente, aşa că întrerup pur şi simplu tratamentul, ceea ce duce la încă o perioadă maniacală. Iată un motiv în plus pentru care maniile sunt periculoase.

Creştere mică a PIB şi frică majoră

Lucrul de care se tem cel mai mult economiştii în cazul unei creşteri mici a PIB este o rată mare a şomajului cauzată de aceasta. Şomajul este un lucru rău – în loc ca toată firma şi producţia să fie limitate şi volumul mai mic de lucru să fie împărţit între angajaţi, aceştia sunt concediaţi (nu e de mirare că în aceste

condiţii echipele de lucru se transformă în grupuri care îşi fac concurenţă) şi cei rămaşi trebuie să lucreze cu atât mai mult. O altă consecinţă este că cei mai slabi duc adesea cea mai mare povară a creşterii economice încetinite.

Dar acesta nu este un lucru de neschimbat. Dacă locul de muncă nu i se potriveşte unei persoane, aceasta nu ar lucra acolo nici în faza maniacală.

Ne place să credem că o creştere redusă a PIB pricinuieşte rate crescute ale şomajului. Însă dacă acest lucru se poate adeveri parţial, cu siguranţă nu este variabila explicativă cea mai importantă. În ciuda incapacităţii sale prelungite de creştere, Japonia şi-a putut menţine rata foarte ridicată a producţiei şi şomajul redus. În timpul celor „două decenii pierdute", începând din 1991, şomajul a crescut de la trei la patru la sută şi în cele din urmă la cinci la sută la intrarea în noul mileniu. Cu toate acestea, şomajul din Japonia a rămas mult mai redus decât cel din SUA, de pildă, cu o singură excepţie, anul 1998, când rata şomajului din Japonia a fost un pic mai ridicată. Şomajul din SUA continuă să fie mult mai scăzut decât în Europa, la mai puţin de jumătate. Doar în anul 2009 rata şomajului din SUA a fost pentru o perioadă egală cu cea din Europa.

Încă un exemplu: cea mai ridicată rată a şomajului întâlnită vreodată în Cehia a fost totuşi mult mai scăzută decât rata şomajului vecinilor noştri slovaci în perioada

lor cea mai maniacală. Deci în privinţa ratei şomajului creşterea joacă un rol, dar factorii instituţionali sunt mult mai importanţi.

Depresii

Dacă în cazul unei depresii maniacale sau mai bine spus al unei tulburări bipolare nu tratezi decât depresia (şi uiţi de manie), e tot atât de înţelept ca şi cum ai trata la un alcoolic doar simptomele mahmurelii. Nu doar că problema este ignorată, ci probabil astfel boala se agravează. Tocmai în faza maniacală un pacient nu va căuta sfatul medicului, astfel încât în acest sens faza depresivă are un aspect pozitiv. Este, ca să spunem aşa, faza contemplativă, în care există cel puţin speranţa că pacientul va consulta din proprie iniţiativă un medic. În plus, în cazul unei tulburări bipolare, psihiatrul sau psihologul nu trebuie să ridice moralul, ci să stabilizeze starea de spirit.

Tot aşa, nu este sarcina economiştilor să facă să crească PIB, ci să diminueze amplitudinea, oscilaţia ciclului economic. Singura posibilitate de a face acest lucru, adică de a acoperi jgheaburile ciclurilor economice, constă în a scădea vârful valurilor. Cu alte

cuvinte: dacă vrem să ridicăm nivelul scăzut al energiei economice în timpul unei depresii, trebuie să reducem energia din faza maniacală.

Primul ciclu de conjuncturi păstrat în scris ne dă deja sugestii importante. Pentru că istoria celor şapte ani îmbelşugaţi şi a celor şapte ani secetoşi, menţionată în Cartea Facerii din Biblie[325], vorbeşte chiar despre asta. Pentru că egiptenii nu au mâncat în fiecare an bun tot ce creştea, economia antică egipteană a putut să treacă peste o criză economică foarte gravă fără să trebuiască să cheltuiască un ban. Dimpotrivă, egiptenii au făcut mult profit în timpul crizei, vânzându-şi părţi ale rezervelor către ţările care nu aveau provizii.

Astăzi nu este la fel: economia noastră occidentală capitalistă, care este de o sută de ori mai bogată decât cea a egiptenilor, a fost incapabilă să-şi facă rezerve, pentru că parcă trebuie să consume fără întrerupere tot ce se produce sau – pentru a cita din Biblie – „tot ce creşte”. Nu avem nici măcar o definiţie prin care să descriem ce au făcut egiptenii în acele vremuri. Toate statele sunt îndatorate până la incapacitatea de plată.

---

[325] Facerea 41, 1-57.

Deci dacă vrem să descriem atitudinea din istoria lui Iosif din Facere, trebuie să folosim definiţia inexistentă de „datorii negative în raport cu PIB”.

Dacă am fi făcut ca egiptenii din istorisirea biblică, nu am fi avut datorii din „anii îmbelşugaţi”, ci averi. Criza ar fi redus parţial rezervele, dar cu siguranţă nu ar fi periclitat economii întregi. Imaginaţi-vă cum ar arăta economiile dacă guvernele nu ar fi nici debitori, nici creditori. Cunoaştem mai multe metode de a aborda datoriile şi de a le ambala în criterii (ca de pildă criteriul de la Maastricht privind 60 la sută din totalul datoriei de stat sau dezbaterile constante din SUA în legătură cu plafonul datoriilor, care se încheie de fiecare dată prin autorizarea unei datorii de stat mai ridicate), dar nimănui nu i-a venit ideea să introducă rezerve obligatorii. Bineînţeles că o asemenea hotărâre ar da peste cap sistemul, guvernul ar beneficia de câştiguri din dobânzi în loc să plătească dobândă pentru datoria de stat. Băncile ar lucra invers, din perspectiva actuală. Ar lua bani cu împrumut de la guvern şi i-ar băga în economie şi ar plăti dobândă guvernului pentru aceşti bani, nu ar împovăra statele cu dobânzi. Este un bun exemplu despre cum pieţele spontane pot funcţiona într-un mod cu totul nou şi diferit, cu alte structuri şi alte fluxuri de bani. Situaţia ar fi nemijlocită şi spontană, dar rezultatul ar fi opusul total a ceea ce se întâmplă astăzi. Piaţa nu se comportă în funcţie de un unic

principiu superior, ci fiecare piaţă din orice lume posibilă ar dobândi propriile caracteristici, iar asta ar fi firesc şi nicidecum un miracol.

Să facem un exerciţiu de gândire cu teoria modernă a fizicii. Conform acesteia, în orice altă lume posibilă structurile economiei ar putea fi cu totul diferite şi în fiecare dintre aceste lumi ar putea părea unice şi divine. Acesta poate fi contra-argumentul nostru când se afirmă că universul ar fi o minune, în care toate părţile ar fi în complementaritate până în cel mai mic detaliu. Dacă suntem dispuşi să susţinem în continuare o asemenea argumentaţie în discuţia despre problemele fundamentale ale existenţei, de ce să n-o putem aplica şi domeniului mai degrabă banal al economiei, deci şi pieţelor? Dar noi credem în continuare într-un zeu al pieţelor, un zeu căruia nu avem voie să-i stabilim nicio limită şi pe care nu avem voie să-l subjugăm prin legi omeneşti, un zeu care suferă şi creşte odată cu noi, care ne determină sistemul de valori şi valoarea, care reuneşte în sine toate însuşirile noastre, care este obiectiv.

Litiu pentru economie

Ar trebui să acceptăm că sistemul nostru se poate comporta exact ca noi înşine. Avem toane. Nimeni nu are energia trupească şi sufletească constantă. Uneori crezi că lumea-i a ta, alteori îţi spui că omenirea e boala cea mai gravă a universului. „Some days”, se spune, „are better than others”:

Some days are dry, some days are leaky
Some days come clean, other days are sneaky.
Some days take less, but most days take more
Some slip through your fingers and on to the floor.
Some days you’re quick, but most days you’re speedy
Some days you use more force than is necessary.
……
Some days you can’t stand the sight of a puppy.
Your skin is white, but you think you’re a brother.
Some days are better than others.
Some days you wake up with her complaining.
Some sunny days you wish it was raining.
Some days are sulky, some days have a grin;

And some days have bouncers and won't let you in.[326]

Atât timp cât aceste oscilaţii se menţin în anumite limite, e în regulă. Nimeni nu-şi doreşte o viaţă complet uniformă. Dar să ne imaginăm că am putea să stocăm un pic din energia zilelor când ne simţim excelent şi am putea s-o folosim în zilele când ne simţim rău, slăbiţi. Deci că am avea un depozit de dopamină, din care am

---

[326] U2, „Some Days Are Better Than Others", *Zooropa,* 1993. [Sunt zile uscate, sunt zile umede/Sunt zile curate, sunt zile meschine./Sunt zile care cer mai puţin, dar cele mai multe cer mai mult/Unele-ţi scapă printre degete şi cad./Sunt zile-n care eşti iute, dar cel mai adesea eşti grăbit/Sunt zile în care foloseşti forţa peste măsură.//Sunt zile în care nu suporţi să vezi un căţel./Ai pielea albă, dar te crezi negru./Sunt zile mai bune decât altele./Sunt zile în care te trezeşti cu cârcotelile ei./Sunt zile-nsorite în care ai vrea să plouă./Sunt zile posace, sunt zile care rânjesc;/Şi sunt zile cu paznici care nu te lasă să intri - n.t.]

putea scoate cât avem nevoie. Să ne imaginăm că un asemenea transfer de timp şi energie ar fi posibil şi pentru cei cu tulburări bipolare.

Bineînţeles că pentru trupurile noastre un asemenea depozit este foarte limitat, dacă există. Dar în economie această posibilitate ar fi la îndemână, prin bani. Pentru că energia economiei poate fi dirijată în două feluri. Prin politici monetare şi fiscale. Când este nevoie de energie, politica monetară (monopolul tipăririi banilor) şi cea fiscală (monopolul tipăririi obligaţiunilor) pot duce la o ridicare temporară a moralului.

Astfel privit, rolul politicii în economie poate fi comparat cu cel al litiumului în cazul tulburării bipolare: funcţionează ca stabilizator. Dacă deci economiei i se pune diagnosticul de „maniaco-depresivă", rolul politicii este să combată această situaţie. Trebuie să aducă energie când economia are nevoie de ea, dar trebuie şi să limiteze energia când economia se încinge prea tare şi apare ameninţarea epuizării. Ca şi pacientul bipolar, economia nu poate face acest lucru singură, în tot cazul nu fără un colaps care ar fi urmat de internarea în spitalul „stat". Problema este că cei mai mulţi pacienţi îşi urăsc tratamentul în fazele maniacale – pentru că se simt bine. Medicamentele le strică dispoziţia excelentă şi le iau din energie. Dar exact de asta au nevoie. Şi cu economia lucrurile stau cam la fel. Nu are nevoie de antidepresive, are nevoie de stabilizatori. Sistemul

nostru nu este depresiv. Este maniaco-depresiv.[327]

Atât de aproape de paradis

---

[327] Termenul psihiatric este de „tulburare bipolară” şi este definit după cum urmează în *ICD-10, F31:* este vorba despre o tulburare caracterizată de episoade repetate, în care dispoziţia şi nivelul de activitate ale celor în cauză sunt evident tulburate. În cazul acestei tulburări apar alternativ moralul ridicat, forţa şi activitatea înmulţite (manie sau hipomanie), apoi o scădere a moralului, forţă şi activitate diminuate (depresie). În mod obişnuit vindecarea este completă între cele două episoade. În comparaţie cu alte tulburări afective, incidenţa îmbolnăvirii este aproape identică la bărbaţi şi femei. Sunt clasificaţi ca fiind bipolari, pentru că seamănă cu pacienţii care au cel puţin perioade izolate depresive. Episoadele maniacale încep de regulă abrupt şi durează între două săptămâni şi patru luni. Depresiile tind să dureze mai mult (în medie până la şase luni), însă rar mai mult decât un an, cu excepţia persoanelor mai în vârstă. Ambele episoade apar după un eveniment apăsător sau după altă traumă psihică. Însă existenţa sau absenţa unei asemenea apăsări nu sunt esenţiale pentru diagnostic. Dilling 2014, p. 164.

Mai există şi alte două interpretări posibile ale poveştii lui Policrate, nedreptatea pozitivă, precum şi dispoziţia bipolară a societăţii noastre. Până acum ne-am concentrat pe economie în conexiune cu vitalitatea economică. Dar putem observa acelaşi lucru la scară largă, dacă privim civilizaţia occidentală în ansamblul ei şi economia în special ca pe o ştiinţă şi ca pe o construcţie intelectuală.

Cele spuse mai sus nu pot fi citite doar în legătură cu creşterea bogăţiilor în anii de înflorire, ci la nivelul general: un om obişnuit din societatea occidentală a rămas fără cele mai multe probleme existenţiale. Spre deosebire de strămoşii noştri, într-un mod fără precedent, nu avem nicio grijă. Şi dacă ne gândim la progresul tehnicii, această poziţie unică se vede şi mai limpede. Practic putem comunica telepatic, fără să trebuiască să avem puteri speciale. Am învăţat să zburăm (cu avionul) şi zburăm mai sus şi mai repede decât orice pasăre. Materializarea şi realizarea fanteziilor noastre pare să fie nelimitată, fabricăm filme şi mituri care în diversitatea şi bogăţia lor nu sunt deloc inferioare ideilor şi simbolurilor vechilor greci. Putem să calculăm cu o precizie uimitoare *bigbang*-ul care a dus la apariţia universului; ştim chiar şi cum „se nasc” stelele. Toată lumea este conectată prin internet cu viteza luminii şi putem reacţiona la cel mai mic şi mai îndepărtat eveniment. Nu mai avem nevoie de cai –

privilegiul bogaţilor din alte vremuri. O maşină normală de familie este mai rapidă şi mult mai confortabilă decât orice trăsură aurită şi îmbrăcată în catifea a nobililor din vremurile vechi.

Avem computere şi roboţi care fac pentru noi o parte din muncă – şi domeniul de utilizare se extinde constant. Toate familiile au apă curentă, apă potabilă şi apă caldă la discreţie – şi în aproape toate locuinţele există un nivel de confort care l-ar face invidios până şi pe Iulius Cezar – sau pe cel mai exagerat hedonist. Avem şi un sistem social care (cu toate deficitele lui) este incomparabil mai eficient decât toate sistemele sociale care au existat de-a lungul istoriei civilizaţiei. Există grijă faţă de bolnavi şi în cele mai multe dintre ţările noastre cei mai săraci bolnavi primesc aceleaşi medicamente bune ca şi cei bogaţi. Femeile au aceleaşi drepturi politice şi civile ca bărbaţii şi îşi pot clădi o existenţă proprie independentă. Copiii nu muncesc, se joacă şi învaţă. Putem să continuăm cât vrem cu această listă, aproape tot ce ni se pare nouă de la sine înţeles ar fi fost de neînchipuit, ca un bun de lux, chiar şi pentru părinţii noştri şi dincolo de orice închipuire pentru generaţiile dinaintea lor. Visurile antichităţii, care adesea s-au exprimat în miturile oamenilor din acele vremuri (de pildă să poţi zbura sau să comunici pe distanţe mari) sunt astăzi, pentru noi, automatisme obişnuite. Privite din orice alt punct al istoriei,

vremurile acestea, aici şi acum, par pesemne un paradis. Şi dacă nu trăim ca în paradis, totuşi suntem foarte aproape.

Învingătorului necunoscut, plin de speranţă

Şi cu toate acestea, progresul civilizaţiei occidentale trezeşte în noi un sentiment ciudat, pe care psihanalistul şi economistul italian Luigi Zoja l-a descris probabil cel mai bine. Iată reflecţia lui integrală:

> **Europa a cucerit lumea şi a făcut-o la un nivel mai extins decât ar fi fost posibil cu toate războaiele. Modul de viaţă euro-american s-a întins peste tot pământul şi a dobândit poziţia primei culturi cu adevărat dominante global din istoria omenirii. Cu toate acestea, această cucerire enormă nu pare să ne atingă emoţional. La fel ca tehnologiile pe care se bazează această**

cucerire, ea însăşi pare să fie lipsită de suflet. Victoria Occidentului – sau a civilizaţiei sale tehnologice, alături de economia de piaţă, democraţia reprezentativă şi morala consumismului – nu a creat o epopee în care să se preamărească. Un asemenea nivel de hegemonie nu a mai existat de-a lungul istoriei. Acele civilizaţii non-europene care nu s-au supus încă sunt pe cale să facă tot ce pot pentru a intra în lumea tehnologiei şi de asemenea se pregătesc să se convertească la ideologiile asociate şi la viaţa care vine odată cu ideologiile. Toate încercările de a încetini sau de a opri această evoluţie au eşuat şi acum acest proces este în plină desfăşurare şi în ţările care cândva au încercat experimentul marxist. Dar faptul că modul de viaţă occidental le-a învins sau le-a convertit pe toate celelalte nu transmite o emoţie pozitivă. Nu ne face să ne asumăm postura de învingători. Triumful Occidentului asupra popoarelor Asiei Mici şi-a găsit expresia în Iliada. Victoria cavalerilor europeni asupra sarazinilor s-a păstrat în Cântecul lui Roland. Cântecul nibelungilor este epopeea despre respingerea hoardelor duşmane din Orient. Dar astăzi, într-o

vreme în care s-a ajuns la dominaţia globală şi totală, învingătorii din Occident sunt tăcuţi. Ar trebui să ne întrebăm de ce.[328]

Oare nu ne putem explica depresia occidentală actuală (economică şi psihologică) după cum urmează: nu este oare un semn pentru fenomenul descris aici de Zoja? Şi pentru faptul că noi toţi, civilizaţia occidentală, suferim de complexul lui Policrate?[329]

---

[328] Zoja 1995.

[329] Este ciudat că cei mai mulţi critici ai Europei se află în Europa. Poate că restul lumii se desfată cu antiamericanismul — dar în SUA nu există. Poate că noi ne speriem de creşterea Chinei, chinezii sunt mândri de ea. Acelaşi lucru s-ar putea spune despre

Pentru că am ajuns atât de departe şi suntem atât de avansaţi, noi, cea mai sângeroasă civilizaţie, cu viziunile noastre confuze şi cu motivele întunecate, reprimate ale sentimentelor şi gândurilor noastre. Nu simţim şi că am obţinut enorm fără să meritäm cu adevărat? Şi nu ni se potriveşte tuturor un fragment din textul unui cântec al lui U2?

You get to feel so guilty.
Got so much for so little.
Then you find that feeling. Just won't go away.[330]

Poate că noi înşine am provocat depresia euro-americană şi poziţia noastră din lume. Şi anume prin

---

Rusia sau despre alte ţări în curs de dezvoltare. În schimb Europa este o putere către care alţii privesc cu respect, în timp ce europenilor le vine greu să fie încântaţi de ea. Cu alte cuvinte: dacă nu ar exista conflictul cu Rusia şi Vladimir Puţin, atmosfera antieuropeană ar fi un fenomen pur european. Naţionalismul şi patriotismul au în cele mai multe ţări o conotaţie pozitivă. Nu şi în Europa. Aici naţionalismul provoacă poate cele mai mari temeri. Se poate chiar afirma că euroscepticismul este unul dintre curentele europene de mare succes. Poate că europenii îşi au propria naraţiune negativă.

sentimentul că am primit mult în schimbul a foarte puţin şi pentru că nu am dat mai departe această abundenţă de fericire. Am păstrat totul pentru noi, am lăsat să se întâmple lucruri rele în lume şi ne spunem acum inconştient că trebuie să fim pedepsiţi. Şi oare originea depresiei noastre nu este tocmai că noi controlăm lumea, dar nu ştim încotro s-o ducem? Deci că nu suntem în stare să ne conferim nouă şi lumii un sens?

De la economia întunecată la economia veselă

Nu este departe ziua în care problema economică va fi exilată în rândurile din spate, unde-i este locul. Atunci inima şi capul se vor putea ocupa din nou de adevăratele noastre probleme – întrebările legate de viaţă şi de relaţii le între oameni, de creaţie, de atitudinea noastră şi de religie.

---

[330] U2, *Pop,* 1997. [Te simţi aşa de vinovat. /Ai primit mult şi ai dat foarte puţin. /Apoi te trezeşti cu acel sentiment. Care nu dispare — n. t.]

John **Maynard Keynes**[331]

Încă de când era la începuturi, economia a devenit o ştiinţă întunecată. În perioada economiei clasice, marea grijă a gânditorilor şi filosofilor era să se ocupe de „sfârşitul economiei”. Ca un medic care încearcă să vindece un pacient şi trebuie să ştie mai întâi cum funcţionează un corp sănătos, deci cum arată scopul eforturilor lui. Bineînţeles că niciun trup nu este „perfect” şi trupurile se deosebesc unul de altul până la firele de păr. Şi una dintre puţinele certitudini pe care le are omul sănătos este că la un moment dat se va îmbolnăvi.

Întrebarea esenţială care-i preocupa pe economişti era următoarea: înspre ce stadiu final se va mişca sistemul? Deci, dacă am merge mai departe cu gândul pe firul sistemului economic actual, unde am ajunge? La ce stare staţionară? Şi cum ar arăta societatea şi statul? Ar fi o societate dreaptă şi paşnică? Şi contemporanii s-ar bucura de priveliştea ce li s-ar înfăţişa? Sau, cum ar spune Aristotel, care este „telos”, ţelul, însemnătatea,

---

[331] Keynes 1945.

rolul şi locul economiei?

Pentru că această carte priveşte economia dintr-o perspectivă psihologică, pentru noi întrebarea sună cam aşa: când se va descurca economia ca sistem fără asistenţă externă şi ajutor, când îşi va rezolva singură problemele? Când va înceta trupul ei să crească? Când se va maturiza?[332] De la un copil sănătos te aştepţi cu siguranţă să crească, dar când acest proces duce la vârsta maturităţii, corpul nu ar mai trebui să crească (se aşteaptă acum o creştere sufletească). Este deci economia matură? Şi dacă nu (de vreme ce toţi suntem aşa obsedaţi de creşterea ei), când va deveni adultă?

Thomas Malthus a fost primul care a vrut să dea un răspuns, iar răspunsul a fost cât de poate de depresiv. Economia va fi mereu divizată – şi anume între bogaţi (capitaliştii) şi săraci (clasa muncitoare).[333] Clasa muncitoare, spune Malthus, va trăi totdeauna dintr-un salariu care îi va asigura doar strictul necesar pentru a supravieţui.[334] De ce? Pentru că în momentul în care

---

[332] Am putea să ne întrebăm şi invers: economia este încă în faza copilăriei. Unele indicii sugerează acest lucru: sistemul pare să aibă mereu nevoie de ajutor, are nevoie permanentă de atenţie şi asta deşi susţine mereu că se descurcă şi singur. Vrea mereu să fie liber,

salariile ar creşte muncitorii s-ar înmulţi şi această înmulţire ar duce la o creştere a forţelor de muncă. Supraoferta ar duce din nou la scăderea salariilor – un fel de cerc vicios diabolic. Aşadar ştiinţa economiei a

---

dar în acelaşi timp ne cere să-i creăm condiţiile ideale pentru libertate.

[333] Este, bineînţeles, o parafrazare a unui loc foarte dificil de interpretat din Noul Testament: „Căci celui ce are i se va da şi-i va prisosi, iar de la cel ce nu are, şi ce are i se va lua”. (Noul Testament, Matei 13, 12, www.bibliaortodoxa.ro)

[334] În mod consecvent, Marx a pornit de aici atacul ideologic împotriva sistemului. Şi el era de părere că, aproape în mod firesc, capitalismul duce la sărăcie masivă şi că nimeni nu poate opri această evoluţie. Pentru că dacă un capitalist s-ar dovedi „omenos” şi le-ar creşte lefurile muncitorilor săraci, ceilalţi capitalişti nu l-ar

devenit deodată întunecată – fără nicio perspectivă dătătoare de speranţă pentru săraci, care alcătuiesc majoritatea corpului economic.

În paranteză fie spus: cineva care crede în această teorie, şi la vremea ei au fost mulţi, va socoti creşterea salariilor ca pe ceva nesănătos şi chiar contraproductiv. Cei care voiau să aline mizeria săracilor trebuiau să se aştepte să fie mustraţi de asemenea „experţi" şi iniţiativele lor, blocate. Pentru că, conform acestei argumentaţii, creşterea salariilor ar fi înrăutăţit situaţia. Orice creştere a productivităţii în baza avansului tehnologic ar merge direct în mâinile capitaliştilor, care astfel ar avea mai mult capital, în timp ce aceia care nu au nimic ar rămâne la fel de săraci. Împotriva acestui lucru nu s-ar putea face nimic, e firesc, normal, şi orice încercare de schimbare nu duce nicăieri. Cam atât despre cum „învăţătura pură" a ştiinţei şi „convingerea ştiinţifică" pot influenţa realitatea. Din moştenirea malthusiană izvorăşte critica făcută de Karl Marx capitalismului – capitalul privat şi pieţele orientate

---

urma. Concurenţii lui ar dobândi astfel un avantaj şi, mai devreme sau mai târziu, ar pierde tot.

greşit ar fi responsabile pentru toate abuzurile sociale.

Din aceste două abordări negative s-a dezvoltat însă o abordare extraordinară, care vede aspectul pozitiv în libertatea pieţelor – şi îl calculează. Cu timpul, ştiinţa economică a devenit o disciplină maniacală, care vedea doar în pieţe soluţia majorităţii problemelor. Şi metodologia a fost considerată aplicabilă tuturor celorlalte discipline sociale. Filosofia şi metodele economiei s-au extins chiar şi în domeniul biologiei, unde subiecte ca „gena egoistă" au fost ovaţionate şi au avut mare succes.

Ca să ajungem la un numitor comun: economia ca ştiinţă suferă ea însăşi de tulburare bipolară. Avem tendinţa să vedem pieţele fie ca divine, fie ca demonice. Nu facem acest lucru când vorbim despre alte lucruri – de pildă despre maşini, democraţie, justiţie sau telefoane inteligente. Nici sociologia nu oferă imaginea unui amestec de pretenţii ridicate şi depresii, nici filosofia sau alte ramuri ale ştiinţei. Există, ce-i drept, alte domenii, care îşi arogă partea leului – sociologii, de pildă, au început să o facă, iar pe vremea lui August Comte (el însuşi sub tratament clinic) au enunţat cerinţe şi revendicări dezlănţuite. Bineînţeles că şi teologia s-a socotit regina ştiinţelor, cu filosofia ca parte a ei. Apoi lucrurile s-au inversat şi filosofia şi-a subordonat oarecum teologia. Dar niciodată vreun domeniu al ştiinţei nu a fost atât de contradictoriu în sine şi într-un

pericol atât de mare de a oscila între manie şi depresie – în funcţie de credinţa ştiinţifică.

Să ne amintim de complexul lui Policrate: dezamăgirile economice nu sunt oare rezultatul direct al aşteptărilor noastre ridicate? De ce aşteptăm atât de mult de la economie? De ce suntem atât de dezamăgiţi când nu funcţionează – sau ne prefacem că problema nici nu există? Ne-ar face foarte bine să nu mai gândim economia în alb şi negru. Ne-ar face bine să recunoaştem că pieţele – ca şi toate celelalte lucruri făcute de mâna omului – sunt omeneşti, prea omeneşti (cum ar spune Nietzsche). Pe de o parte maşinile sunt un lucru bun şi aproape fiecare familie occidentală are una, pe de altă parte astăzi sunt una dintre principalele cauze ale poluării mediului. Traficul distruge regiuni şi este în primul rând una dintre cauzele principale ale unor boli care duc la moarte timpurie. (Deci din punct de vedere economic maşinile sunt foarte scumpe, mult mai scumpe decât preţul de cumpărare.) Ar trebui să mergem deci din nou cu caii? Nu, ci ar trebui să mergem mai atenţi cu maşina, să îmbunătăţim regulile de circulaţie, să facem maşini mai sigure şi mai puţin dăunătoare pentru mediu, să nu le aruncăm pur şi simplu cu totul.

Pieţele sunt prea omeneşti. Nu sunt nici divine, nici diabolice. Din momentul în care vom percepe economia ca pe ceva normal, şi nu ca pe un fetiş, ca pe

ceva pe care fie îl urâm, fie îl iubim, atunci – şi numai atunci – economia se va comporta normal. Sau cum spunea Keynes cu mult timp în urmă: „Ar fi fantastic dacă economiştii ar putea să aibă imaginea modestă şi competentă a dentiştilor”.

Seninătate americană şi isterie europeană

Acest lucru devine evident dacă ne uităm la percepţia diferită a economiei în SUA şi în Europa. Deşi în general se presupune că SUA se orientează mai mult în funcţie de economie decât Europa, Europa reacţionează mult mai isteric la diferitele evoluţii.

Să luăm Marea Depresie din anii ’20-’30 ai secolului trecut. A pornit din SUA, unde a durat mult mai mult, cu proporţii dezastruoase. Cu toate acestea nu a dus la război, la găsirea vinovaţilor în alte etnii sau naţiuni, la explozii de violenţă sau la şicanarea altor grupuri. Dar cum a ajuns depresia în Europa, am pornit războiul, pe care l-am exportat în toată lumea. Nu a fost doar un război stupid, care a zguduit lumea, noi europenii am făcut şi orori etnice de proporţii inimaginabile.

O cu totul altă criză – cea din 2008 – a început

iarăşi în SUA şi din nou, în primă fază, a fost mult mai gravă decât în Europa. Dar dificultăţile economice au lovit Europa şi le-au provocat europenilor isteria şi reacţia de respingere care i-au făcut să se îndoiască până şi de rostul extinderii UE. (La început, părerea dominantă era că această criză poate să rămână în SUA şi să nu se răsfrângă şi asupra Europei – cam atât despre marea teorie academică a decuplării.) în SUA nu i-a trecut nimănui prin cap să facă propria monedă, dolarul, responsabilă pentru criză, în timp ce în Europa acest gând a răsărit de la bun început. În SUA nimeni nu a propus să i se permită Californiei să-şi devalorizeze moneda şi să fie sprijinită prin excluderea din zona dolarului. Turbulenţele economice i-au făcut pe europeni să-şi pună sub semnul îndoielii şi să-şi reconsidere identitatea europeană.

O vreme, însăşi ideea unei Europe unite a fost în joc, căci diferitele ţări dădeau vina una pe alta pentru propriile probleme. Şi în timp ce în Europa Uniunea Europeană trebuie să suporte rolul de ţap ispăşitor, guvernul Statelor Unite nu trebuie să joace rolul omului negru pentru statele federale. În timp ce naţionaliştii americani sunt socotiţi patrioţi – adică preţuiţi, respectaţi, şi nu periculoşi – , naţionalismul din Europa dă naştere pe bună dreptate celor mai mari temeri. Pericolul suprem nu este în cele din urmă şomajul sau sărăcia, ci alăturarea şomajului şi a sărăciei cu ura şi

naţionalismul.

Să revenim la argumentul principal. În ambele exemple Europa a fost cea care a reacţionat isteric, nu SUA. Astfel văzute lucrurile, SUA se comportă în mod ironic ca partea mai bătrână şi mai înţeleaptă, ca puterea cu echilibru psihologic. Şi se comportă de asemenea – scuze! – într-un fel ca oamenii mai cultivaţi.

Teologie, economie şi Policrate

Există o povestire asemănătoare cu a lui Policrate şi în alte culturi decât cea greacă? Despre cineva atât de fericit de soartă sau de providenţă încât în cele din urmă este păgubit? Sigur că există şi acest exemplu este chiar mai cunoscut decât al lui Policrate. Istorisirea vechi-testamentară despre Iov. Nu era şi „problema” lui Iov că era fericit cu o dreptate extremă? „Era odată în ţinutul Uz un om pe care îl chema Iov şi acest om era fără prihană şi drept; se temea de Dumnezeu şi se ferea de

ce este rău.”[335]

Iar această dreptate i-a adus o fericire familială enormă (şapte fii) şi – în al doilea rând – bogăţie materială enormă, 7000 de oi, 3000 de cămile, 500 de perechi de boi, „şi omul acesta era cel mai de seamă dintre toţi răsăritenii”.[336]

Dar Satan vine la Dumnezeu şi pune câteva întrebări economice:

Dar într-o zi îngerii lui Dumnezeu s-au înfăţişat înaintea Domnului şi Satan a venit şi el printre ei. Atunci Domnul a zis către

---

[335] Vechiul Testament, Iov 1,1, www.bibliaortodoxa.ro

[336] Ibidem, Iov 1, 3.

Satan: „De unde vii?” Iar Satan a răspuns Domnului şi a zis: „Am dat târcoale pe pământ şi m-am plimbat în sus şi în jos.” Şi Domnul a zis către Satan: „Te-ai uitat la robul meu Iov, că nu este nici unul ca el pe pământ fără prihană şi drept şi temător de Dumnezeu şi care să se ferească de ce este rău?” Dar Satan a răspuns Domnului şi a zis: „Oare degeaba se teme Iov de Dumnezeu? N-ai făcut Tu gard în jurul lui şi în jurul casei lui şi în jurul a tot ce este al lui, în toate părţile şi ai binecuvântat lucrul mâinilor lui şi turmele lui au umplut pământul? Dar ia întinde mâna Ta şi atinge-Te de tot ce este al lui, să vedem dacă nu Te va blestema în faţă!” Atunci Domnul a zis către Satan: „Iată, tot ce are el este în puterea ta; numai asupra lui să nu întinzi mâna ta.” Şi Satan a pierit din faţa lui Dumnezeu.[337]

[337] Vechiul Testament, Iov 1, 6-12, wwvv. bibliaortodoxa. ro

Iov pierde apoi totul, bogăţia şi poziţia socială, apoi îşi pierde copiii şi la sfârşit îi sunt atacate trupul şi în cele din urmă şi sufletul. În esenţă, Satan l-a făcut pe Dumnezeu să-l ruineze pe Iov fără niciun motiv. Şi în această istorisire este periculos să fii fericit în exces şi bun în exces. „Nu fii peste măsură de drept şi peste măsură de înţelept. De ce să te ruinezi?” Acesta este mesajul pe care îl citim din Biblie. Este aşadar periculos, în ciuda tuturor aparenţelor, să fii prieten cu zeii, aşa cum arată povestea aproape tuturor marilor personaje ale Bibliei: Adam (care este aruncat din grădina Edenului), Avraam (care trebuie să fie gata să-şi ucidă fiul), toţi profeţii, până la Iisus din Nazaret, care – în ultima clipă de agonie, lăsat singur de Dumnezeu, nu mai poate decât să strige: „Eli, Eli, lama sabahtani?” – „Dumnezeul Meu, Dumnezeul Meu, de ce M-ai părăsit?”

Este periculos să atragi atenţia zeilor asupra ta. „Lasă-mă ca să mă odihnesc mai înainte de a mă duce şi a nu mai fi”, cum cântă Psalmistul.[338]

---

[338] Vechiul Testament, Psalm 38, 18, www.bibliaortodoxa.ro (varianta catolică folosită de autor traduce „Întoarce-Ţi ochiul

Profunzimea religioasă şi filosofică incredibilă a Cărţii Iov a fost interpretată în numeroase rânduri de alţii. Pentru scopul nostru este suficient să identificăm paralelele între Policrate şi istorisirea biblică. În tradiţia biblică, utilitatea şi fericirea sunt lucrurile cele mai râvnite, iar povestea lui Policrate arată că maximizarea exagerată a acestor bunuri poate fi periculoasă. Este în aceeaşi linie cu cuvântul biblic, „dacă ai găsit miere, mănâncă atât cât îţi trebuie, ca nu cumva să te saturi şi s-o verşi”.[339]

Pentru evrei lucrurile cele mai vrednice de a fi dobândite (sau cele mai fetişizate) nu sunt valorile hedoniste. În acest sens istoria lui Iov este într-un sens brutal un avertisment – ba chiar o glumă cumplită

---

pedepsitor de la mine, ca să pot fi vesel înainte de a mă duce şi a nu mai fi” — n.t.).

[339] Vechiul Testament, Pildele lui Solomon 25, 16, www.bibliaortodoxa.ro

împotriva fetişizării bunurilor celor mai râvnite, fie ele averea şi bogăţia materială (ca la Policrate sau Midas), fie dreptatea. Iov era „fără prihană şi drept… cel mai de seamă din toţi răsăritenii”. Aducea chiar jertfe pentru posibilele păcate ale fiilor şi fiicelor lui, păcate despre care nu ştia nimic. Când Dumnezeu vorbeşte despre Iov, spune: „Nu este niciunul ca el pe pământ fără prihană şi drept şi temător de Dumnezeu şi care să se ferească de ce este rău.” Nu există niciun alt personaj atât de lăudat de Dumnezeu. Şi cu toate acestea Iov este supus unei torturi incredibile (care este descrisă şi mai în detaliu în scrierea apocrifă *Testamentul lui Iov)* şi trebuie să suporte moartea propriilor copii. Sigur, după încercare îşi redobândeşte bogăţia şi alţi copii. Dar cum să repari tortura şi moartea copiilor? Şi, în fond, care este principiul dominant aici: un fel de ciclu moral-economic?

Policrate inversat

Putem să privim lucrurile şi povestea lui Policrate şi dintr-o cu totul altă perspectivă: din cea a aşteptării cuiva care are mult ghinion, să fie catapultat în schimb în mijlocul unei fericiri neobişnuite. Să luăm povestea săracului Lazăr din Noul Testament:

„Era un om bogat care se îmbrăca în porfiră şi în vison, veselindu-se în toate zilele în chip strălucit. Iar un sărac, anume Lazăr, zăcea înaintea porţii lui, plin de bube, poftind să se sature din cele ce cădeau de la masa bogatului; dar şi câinii venind lingeau bubele lui. Şi a murit săracul şi a fost dus de către îngeri în sânul lui Avraam. A murit şi bogatul şi a fost înmormântat. Şi în iad, ridicându-şi ochii, fiind în chinuri, el a văzut de departe pe Avraam şi pe Lazăr în sânul lui. Şi el, strigând, a zis: Părinte Avraame, fie-ţi milă de mine şi trimite pe Lazăr să-şi ude vârful degetului în apă şi să-mi răcorească limba, căci mă chinuiesc în această văpaie. Dar Avraam a zis: Fiule, aduţi aminte că ai primit cele bune în viaţa ta şi Lazăr, asemenea, pe cele rele; iar acum aici

el se mângâie, iar tu te chinuieşti.[340]

Partea uimitoare a acestei istorisiri este că nu se vorbeşte despre fapte bune sau rele la Lazăr. Întâi ni se înfăţişează o descriere foarte vie a iadului şi a chinurilor din el şi în plus un principiu straniu: biletul de intrare în paradis pentru Lazăr a fost suferinţa lui de pe pământ, nu ce a făcut. Pe de altă parte singurul motiv pentru care bogatul ajunge în iad nu este nici măcar că a făcut fapte rele în viaţă sau că l-a trecut cu vederea pe Lazăr. Avraam îi explică blând: „Fiule, adu-ţi aminte că ai primit cele bune în viaţa ta şi Lazăr, asemenea, pe cele rele; iar acum aici el se mângâie, iar tu te chinuieşti". Este ca şi cum cineva ar trebui doar să sufere pentru a primi în schimb ceva bun şi singura condiţie a chinurilor este o abundenţă de bogăţie şi fericire.

Şi lumea legendelor şi poveştilor noastre este

---

[340] Noul Testament, Luca 16, 19-25, www.bibliaortodoxa.ro

plină de personaje care ajung să aibă noroc doar pentru că înainte sunt sărace şi suferinde. Este suficient să ne gândim la Cenuşăreasa. Dacă e să ne luăm după acest lucru, cel mai bine este să fii undeva între cele două extreme, cum se spune şi în cartea Pildelor lui Solomon: „Două lucruri cer eu de la Tine, şi să nu mi le iei în nume de rău atât cât eu trăiesc: îndepărtează de la mine deşertăciunea şi minciuna şi nu-mi da bogăţie şi sărăcie; rânduieşte-mi ce trebuie şi-i de-ajuns; ca nu cumva, săturându-mă, să devin mincinos şi să zic: cine mă vede?; sau, sărac fiind, să fur şi-n deşert să jur pe numele lui Dumnezeu”.[341]

Acest lucru contrazice în mod fundamental toate strădaniile noastre şi dorinţele noastre de a fi cât mai buni cu putinţă, cât mai bogaţi cu putinţă sau cât mai drepţi cu putinţă. Dar din fiecare dintre aceste extreme se nasc pericole, de care ne avertizează şi cele mai vechi istorisiri. Ce ar trebui să ne îngrijoreze cel mai tare este că ambele extreme, sărac – bogat, bun – rău, drept – vicios sunt uneori atât de aproape una de cealaltă.

---

[341] Vechiul Testament, Pildele lui Solomon 30, 7-9, Biblia, versiunea Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2008.

Rezumat

În acest capitol am încercat să analizăm şi să interpretăm povestea lui Policrate – şi să o punem în legătură cu economia şi cu alte domenii. Concluzia nu este doar că evenimentele au tendinţa să penduleze ciclic între extreme, ci şi că maniile economice şi psihice sunt stări la fel de periculoase ca şi depresiile, deşi la o primă vedere par pozitive. Am găsit şi am descris elemente legate de acest subiect în economie, mitologie şi teologie.

Se pare că există ceva de tipul unei taxe pe valoare adăugată înrădăcinată în economia vieţii noastre sufleteşti. De fiecare dată când vieţii noastre i se adaugă valoare cădem parcă pradă unui mecanism sau unei constrângeri de a vrea să plătim acest surplus de bine. Se pare că este vorba despre un sistem care se manifestă şi în economie şi care forţează cicluri de înflorire şi criză. Dar poate că acest sistem ne face viaţa interesantă.

Ar putea fi vorba despre un principiu hedonist-masochist puternic, pe care îl vedem aici cum acţionează. Avem tendinţa să ne pedepsim când ne

merge bine – şi abia acest mecanism provoacă şi catharsisul. Un sentiment de vinovăţie însoţit de sentimentul că trebuie să remediem lucrurile, aşa cum învaţă şi psihologia: să reechilibrăm lucrurile şi deci să fim pedepsiţi. Sigur că este posibil şi să ne temem că punctul utilităţii maxime ne va aduce dezamăgire, tristeţe şi goliciune. Aşa cum unii ajung la concluzia că sensul sensului ar putea fi lipsa de sens, s-ar putea spune acelaşi lucru şi despre folos. Poate că punctul culminant al plinătăţii utilitare este inutilitatea desăvârşită, un gând care mi se pare înrudit cu clasica „vanitas", fudulia goală şi deşertăciunea. Ironia ar putea fi că tocmai acea perioadă care-şi orientează întreaga activitate pe sporirea utilităţii este numită de unii filosofi şi gânditori „societatea lipsită de bucurie". Am putea adăuga aici şi o parafrază după celebra carte a Ecclesiastului, foarte actuală pentru societatea noastră şi strădania ei după utilitate mai mult decât după sens: „Inutil, inutil, totul e inutil. Ce folos are omul din toată proprietatea lui după care se străduieşte sub soare? (…) Toate fluviile curg în mare şi izvorăsc iar din ea. Toate lucrurile se zbuciumă mai mult decât poate omul să o spună, ochiul nu se satură de câte vede şi urechea nu se umple de câte aude. (…) Grăiam inimii mele: vino să te ispitesc cu veselia şi să te fac să guşti plăcerea! Şi iată

că şi aceasta este inutil”.[342]

[342] Parafrază, Vechiul Testament, Ecclesiastul 1 şi 2, www.bibliaortodoxa.ro

12. Jucătorul şi formula lumii – despre dependenţa de logică şi consecinţele ei

Cea mai bună aruncare de zaruri este când le arunci.
Proverb englezesc

Lumea „jucătorilor”

În capitolul anterior ne-am ocupat în detaliu de fenomenele sadismului şi masochismului în context economic şi cu modul în care aceste fenomene aparent opuse se suprapun. O formă bine cunoscută este dependenţa de jocurile de noroc – la nivel individual a fost demonstrată şi descrisă de nenumărate ori. La nivelul sistemului economic, în schimb, încă nu. De aceea vrem să lămurim mai îndeaproape o parte a tulburărilor de personalitate legate de dependenţa de jocuri de noroc.

Jucătorul şi patologia

Într-un anumit sens, deloc maladiv, toţi suntem jucători, iar acest lucru se reflectă în felul nostru de a vorbi. Putem fi „învingători”. Nu ne place să fim „trişaţi” sau uneori cerem să fim „scoşi din joc”. Căutăm înlănţuiri logice în coincidenţe şi ne calculăm şansele, „mergem la risc” şi din când în când „ne dăruim inima”, ca şi cum ar fi partea pe care ne-o putem lua înapoi la sfârşitul iubirii. Jocul înseamnă noroc şi de asemenea unul dintre modurile cele mai apreciate de a-ţi petrece timpul liber şi de a încerca şi învăţa principiile succesului şi eşecului într-un cadru protejat.

Dar când devine jocul dependenţă? În literatura de specialitate, se spune despre caracterul jucătorului: „Are o tendinţă mai mare spre depresie, nevroză, extroversiune şi disponibilitate crescută de a-şi asuma riscuri (aceasta fiind identificată şi la dependenţii de droguri şi la infractorii reţinuţi)”.[343] Jocul devine, din perspectivă clinică, unul dintre cele mai periculoase vehicule ale fugii de realitate. Funcţionează ca distragere sau fugă de probleme. Astfel produce pentru

---

[343] Haller 1993, p. 39.

psihic o uşurare – şi coerciţia legată de ea de a repeta fuga, pentru că, de regulă, jocul duce la noi probleme financiare şi apoi psihice.[344]

Am vorbit mai sus despre dorinţa de moarte, aşa cum a văzut-o Sigmund Freud, şi despre sadism. Acestea sunt două componente importante ale dependenţei de jocuri de noroc: nimicirea (averii) şi autodistrugerea (individului). Ultima poate fi dedusă chiar din statisticile privind mortalitatea. Riscul individual de sinucidere este de trei ori mai mare la jucători decât la restul populaţiei. 72 la sută dintre dependenţii de jocuri de noroc manifestă forme de depresie care necesită tratament.

Dar mai există o caracteristică importantă: „Iraţionalul domină procesele de decizie şi – în mod paradoxal – apar dificultăţi foarte mari în luarea deciziilor, precum şi o toleranţă diminuată faţă de situaţiile contradictorii, care cu toate acestea sunt căutate în mod repetat de jucător. Faţă de un grup de studiu format din persoane normale, jucătorii sunt mai duşmănoşi, mai puţin adaptaţi social, mai sfidători, mai

---

[344] Ibidem.

agresivi, cu o gândire mai degrabă magică şi, în plus, mai puţin capabili să înveţe din experienţă”.[345] Această înclinaţie către gândirea „magică” ne interesează în mod deosebit. Este dorinţa de a putea controla destinul.[346]

Feodor Mihailovici Dostoievski a făcut o descriere impresionantă în romanul *Jucătorul.* Personajul principal al romanului reuşeşte să strângă o avere imensă din jocuri.

---

[345] Ibidem.

[346] Haller 1993, pp. 37-42.

Ar fi fost potrivit să plec. Dar am simţit în mine ceva straniu: cred că era dorinţa de a provoca destinul, de a-i juca o festă, de a scoate limba la el! Am pus la bătaie cea mai mare sumă permisă, patru mii de guldeni, şi am pierdut. Asta m-a stârnit, am scos tot ce aveam la mine şi am pus toţi banii pe acelaşi număr şi am pierdut din nou. Buimac, am plecat de la masă.[347]

[347] Dostoievski 1986, p. 41.

De la cazino la bursă

Jucătorul eşuează în convingerea că poate să îmblânzească, să oprească şi să prelungească întâmplarea. Psihanaliza vorbeşte în acest context despre fantezii puerile de atotputernicie în care jucătorul rămâne blocat.[348] Caută însă şi siguranţa de a fi dominat de alţii. Jucătorul lui Dostoievski arată ambele trăsături contradictorii de caracter în veneraţia pentru o tânără rusoaică, căreia îi face următoarea declaraţie:

---

[348] „Provocarea destinului, scoaterea limbii la el, excitaţia din momentul punerii banilor în joc şi al vederii ruletei care se învârteşte ca destinul descriu plăcerea dată de un pericol, care nici măcar nu se defineşte în funcţie de bani, ci de sentimentul pericolului şi al fricii.” Aşa descrie lucrurile John Carl Flugel, psiholog britanic, în Man, *Morals and Society* (Flugel 1965).

Sunt sclavul dumitale... Foloseşte-te, foloseşte-te dar de robia mea, serveşte-te!... Ştii că te voi ucide cândva? Şi nu din gelozie sau fiindcă nu te voi mai iubi, ci aşa: pur şi simplu te voi ucide, pentru că uneori tânjesc dureros să te sfâşii, să te înghit... De mai multe ori am simţit impulsul nestăvilit să te bat, să te schilodesc, să te strâng de gât... Când te voi fi omorât, va trebui să-mi iau viaţa. Fie... voi amâna cât mai mult moartea mea, pentru a putea savura această durere insuportabilă, de a trăi fără dumneata.

Şi mai târziu spune:

O plăcere nu este niciodată fără folos, iar puterea sălbatică, nelimitată asupra unei fiinţe – fie chiar şi o muscă – e o bucurie cu totul deosebită. Omul e din fire tiran şi îi

place să tortureze.[349]

Contradicţiile demonstrate aici între ura de sine şi dorinţa de distrugere se rezolvă perfect dacă ne amintim ce au spus Sigmund Freud, Erich Fromm şi alţii despre caracterul sadic şi originea lui: este vorba despre slujirea necondiţionată şi despre ascultare, pentru a putea mai apoi să fii tu însuţi asupritor. Aşa cum sadomasochistul are nevoie să controleze sau să fie controlat, jucătorul încearcă în mod compulsiv să controleze caracterul întâmplător al jocului. Crede că poate deduce legităţi care să-l ajute să controleze norocul. Mania lui constă adesea din deducţii matematice absurde sau din iluzia seriilor norocoase.

Şi cu asta am ajuns la economie. Pentru că această însuşire le este comună jucătorului de la cazino şi celui de la bursă şi de pe pieţele financiare.[350]

---

[349] Dostoievski 1986, pp. 54-56.

Psihologul şi specialistul în dependenţe Gerhard Meyer de la Universitatea Bremen:

Jocul la bursă este un joc de noroc. Chiar şi cel mai strâmb sistem are la un moment dat întâmplător succes şi îi convinge pe jucători că fac bine ceea ce fac. Leagă acest succes de propriile lor aptitudini. Este o trăire mult mai intensă şi mai de durată decât câştigul întâmplător la cazino. Dacă în schimb se ajunge la eşecuri, acestea nu sunt legate de propria strategie, ci de circumstanţele externe, care s-ar fi schimbat deodată. Când de fapt acestea

---

[350] Psihologul Gerda Reith de la University of Glasgow a publicat multe studii pe temele „gambling” şi „neoliberalism”. Reith 1999; Reith 2007.

sunt tocmai aspectele imponderabile ale bursei, care fac o prognoză pe termen scurt imposibilă.[351]

Economiştii americani Carmen M. Reinhart şi Kenneth S. Rogoff, în bestsellerul despre istoria crizelor economice din ultimii 800 de ani, au analizat îndeaproape şi motivele acestor depresii. Şi au ajuns şi ei la concluzia că în cazul multor bule financiare a atârnat în balanţă siguranţa iluzorie a unor modele imune la crize sau a unor formule. Oamenii îşi spuneau de fiecare dată din nou: „De data aceasta e cu totul altfel". Adică: „De data asta va funcţiona". Acest punct de vedere a dat şi numele cărţii: *This Time Is Different.*[352]

---

[351] Meyer 2013.

Pascal şi jucătorul

Nu degeaba unul dintre cele mai importante instrumente ale pieţelor financiare, calculul probabilităţilor, este derivat direct din jocurile de noroc. Nobilul francez Antoine Gombaud, zis şi Chevalier de Méré, a fost, la vremea lui, un client fidel şi notoriu al cazinourilor. Încântat de jocul de zaruri, a încercat să dea de cap fenomenului celor două cifre. Propriile sale calcule nu păreau să aibă niciun sens, aşa că acest chevalier a încercat să-şi folosească legăturile cu lumea ştiinţei. În 1654 l-a rugat pe filosoful şi matematicianul Blaise Pascal să-i sugereze cum şi-ar putea statornici norocul la masa de joc.

Întrebarea lui: se pot afla şansele de câştig a două zaruri aruncate deodată? Se poate deci calcula cât de probabil este ca la o aruncare să iasă şase-şase? Pascal şi un coleg, Pierre de Fermat, s-au pus pe treabă şi au găsit o formulă care permitea o aproximaţie pe bază de

---

[352] Reinhart / Rogoff 2009.

logaritmi. Pe cavaler treaba nu l-a ajutat prea mult, căci formula nu l-a apropiat nicidecum de câştig, dar matematica socoteşte că eforturile celor doi gânditori sunt actul de naştere a calculului probabilităţilor. Astăzi acesta ghidează o mare parte a pieţelor financiare.[353] Cât de fiabil este se discută deja de decenii, fără vreo influenţă directă asupra desfăşurării lucrurilor pe pieţele financiare. Cine vrea poate avea desigur perspectiva negativă a lui John Maynard Keynes: „O parte prea mare a noii economii «matematice» e doar un ghiveci, la fel de inexact ca ipotezele nimerite pe care se bazează. Îi permite autorului să nu vadă complexitatea şi interdependenţa lumii reale, într-o masă de simboluri matematice umflate şi inutile”.[354]

Să stabilim un lucru: nu toate calculele şi toate modelele sunt disfuncţionale, nu toate formulele şi toţi

---

[353] Büchter/ Henn 2005.

[354] Keynes 1973, pp. 297 şi urm.

algoritmii sunt dăunători. De asemenea, nu toţi cei care investesc la bursă sunt dependenţi de jocuri de noroc. Dimpotrivă, atât ştiinţele economice cât şi economia capitalistă au dus în ultimii ani la progrese care acum o generaţie erau încă de neînchipuit. Dar pentru a păstra acest progres, trebuie să identificăm şi să eliminăm partea patologică a agendei – pentru că împovărează economia de piaţă cu un potenţial nociv enorm.

Spunem acest lucru conştienţi că au existat dintotdeauna şi tendinţe negative în economia de piaţă. Lucrurile stau la fel şi în cazul dependenţei de jocuri. Este adevărat că în cazul dependenţei de jocuri se observă de la început o înclinaţie spre mai multă îndrăzneală şi disponibilitate de a risca. Vom ilustra acest lucru cu evaluarea a trei economişti celebri. Jean-Baptiste Say spunea deja despre bursele vremii lui, la sfârşitul secolului al XVIII-lea: „Jocurile la bursă au puterea de atracţie a tuturor loteriilor: puterea de atracţie reprezentată pentru jucător de un câştig rapid.” În secolul al XIX-lea, economistul Clément Juglar critica atitudinea unor speculanţi: „Gustul jocului pe pieţele aflate în creştere cucereşte imaginaţia prin dorinţa de

îmbogăţire rapidă, ca la o loterie”.[355] Iar pentru secolul XX a vorbit John Maynard Keynes: „Poate că speculanţii sunt la fel de puţin nocivi ca bulele de săpun într-un fluviu de activitate antreprenorială neîntreruptă. Problema devine gravă când activitatea antreprenorială are parte de o bulă de săpun care se transformă într-un vârtej de speculaţii. Când dezvoltarea capitalului unei ţări devine produsul secundar al activităţii unui cazino, este de aşteptat ca treaba să iasă prost”.[356]

Din cele trei citate reies şi diferitele poziţii ale economiei financiare de-a lungul istoriei. Din bule izolate, care cel mai adesea produc pagube financiare limitate, se formează din ce în ce mai des bule speculative globale, care implică foarte mult capital

---

[355] Kampmann 2012, p. 16

[356] Keynes 2006, p. 135. Nu trebuie să trecem cu vederea faptul că însuşi Keynes şi-a încercat norocul ca speculant şi a făcut ceva avere. Să socotim aceste cuvinte, aşadar, ca pe o mică autocritică.

public, de pildă din casele de pensii de stat sau public-private.

Economista Susan Strange s-a ocupat de acest fenomen şi a contribuit mult la înţelegerea proceselor de pe pieţele financiare. Ea scrie: „Îngrijorarea mea nu este de natură tehnică – în legătură cu eficienţa sistemului – , ci în legătură cu aspectele sociale şi politice, în legătură cu oamenii obişnuiţi, care nu sunt niciodată întrebaţi dacă vor să-şi pună în joc locurile de muncă, economiile, veniturile, în această formă de tip cazino a capitalismului.”[357]

Poate că despre asta este vorba. Nu instrumentul matematic sau mecanismele jocului sunt problema. Folosirea lor la scară largă pe o piaţă internaţională şi globalizată face din roadele binecuvântate ale logicii omeneşti bombe cu ceas, al căror declanşator nu este un om cu gândire raţională, ci investitorii panicaţi, care într-un prezent fără logică nu dau doi bani pe algoritmii de ieri.

---

[357] Strange 1998, p. 3.

13. Economia de bordel – economie de mare viteză, prostituţie şi sfârşitul comerţului

Astfel, în însăşi esenţa banilor se simte ceva din prostituţie.
Indiferenţa cu care pot fi folosiţi în orice fel, obiectivitatea care exclude orice legătură afectivă.
Georg Simmel[358]

În inconştientul globalizării

La sfârşitul acestei cărţi nu mai vorbim despre mituri străvechi. Ci creăm o nouă imagine, care să ilustreze sufletul capitalismului hiperagresiv, care perverteşte şi descompune capitalismul rodnic. Nu este vorba despre povestea inventată a unui personaj, ci despre miile de personaje adunate pe

---

[358] Simmel 2008, p. 607.

tabla de şah reală a sistemului economic.

Sunt piese de joc vii, cu o funcţie exclusiv pasivă, pentru că şi-au sacrificat activitatea. Sunt mutate într-un cadru îngust de reguli, pe care le vom numi pur şi simplu „legea”. În acest joc piesele au interiorizat într-o asemenea măsură „legea”, încât cred că acţionează liber, în timp ce, de fapt – bine-crescute – urmează îndeaproape reguli artificiale. Se socotesc aşadar actori, dar de fapt sunt pasive. Sunt mutate şi puse la locul lor şi singura autonomie care li se garantează este moartea – când sunt învinse şi scoase de pe tabla de joc.

Tabla de joc creată pentru ele este viziunea economică de coşmar a propriei noastre lumi. Este lumea unui comerţ nu cu mărfuri fără suflet şi materii prime, ci cu oameni, energie omenească şi suflete omeneşti. Obiectivul acestui sistem nu este atingerea unui nivel superior de civilizaţie, ci satisfacerea celui mai vechi sentiment: libidoul.

În timp ce alte produse promit cel mai adesea un confort superior sau o poziţie socială superioară, deci includ sau sugerează strădania după ceva mai înalt, în partea economiei pe care o vom discuta acum această situaţie se transformă în opusul ei.

Este vorba despre instinctul sexual comercializat şi despre forma extrem de agresivă a capitalismului legată de el. În timp ce alte forme de comerţ au cel mai

adesea ca scop să amelioreze aspectul exterior şi vizibilitatea unei persoane, serviciile sexuale scot în afară ceea ce în mod obişnuit se ascunde cu grijă. Se satisface cu orice preţ şi orice mijloace şi nu se satură niciodată. Coordonează o reţea de schimb ultraeficient cu trupuri vii, care are loc, ca să spunem aşa, în inconştientul profund şi întunecat al globalizării. Cel puţin 2,5 milioane de oameni sunt victime ale traficului cu persoane umane, dacă ne orientăm după rapoartele ONU. Estimările legate de cifra de afaceri a acestui domeniu se învârt în jurul mai multor miliarde de dolari.[359]

Vrem să demonstrăm că această piaţă adânc îngropată se află într-o legătură psihologică şi patologică foarte strânsă cu agresiunile evidente ale economiei globalizate. Mai mult: ce se vede încă din straturile superioare ale societăţii economiei de piaţă în abordări se dezvăluie în toată duritatea şi diformitatea în părţile inferioare ale sistemului. Vom descoperi din nou blestemul din povestirea lui Lilith. La început

---

[359] www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/faqs.html#How_widespread_is_human_trafficking

promisiunea libertăţii, apoi constrângerea creşterii şi în cele din urmă nimicirea vieţii. De aceea vom numi această parabolă „economia de bordel”.

„Mâna invizibilă” a codoşlâcului la Cervantes

În literatură aflăm, înconjurată de ruşine şi gesturi nobile, o versiune romantică a bordelurilor. Este descrisă o aşa-numită stare de mijloc socratică. Cea a matroanei înţelegătoare şi a peţitorilor îndrăgostiţi, a serbărilor comune şi a bunăstării personale, uneori chiar a norocului unei *Pretty Woman.* Este aproximativ imaginea turistică a cartierului parizian Montmartre, privit şi admirat până astăzi de sute de mii de turişti zilnic, tocmai în baza acestei iluzii a lipsei de restricţii şi a libertăţilor neîngrădite. Un pic de cancan, un pic de Toulouse-Lautrec – şi deodată lumea se estompează învăluită în roz. Este imaginea unei stări ideale a societăţii, în care toată lumea risipeşte bucuroasă sentimente şi bani. Un acord voluntar, care-i lasă fiecărui participant la spectacol partea lui şi creează iluzia “stabilităţii tehnic-emoţionale”.

Această formă ideală nu există decât în închipuire

şi totuşi este util să o privim mai îndeaproape, pentru că în acest context întâlnim un fenomen care face parte dintre cele mai cunoscute abordări economice: a libereivoinţe şi a nocivităţii moralităţii bine intenţionate. Găsim acest lucru într-o capodoperă a literaturii universale: *Don Quijote,* de Miguel de Cervantes. Cavalerul tristei figuri întâlneşte un convoi de prizonieri pe o galeră, pe care-i întreabă despre fărădelegile lor şi îi eliberează din mâinile paznicilor. Între ei este şi un proxenet.

Cavalerul (Don Quijote) a ajuns la al patrulea, un cinstit bătrân, cu barba albă atârnându-i pe piept. Când Don Quijote l-a întrebat de ce era aici, a început să plângă şi nu a spus niciun cuvânt. Al cincilea a răspuns însă în locul lui: „Acest om de onoare e de cinci ani la galeră... şi fărădelegea pentru care i s-a dat pedeapsa este că până acum s-a tocmit pentru carne omenească. Asta înseamnă că a fost codoş şi pe lângă aceasta s-a îndeletnicit şi cu vrăjitoria". „Dacă nu ar fi aceasta din

urmă", a spus Don Quijote, „nu i s-ar cuveni pentru meşteşugul cinstit de codoş să fie nici căpitan pe galeră, nici servitor la vâsle. Căci codoşlâcul nu e atât de rău pe cât se crede; ci are nevoie de cap înţelept şi într-o adunare de oameni bine rânduită este atât de folositor încât ar trebui să fie doar în mâna unor oameni de stare înaltă. Ar trebui să fie iscodiţi şi puşi la încercare după lege, ca toţi ceilalţi cu dregătorii. Numărul lor ar trebui să fie bine rânduit şi cunoscut, ca cel al agenţilor de bursă. Astfel s-ar opri multe lucruri păgubitoare care se întâmplă acum, pentru că de acest meşteşug se ocupă oameni din popor, proşti şi neştiutori ca femeile din această slujbă..." „Aveţi dreptate, cinstite domn", a adăugat bunul bătrân, „(...) în ceea ce priveşte codoşlâcul, nu-l pot tăgădui. Dar toată viaţa nu am crezut că fac vreo nedreptate; strădania mea a fost ca toată lumea să se bucure şi să trăiască în pace şi unire."[360]

---

[360] Cervantes 1867, pp. 231-233.

Don Quijote nu face aici decât să inverseze valori, nu interzice activităţi aparent condamnabile, ci le acceptă ca pe nişte realităţi (le legalizează) şi introduce un canon legal bazat pe importanţa activităţii comerciale: lucrurile aparent imorale trebuie să devină respectabile şi să le fie încredinţate oamenilor celor mai respectaţi şi mai sus-puşi.

Incriminarea de către stat şi societate este greşeala pe care o identifică Cervantes în sistem, nu depravarea morală a răufăcătorilor luaţi separat. Ca şi Adam Smith, Cervantes încearcă la început să obiectiveze evaluarea faptelor prin efectele lor practice, nu prin standarde morale. Astfel, ceea ce nu mai este socotit în mod explicit rău poate deveni util: proxenetul lui Cervantes este, în forma reabilitată, o binecuvântare, aşa cum toate faptele oamenilor – bune sau rele – sunt nivelate după Smith de „mâna invizibilă” şi luate în ansamblu au doar efecte pozitive, respectiv avuţia naţiunilor.[361]

Ce-i leagă aici pe Cervantes şi Smith este un fel de

viziune asupra lumii care vrea să încadreze o realitate într-o viziune ideală imposibil de atins (zero corupţie, siguranţă indestructibilă şi nobleţe nesfârşită). Am mai discutat pe scurt acest lucru în carte. Această abordare aminteşte un pic de „metoda zero” prezentată de Sir Karl Popper. Un model teoretic, în centrul căruia se află indivizi care se comportă perfect raţional şi sunt în posesia unor informaţii complete, este creat ca soluţie a unei probleme. Devierea indivizilor de la acest comportament optim poate fi măsurată. Importantă este deci abordarea, nu absenţa realizării efective a stării zero.[362]

---

[361] Vezi şi Cantor / Cox 2009, pp. 135-137, şi Block 1991, pp. 19-21.

[362] Popper 2003, pp. 126 şi urm.

În bordelul optim al lui Popper

În cazul bordelului, situaţia optimă ar fi, conform metodei zero, târfa fericită, peţitorul fericit şi proxenetul fericit. Târfa şi-ar vinde de bunăvoie şi bucuroasă trupul, ar fi de asemenea mulţumită de salariu şi de toţi clienţii, despre care, conform modelului lui Popper, ar avea în prealabil suficiente informaţii, astfel încât să nu poată apărea situaţii neplăcute fizic şi psihic. Clientul ar şti de asemenea totul despre detaliile acţiunii sale, ar putea să se evalueze singur şi să evalueze sistemul a cărui parte devine din momentul în care plăteşte pentru satisfacerea aşteptată a dorinţelor sale sexuale. La fel şi proxenetul, pentru că ştie că venitul său este răsplata corectă pentru activitatea de intermediar şi pentru administrarea bordelului.

Cu adevărat există asemenea abordări în descrieri relativ autentice, ca cea din citatul proxenetului din *Don Quijote,* care se percepe ca binefăcător şi nicidecum ca răufăcător. O variantă modernă a acestui tip apare în romanul lui Clemens Meyer, *În piatră:*

Petreceam tot timpul, fetele făceau rost de bani, nopţile se terminau adesea în zori, disco, disco, şampania curgea, pe atunci le administram bine pe fete, şi oricum Claudi mă ajuta să ţin prăvălia, ştia mereu când vreunul era nemulţumit sau vreuna avea nevoie de concediu, eram ca o mare familie sau ca o mare căsnicie... Un peşte bun, şi o spun cu o anumită mândrie profesională, deşi am ieşit de mult la pensie, trebuie să ştie multă psihologie. Dar fetele aveau viaţă bună la bătrânul Randy, trebuie s-o spun. Totul din abundenţă, cine-ar spune nu?[363]

Aşa stă deci situaţia şi Randy s-ar fi simţit cu siguranţă foarte aproape de punctul zero al lui Popper. Dar realitatea nu se potriveşte cu viziunea bătrânului proxenet. Mii de femei din Europa de Est sunt atrase cu

---

[363] Meyer 2003, p. 416.

contracte de dansatoare şi apoi vândute cu ora în bordelurile europene. 17 – 18 ore de muncă pe zi. Sunt mutate dintr-un bordel în altul, ca să nu poată să-şi facă legături cu alte fete sau cu autorităţile. Cel mai adesea toţi banii ajung la proxeneţi pentru chirie şi alte servicii, se spune în raportul internaţional al ONU privind traficul de fiinţe umane.[364]

Iluziile victimelor

La începutul odiseei se află deci cel mai adesea o iluzie, o percepţie greşită a strălucirii lumii occidentale (cariere, fotomodele, milionari). Odată ce omul cade în capcană, este supus prin frică şi violenţă şi destabilizat complet prin înstrăinare şi dezrădăcinare. Este sistemul perfect al sclaviei economice, transpus într-un sistem care funcţionează într-un spaţiu ilegal şi urmează perfect logica eficientă a maximizării profitului.

---

[364] http://www.unodc.org/unodc/human-trafficking/

Brutalitatea cu care este exploatată resursa de profit, prostituata, are trăsăturile cleptomaniei, pe care o întâlnim în forma ei pervertită în sistemele economice din ce în ce mai agresive.

Dacă facem o analiză a actualei crize financiare, identificăm un proces asemănător: la început, celor care au făcut credite imobiliare în Statele Unite li s-a vândut o iluzie – li s-a promis fericirea sigură în căminul sigur, a cărui valoare nu poate niciodată să scadă. Investitorilor li se dădeau împrumuturi garantate cu averea, descrise de asemenea ca investiţii „invulnerabile", deşi averea asigurată consta doar din datoriile cumpărătorilor de case. Aceste iluzii au pus în mişcare trilioane de dolari.

Când visul s-a transformat în coşmar, politicienii au fost traşi la răspundere de viziunea dominată de frică a unui *meltdown* global şi obligaţi să salveze acele instituţii care participaseră la provocarea pagubelor. Înlănţuirea finanţelor de stat cu premisa creşterii băncilor de investiţii a provocat mai ales în Europa probleme în economiile naţionale care vor afecta semnificativ ani de zile de-acum încolo reuşita socială şi economică a ţărilor.

Atât piaţa felinarelor roşii, cât şi sistemul unui capitalism pervertit acţionează şi argumentează în baza principiului concurenţei extreme, ambele sunt structuri închise ermetic. Ambele funcţionează în baza unui soi de lege paralelă, care cere de la supuşii ei implicare şi

supunere absolută. Clientul şi profitul lui (emoţional sau financiar) par să aibă în ambele organizaţii prioritatea absolută în faţa omeniei şi a altruismului.

Dorinţele lui sunt de asemenea mai presus de lege. Dar în realitate, cei care plătesc sunt doar „resurse” pentru creşterea profitului structurii, fie ei oameni vânduţi (prostituate, copii), în cazul bordelurilor, sau investitori de bună-credinţă (oameni care economisesc şi fonduri), în cazul industriei financiare. Ambele grupuri sunt doar surse de energie pentru sisteme, nu beneficiari curtaţi, aşa cum le place să se creadă – cel puţin investitorilor. Inutil să subliniem că ambele sisteme se mişcă într-un domeniu de risc ridicat şi sunt extrem de profitabile.

Bordelul, ca loc al comuniunii

Trebuie deci să existe un motiv pentru care oamenilor de afaceri le place să se întâlnească în

ambianţa unui bordel, cum se spune în general.[365] Chiar şi reclamele se folosesc de acest clişeu. Saxo Bank din Elveţia, de pildă, îşi făcea reclamă cu următorul panou: se vedeau picioarele desfăcute ale unei femei în jartieră şi pantofi roşii cu toc înalt. Între picioare era o canapea cu model tip dungi de tigru, pe care se relaxau trei tineri oameni de afaceri cu noduri de cravată lărgite şi descheiaţi la guler, care priveau peste marginea imaginii, deci între picioarele femeii. Sloganul publicitar al băncii era: „Trade anytime, anywhere”.[366]

Corpul dăruit al femeii face parte din imaginea şi din propria descriere a succesului financiar. Nu e de mirare că în documentarele, romanele şi filmele despre lumea bursei, de mare succes pe piaţa cinematografică din ultimii ani, apare un număr peste medie de târfe şi dansatoare. În *Margin Call* bancherii îşi petrec serile la

---

[365] Vezi şi Jelencic 2006.

[366] Honegger / Neckel / Magnin 2010, pp. 160 şi urm.

bordel, în *The Wolf of Wall Street* (2013) este contestată o bună parte a scenelor de orgii cu „hookers and drugs”, speculantul de valută lipsit de sentimente din *Cosmopolis* (2012) al lui David Cronenberg îşi satisface impulsurile psihopate la bordel, iar în *The Smartest Guys* (2005), un documentar despre prăbuşirea „Enron”, analistul-şef al firmei este descris ca având următoarele interese: bani, bani şi curve.

Femeile, spune sociologul german Claudia Honegger în eseul „Lumea masculină a băncilor: darwinism de prestigiu în bazinul cu rechini”, sunt tratate mereu ca „trofee, fetişuri ale succesului şi obiecte de prestigiu”. „Ce este scump are valoare”, spune Honegger. Serviciile de escorte de lux sunt profitorii nocturni ai marilor centre financiare ale lumii. Dacă femeile vor să aibă succes aici, spune Honegger, trebuie să respecte următoarele reguli de comportament: „Să stăpânească un limbaj ambiguu sexualizat, rituri şi gesturi obscene până la jocul cu propriile înclinaţii ca mijloc plin de nuanţe al seducţiei prin sugestii şi gesturi”.[367]

---

[367] Ibidem.

Practica vizitelor la bordel şi a serviciilor de escortă nu se mai leagă de mult doar de timpul liber al brokerilor şi al bancherilor. Cum am descris deja în capitolul „Apollo şi Marsyas”, un bancher din City povesteşte despre vizitele sistematice la bordel cu clienţii, pentru stabilirea primelor contacte şi consolidarea relaţiilor de afaceri: „Dacă ai fost la bordel cu un cap de familie, e mai mult decât o simplă relaţie de afaceri”.

Dar de ce fac stăpânii creaţiei acest lucru? Ce face bordelul atât de atrăgător pentru ei? Aici ne lovim iarăşi de funcţia banilor ca fetiş. Psihanalitic vorbind: la bordel se manifestă tulburarea freudiană a fazei anale. Într-un cadru ermetic, protejat de lumea exterioară, banii fac posibilă stăpânirea asupra unui trup şi se leagă astfel de dorinţele fundamentale ale caracterului sadic – supunerea altuia cu ajutorul fetişului bani. Face posibilă o „sfântă slujbă” postmodernă comună, în care se celebrează puterea, puterea banilor, a dominaţiei sexuale şi a potenţei şi a stăpânirii. Se regăseşte aici din nou simbolistica ritualurilor străvechi – un loc „sfânt”, o

comunitate închisă, un secret frăţesc. Jertfa (banii) satisface ceea ce Carl Gustav Jung numea „foamea” libidoului.[368] Misterul care rămâne în urma „celebrării” pune baza relaţiilor de afaceri.

Sfârşitul comerţului

Am început acest scurt eseu cu varianta optimă a unui bordel fidel şi dătător de fericire, aşa cum îl vede Cervantes. Îl vom încheia cu viziunea de coşmar modernă a opusului său.

Hubert Selby a descris brutalitatea unui asemenea sistem în cuvinte memorabile în romanul său *Last Exit to Brooklyn,* unde vorbeşte despre soarta micii prostituate de cartier Tralala, care bea până nu mai ştie de ea într-o crâşmă ordinară din New York şi apoi este violată brutal într-un cimitir de maşini de o haită de bărbaţi zbierând:

---

[368] Jung 1991, pp. 139 şi urm.

Cei zece sau 15 bărbaţi morţi de beţi au târât-o pe Tralala până la un cimitir de maşini din strada de pe colţul străzii 57 şi i-au rupt hainele de pe ea şi au împins-o în maşină şi o parte dintre indivizi au început să se bată între ei, pentru că fiecare voia să fie primul care s-o fută. Aşa că până la urmă au format un rând şi toţi râdeau şi urlau şi cineva le-a urlat celor din coadă să se ducă să ia bere... şi apoi a venit şi gaşca de greci şi alţi câţiva tipi din cartier se uitau şi aşteptau, în timp ce Tralala ţipa... şi au venit mai mulţi bărbaţi din „winnies" şi după un telefon la cazarmă au venit şi mai mulţi marinari... Şi cineva a strigat că rabla pute deja de la pizda lui Tralala, aşa că au dus-o pe Tralala cu tot cu scaunul de maşină în curte şi stătea acolo, goală... şi umbrele îi ascundeau coşurile şi crăpăturile şi cineva i-a apăsat o cutie de bere pe faţă... şi următorul s-a urcat pe ea şi de data asta i-au plesnit buzele şi sângele a început să-i curgă pe bărbie... şi

au futut-o mai departe, când zăcea deja inconştientă pe scaunul de maşină… şi băieţii care se uitaseră şi îşi aşteptaseră şansa şi-au vărsat acum dezamăgirea pe ea. I-au făcut hainele franjuri, i-au stins ţigări pe sfârcuri, s-au pişat şi s-au slobozit pe corpul ei şi i-au băgat o coadă de mătură în cur, iar apoi, când s-au plictisit, au lăsat-o acolo zăcând între sticle sparte şi cutii ruginite şi în toată mizeria din curte.[369]

Aceasta este cealaltă faţă a fanteziei despre bordeluri: în mijlocul New Yorkului, metropola progresului omenesc, dispare orice urmă de omenie şi orice idee de civilizaţie. Schimbul de sentimente, interese şi bunuri, dobândit cu străduanii şi prin

---

[369] Selby 2011, pp. 83-86, Übers. OT.

instanţele supraeului social, ale statului şi ale legilor sale, a sfârşit la groapa de gunoi, unde victime lipsite de speranţă sunt jertfite de brutalitate şi sadism, la fel de lipsite de speranţă.

Cititorului toate acestea i-ar putea părea neobişnuite, pentru că, într-adevăr, niciun economist nu a mai făcut legătura între un sistem economic şi un bordel. Scriitorii par să aibă un simţ mai ascuţit pentru atrocităţi şi scandaluri, dar şi pentru psihologia personajelor: James Joyce îl trimite pe protagonistul celebrului său roman *Ulise,* Leopold Bloom, care îl întruchipează pe omul modern, într-un bordel, unde Bloom este implicat într-un act sadomasochist, pe care Joyce îl pune în legătură cu pariurile hipice şi cu afacerile la bursă.

Pentru început povestitorul constată că în bordeluri domneşte o risipă împătrită: de caracter, de sănătate, de timp şi de bani – şi deja această observaţie preliminară se potriveşte cu critica actuală a societăţii faţă de pieţele financiare în criză.

Apoi se ajunge la un schimb de roluri sexuale între Bloom şi matroana Bella Cohen, pe parcursul căruia torturatul Bloom trebuie să intre în rolul unei femei şi cea care îl torturează, Bella, devine Bello. Joyce îi atribuie violenţa bărbatului şi suferirea violenţei femeii. Iar schimbarea de roluri între personaje arată limpede ce înseamnă acest lucru. Ceea ce am numit pe parcursul

acestei cărţi „principiul tare” este pus în scenă de Joyce cu referire la economia financiară. Bello, în timp ce-l chinuie pe Bloom, imită un speculant fumător de trabuc şi un jucător care, în timpul jocului sadic, se plânge de pierderile de la bursă şi de la pariurile hipice, în timp ce-l călăreşte pe Bloom ca pe un cal.

BELLO (se ghemuieşte cu un grohăit pe faţa lui Bloom ridicată în sus, suflă fumul din trabuc, mângâie tandru un picior gras): Din ce văd, Keating Clay a fost ales preşedinte la Richmond Asylum şi în plus acţiunile privilegiate de la Guiness au ajuns la şaisprezece şi trei sferturi. Prost am fost că n-am cumpărat pachetul când mi-au spus de el Craig şi Gardner. Iar ghinionul meu infernal, la naiba. Şi necunoscutul ăsta blestemat a trecut cu 20 la 1. Unde e blestemata de scrumieră, la naiba?

BLOOM (mânat cu băţ cu ghimpi, bătut pe crupă): O! O! Monstrule! Cumplitule!...

BELLO (îl apucă brutal pe cal de testicule şi urlă): Di, dii, haida, la galop! Te

călăresc pân' te rup...

BLOOM (se sufocă): Nu mai pot.

BELLO: Noo, nu încă. Fii bun şi aşteaptă. (Îşi ţine respiraţia) La naiba. Uite. Acuşica-mi plesneşte vrana. (Se destupă în spate. Apoi se băşeşte, cu trăsături schimonosite, tare). Ia-ţi partea! (Se astupă la loc). Chiar aşa, ptiu, drace, şaişpe şi trei sferturi... Gata cu acest du-te-vino. Ce ţi-ai dorit cu atâta ardoare s-a întâmplat. De acum nu mai eşti bărbat, pe onoarea mea, doar un lucru în jug. Şi acum la îmbrăcămintea de pedeapsă. O să-ţi lepezi hainele bărbăteşti, pricepi, Ruby Cohen? Şi o să-ţi tragi învelişul de mătase, cel cu foşnetul luxuriant, peste cap şi umeri, şi mai repede![370]

[370] Joyce 1975, pp. 696-697.

James Joyce a studiat îndeaproape scrierile lui Freud. Bello, a cărui plăcere se hrăneşte din afaceri şi din pariuri, leagă pierderile din comerţul cu acţiuni de reţinerea anală şi de caracterul de tezaurizare din psihanaliză: Bella trebuie să se destupe ca să poată să se băşească (şi acest pârţ este în acelaşi timp şi orgasmul ei, o altă trimitere la „tezaurul" fazei anale).[371]

În această scenă sunt aşadar reunite sadomasochismul fixat anal, supunerea sexuală şi banii ca fetiş, în cadrul unui bordel. Şi pentru a pune cireaşa pe tortul acestei viziuni, Joyce parodiază celebrul citat shakespearian al lui Hamlet, „to be or not to be, that is the question". Joyce e de părere că în epoca economiei aceasta nu mai este întrebarea, ci „to have or not to have, that is the question"[372] Nici economiştii, nici psihologii nu ar fi putut să cuprindă mai bine în cuvinte

---

[371] Vezi şi Blaschke 2004, pp. 175 şi urm.

[372] Joyce 1975, p. 715.

drama modernităţii.

14. Păstorul din Monte Cristallo – o sinteză un pic altfel

Cititorul de cărţi de ştiinţe economice gândeşte uneori mai economic decât şi-ar dori. Pentru că lectura lui, aşa speră, îi va fi cumva de folos – mai ales dacă este vorba despre o carte pe a cărei copertă scrie „economie” sau „ştiinţe economice”. Conform tradiţiei, ultimul capitol vorbeşte încă o dată despre utilitatea întregului şi subliniază importanţa celor spuse şi vinde afirmaţiile-cheie ale cărţii cu obişnuitele cuvinte atrăgătoare – redistribuire, ecologizare, moderaţie, inovaţie, locuri de muncă şi, în primul rând, dreptate! De fapt, aici ar trebui să avem două sau cinci semne de exclamare. Cum însă aproape fiecare dintre noi înţelege altceva prin „dreptate”, la umbra acestei maxime navighează sub acelaşi steag ideologi liberali radicali („Munca trebuie să aibă din nou valoare”), moderaţi şi marxişti radicali (redescoperirea lucrurilor comune) – şi nu par să se teamă.

De obicei la sfârşitul unor asemenea cărţi se aruncă şi o privire spre viitor şi, în cele din urmă, sunt

date sfaturi generoase (de pildă „Zece reţete pentru a salva lumea”), ba chiar se proroceşte – cu convingerea că predicţiile vor fi uitate în câteva luni. Aşa îşi caută fiecare norocul, iar piaţa le dă dreptate celor care oferă cel mai mult.

Noi în schimb nu vom încheia această carte cu obişnuitele pastile de înţelepciune. Sau aţi auzit cumva vreodată de o psihanaliză care să se încheie cu un răspuns simplu, cu o reţetă pentru vindecarea pacientului? Nu, societatea noastră – una prin excelenţă a economiei de piaţă capitaliste – este atât de complexă în structura ei şi de infinită în diversitate, încât răspunsurile simple eşuează. Tot ce vrem să realizăm cu această carte este să ţinem în faţa sistemul economic o oglindă şi să-l conducem pe cititor în acele adâncuri psihice şi existenţiale care s-au deschis ca urmare a unei societăţi radical impregnate de economie.

Am încercat să dăm glas alienării omului occidental şi să arătăm în ce constă: într-o educaţie şi autoeducaţie în scopul slujirii şi stăpânirii, nu al înţelegerii conexiunilor; într-un proces bazat pe restricţii şi lipsă de timp, care ne face din ce în ce mai agresivi şi mai susceptibili să greşim; într-un comportament compulsiv pentru a obţine un profit cât mai mare, care îi sileşte pe întreprinzător şi pe director să adopte o strategie limitată şi pe termen scurt a câştigului – şi, prin aceasta, exploatarea fără scrupule a oamenilor şi a

resurselor; într-un dezechilibru global, care le atribuie în prealabil în manieră cleptomană şansele şi bunurile celor care oricum au prea multe; într-o economie financiară care îşi asumă cele mai mari riscuri şi pe de altă parte urmează ceremonii şi obiceiuri primitive; într-o atitudine de consum care amăgeşte cu abundenţă într-o succesiune tot mai rapidă şi cu o calitate tot mai proastă şi trebuie să scoată zilnic din pălăria sugestiei un nou vis pentru vânzări în masă; într-o societate individualizată şi fragmentată, care injectează sufletele cu narcisism în unicul scop al vânzărilor; într-o viziune a lumii care creează stări de frică în timp ce promite o presupusă siguranţă; şi, nu în ultimul rând, toate aceste anomalii sunt integrate într-un sistem cu trăsături maniaco-depresive.

Această carte urmăreşte să-l incite pe cititor să pună sub semnul întrebării sistemele şi mecanismele pe care le socoteşte aproape ca fiind de la Dumnezeu sau de la destin. Pentru că doar aşa se pot face schimbări, tratând nu simptomele bolii, ci rădăcinile ei. Această rădăcină a răului economic care ne-a afectat atât de puternic în ultimii ani se află într-o voinţă de nimicire fără creativitate, care în cele din urmă poate duce la autodistrugerea sistemului. Am observat că un pic mai puţină creştere şi concurenţă nu sunt nici păguboase nici mortale, ci se pot dovedi chiar salvatoare; că poate chiar şi crizele care se abat asupra acestui sistem de la

început, reprezintă un mecanism natural de corectare a comportamentului social maniacal. Nu vom alunga însă acest mecanism dacă îl negăm sau îl blestemăm. Dimpotrivă: ce este reprimat produce la intervale tot mai scurte pagube noi şi tot mai mari. În schimb, a accepta paguba şi a se înarma împotriva situaţiilor grave, a da dovadă de putere de rezistenţă în cel mai bun sens al cuvântului ar fi datoria economiei ca ştiinţă şi a politicii ca forţă conducătoare a societăţii. Cine porneşte pe acest drum va trebui să sacrifice mulţi idoli şi să inverseze multe valori care s-au cuibărit adânc în straturile supraeului individual şi social. Aici este vorba în primul rând despre estimarea şi evaluarea timpului, a muncii şi a folosului, care ar trebui să meargă mult dincolo de nivelul material şi financiar.

La sfârşitul acestui proces ar trebui să fie într-adevăr o reevaluare, care să dea naştere unui nou concept global de beneficiu, în centrul căruia să nu fie sistemul ca scop în sine, ci creşterea capacităţii omeneşti de a crea o civilizaţie globală care să se perceapă ca atare.

Pentru aceasta este nevoie de o schimbare sistematică a proceselor din societate, dar şi de o schimbare a viziunii indivizilor. Una fără cealaltă este de neînchipuit. Cine se revoltă deci împotriva sistemului bancar şi în acelaşi timp aşteaptă să primească o marjă de dobândă de peste trei la sută din fondul de pensii,

trebuie să poată recunoaşte că se contrazice singur. Acelaşi lucru este valabil şi pentru cei care luptă din răsputeri împotriva globalizării şi îşi doresc preţuri tot mai avantajoase. Reformele trebuie să se aplice mereu la ambele niveluri, dacă vor să aibă succes.

În apărarea matematicii – în apărarea econometriei

De-a lungul acestei cărţi am vorbit adesea despre încrederea oarbă inacceptabilă în logica cifrelor şi în calculul probabilităţilor – şi despre pagubele pe care le poate produce această credinţă gândirii pur şi simplu raţionale. Dar înseamnă că ne alăturăm celor care vor să abolească aceste instrumente – şi, dacă s-ar putea, pieţele financiare cu totul? Nu, nicidecum. Dimpotrivă, suntem de părere că fără aceste instrumente ne-ar merge mult mai rău. Dacă aplicarea parametrilor strict ştiinţifici este posibilă nu este pentru noi nici o întrebare ideologică. Nu putem simplifica în acest fel. Pentru că matematica şi stocastica rămân ceea ce sunt: instrumente. În consecinţă, funcţia lor depinde de ce faci cu ele. La fel cum poţi folosi un ciocan pentru a bate

un cui pentru un tablou sau pentru a-i sfărâma cuiva capul, la fel se întâmplă – la alt nivel – şi cu matematica. Poate fi folosită bine sau rău. Nu ne putem îndoi nicio secundă că folosul acestei ştiinţe pentru progresul omenirii este enorm. Dar a ajuns deja la sfârşitul evoluţiei?

Şi dacă matematica şi econometria actuală se comportă ca geometria euclidiană acum 100 de ani? Pe atunci se crezuse într-adevăr timp de peste 2000 de ani într-un model şi în postulate care atribuiau spaţiului fizic o singură dimensiune. Abia în secolul al XIX-lea axioma corespunzătoare a fost revoluţionată de Nikolai Ivanovici Lobacevski şi János Bolyai, care au demonstrat că sunt posibile şi spaţii fizice curbe, care sunt corecte din punct de vedere matematic şi fizic. În sens matematic, deodată nu mai era posibilă o singură dimensiune a lumii, ci multe altele.

Aşa ar trebui să socotească şi econometria. Îşi poate deschide orizonturile. Nu doar o formă a economiei şi a creşterii este posibilă, ci şi altele, probabil aducătoare de fericire şi durabile. Instrumentarul pe care îl are ştiinţa în acest scop se compune dintr-o matematică foarte dezvoltată, din stocastică şi poate în viitorul apropiat dintr-o cunoaştere psihologică sistematică a sistemului şi a actorilor pieţei. Deci nu este nevoie de „mai puţină gândire economică”, ci de „mai multă”, nu de mai puţină logică, ci de mai

multă. Marele filosof Baruch Spinoza a încercat cândva să prindă în cuvinte *Etica, conform metodei geometrice.* Dacă autorilor acestei cărţi li se permite să-şi dorească ceva, ar fi înfiinţarea unei „economii, conform metodei psihologice”.

O poveste în încheiere

În esenţă, soluţiile problemelor grave ale societăţii moderne nu sunt în primă fază decât speranţe şi vise. Dacă, alături de Carl Gustav Jung, credem că asemenea vise se hrănesc şi din amintirile colective inconştiente ale popoarelor, atunci ar trebui să acceptăm şi aceste vise mitice, aparent arhaice. În fond au mai puţin de-a face cu războaie şi eroi decât cu un dor adânc după o stare pe care am putea-o descrie la modul general ca pe o stare a deschiderii şi a afecţiunii, a iubirii, pe care în cele din urmă Sigmund Freud o socotea remediul pentru bolile civilizaţiei noastre.

Pentru a descrie această bază profundă a unei speranţe pozitive şi în care ne oglindim, partea de istorisiri a acestei cărţi se va încheia cu o poveste spusă de ţăranii din valea Ampezzo, din Tirolul de Sud. Este o poveste foarte simplă despre o amintire mare din viitor.

Iată deci legenda „Păstorul din Monte Cristallo”.[373]

În împrejurimile stâncilor roşii din Monte Cristallo, unde astăzi nu mai sunt decât văi aspre şi pereţi de stâncă, era odată un castel preafrumos. Turnurile şi crenelurile lui se ridicau mândre peste vale şi întâmpinau în lumina soarelui pe călător la poalele muntelui Marmolada. În acest castel trăia o prinţesă frumoasă şi preţuită de toată lumea. Mulţi prinţi şi nobili îi ceruseră mâna, dar se întorseseră dezamăgiţi în patria lor. Căci părea cu adevărat că prinţesa îşi găsea bucuria în a-i goni pe unul după altul, poruncindu-le să găsească răspuns la o ghicitoare: „Spune-mi o poveste pe care nu o ştiu, dar care este

---

[373] Legenda este luată din cartea *The Dolomites and Their Legends* (Wolff 1930), Übers. OT.

despre mine şi pe care trebuie să o cred”.

Niciunul nu a putut dezlega ghicitoarea, mai ales că nimeni nu ştia o poveste despre prinţesă de care ea să nu fi auzit. Când unul dintre curtezani începea să vorbească, prinţesa îl privea aşa de pătrunzător cu ochii ei albaştri, încât peţitorul rămânea cu totul buimac. Oricât încercau bărbaţii să ticluiască cele mai neobişnuite poveşti şi să le alăture cele mai mari linguşiri, la sfârşit erau siliţi să vadă cum prinţesa izbucnea în hohote de râs şi îi trimitea acasă. O ajuta şi un sfetnic, pentru că îi încurca pe cei care răspundeau punându-le întrebări iscusite.

Într-o zi prinţesa l-a auzit pe unul dintre călăreţii ei cântând un cântec fermecător şi a întrebat curioasă cine îl făcuse. Călăreţul a spus că din păcate nu el îl ticluise, ci un păstor simplu, căruia locuitorii văii îi spuneau „Bertoldo cel nebun”. Prinţesa a fost foarte uimită şi a vrut să ştie mai multe despre acest păstor, aşa că l-a întrebat pe sfetnic.

— Da, îl ştiu bine pe Bertoldo cel nebun, a strigat sfetnicul. Era un păstor obişnuit, ca atâţia alţii din valea noastră. Într-o zi însă, preacinstită prinţesă, te-a văzut când culegeai flori pe câmpiile din

muntele Padeon. Atunci şi-a dăruit turma şi s-a făcut ticluitor de stihuri şi de atunci hoinăreşte prin păduri. Lumea spune că este îndrăgostit până la moarte de tine. Într-o zi a venit chiar până la castel şi a vrut să te peţească. Am pus să fie gonit, nu se cuvine ca un păstor simplu să peţească o prinţesă.

Atunci prinţesa s-a mâniat foarte tare şi l-a potopit pe sfetnic cu ocări. I-a spus că nu el trebuia să aleagă peţitorii, ci ea. A poruncit ca Bertoldo să fie căutat pe loc şi adus la castel, ca să-şi spună povestea.

Chiar a doua zi de dimineaţă păstorul a venit la poarta castelului şi paznicii l-au dus într-o încăpere mare, unde se adunaseră deja prinţesa şi curtenii ei. Toţi pofteau să audă ce avea de spus păstorul, şi prinţesa îl privea şi ea iscoditoare, dar nu cu privirea plină de dispreţ pe care le-o arăta de obicei peţitorilor.

Atunci Bertoldo şi-a început povestea.

— Preacinstită prinţesă, ce vă voi povesti astăzi s-a întâmplat cu adevărat, dar nu aici, ci departe, într-o ţară căreia îi spunem ţara celor aleşi. Era o vreme când trăiam toţi în acea ţară a păcii şi a bunei înţelegeri şi eram fericiţi şi nu aveam războaie şi dezbinări. Nu ştiam că avea să vină vremea când ne era scris să părăsim

acest loc şi să trăim în necazuri şi griji în lume. Fiecare dintre noi avea de îndeplinit o sarcină şi tu, preacinstită prinţesă, erai regina noastră. Toţi slujitorii te lăudau pentru dreptatea şi bunătatea ta. Dar cel mai mult te iubeam pentru ochii tăi minunaţi, pe care nimeni nu putea să-i privească fără să simtă o fericire fără margini.

Pentru o clipă Bertoldo a tăcut, apoi a povestit mai departe:

— Slujba mea era cea de păstor şi ieşeam cu mieii la câmpie în zori, iar când treceam prin dreptul ferestrei tale fluieram un cântec vesel. Era bucuria zilei mele. Aşa trăiam în ţara celor aleşi şi toţi credeam că aşa va rămâne pe veci. Dar într-o zi a venit un înger şi ne-a spus că în curând va trebui să mergem pe pământ. Şi ne-a încercat pe fiecare dintre noi, să vadă cum ne-am îndeplinit slujba, şi judecata lui aspră a fost că toţi dăduserăm mai mult sau mai puţin greş. Toţi în afară de doi. Regina şi eu însumi. Îngerul ne-a lăudat şi ne-a spus că pentru aceasta fiecare dintre noi îşi poate pune o dorinţă, care ne va fi îndeplinită pe pământ. Şi cum stăteam acolo şi o vedeam în faţa mea pe regina mea, mi-am dorit ca pe pământ, ca om, să aibă aceiaşi ochi

preafrumoşi. Îngerul a dat din cap şi s-a întors spre regină. Ea m-a privit şi a zâmbit şi şi-a dorit ca şi cea mai mare dorinţă a mea pe pământ să se împlinească.

Şi iată, prinţesă, ce mi-am dorit s-a îndeplinit cu adevărat, pentru că ai şi acum ochii preafrumoşi pe care îi aveai în rai. Ci nu ştiu dacă îngerul va îndeplini şi dorinţa ta, căci l-ai rugat să-mi îndeplinească şi pe pământ cea mai mare dorinţă.

Şi Bertoldo a tăcut. Doamnele de la curte îl priveau ruşinate, dar prinţesa se uita la el deschisă şi cu mare uimire. Atunci sfetnicul a început să vorbească şi a recunoscut în faţa lui Bertoldo că povestea lui a îndeplinit cele trei cerinţe, căci era despre prinţesă, iar prinţesa nu o ştia şi nici nu putea spune că e de necrezut, pentru că de unde avea să ştie ce se întâmplase pe atunci în rai.

— Dar, şi s-a întors spre Bertoldo, povestea ta are o mare greşeală. Dacă am fost cu toţii în ţara celor aleşi, de ce numai tu îţi aduci aminte?

Însă Bertoldo a răspuns liniştit:

— Îmi aduc aminte, pentru că amintirea şi-a croit drum spre mine când am văzut din nou aici ultimul lucru pe care l-am văzut în rai.

— Şi care a fost acela? a întrebat sfetnicul.

— Ochii reginei mele, a răspuns Bertoldo. Şi când am văzut-o pe prinţesa noastră pe câmpiile din Padeon, cu aceiaşi ochi, atunci amintirea lor mi-a deschis raiul.

Sfetnicul s-a înfricoşat şi s-a gândit îngrozit la alte căi de a-l încurca pe Bertoldo.

Dar prinţesa a zâmbit şi i-a dat păstorului mâna; şi au trăit acolo şi au stăpânit peste o împărăţie mare, fericiţi şi mulţumiţi. Şi până astăzi păstorii din Cortina numesc Monte Cristallo „Croda de Bertoldo”.

Amintiri care pot influenţa viitorul, putere blândă în loc de străduanie asiduă – vă vom lăsa acum, cu acest final fericit, de poveste şi cât se poate de naiv pentru mulţi dintre noi. Meritaţi un răgaz de linişte şi recuperare. Dacă însă veţi zăbovi vreodată pe câmpiile din Padeon, la poalele muntelui Marmolada sau chiar la poalele Parnasului din Grecia, amintiţi-vă ce este cioplit în piatră, pe arcada porţii oracolului din Delphi:

„Cunoaşte-te pe tine însuţi”. Ca să reflectezi un pic la acest lucru şi să găseşti urmele în vechile poveşti şi în istorisirile moderne, nu ai nevoie nici măcar de oglindă – şi cu atât mai puţin de profesor de economie. Îţi trebuie doar un pic de curaj.

Tomáš Sedláček şi Oliver Tanzer, Praga şi Viena

Mulţumiri

În perioada creaţiei, autorii nu sunt de fapt decât ceea ce vechii greci numeau „idiotes”. „Idiotes” erau acei oameni solitari şi retraşi – sociopaţi în blană de oaie – , incapabili să-şi asume răspunderi sociale şi personale. Exact aşa trebuie să vi-i imaginaţi şi pe autorii acestei cărţi în timp ce o scriau: doi oameni retraşi, ermetici – şerpuind cu ideile printre legende şi cicluri de conjuncturi, între PIB şi Biblie şi între psihiatrie şi funcţii matematice. Cine vorbea cu ei primea ca răspuns doar vorbe fără şir – frânturi de gânduri, aparent fără cap şi coadă. Intoleranţi, duri şi ininteligibili – , aşa erau probabil percepuţi din exterior. Dar după trei ani întregi plini de atâta excentricitate se apropie momentul întoarcerii la principiul freudian al realităţii – şi apoi urmează, pentru început, căutarea iertării. Astfel încât aceasta este încercarea noastră de „a repara nefăcutele”.

Căinţa li se adresează în primul rând familiilor noastre şi celor dragi. Aţi îndurat multe şi fără ajutorul vostru nu am fi ajuns aici. Îndemnurile şi sfaturile voastre din afară – în măsura în care am avut suficient cap încât să le acceptăm – ne-au ajutat şi ele să ne „adunăm”, când ideile noastre ameninţau să ajungă în acel „odd space” sofistic. Afecţiunea voastră merită

aşadar mai multă laudă decât opera care a ieşit de aici. Asta în primul rând pentru că aţi dat dovadă de simţ al umorului. Freud spune că este nevoie de efort ca să atingi satisfacţia în viaţă. Ei bine, noi vrem să inversăm un pic lucrurile aici: noi vă mulţumim pentru răbdarea pe care aţi avut-o cu eforturile noastre. Întâi de toate, li se cuvin mulţumiri familiilor noastre. De aceea începem cu Marketa, Karin, Kristof şi Lea.

Mai departe le mulţumim tuturor celor care ne-au ajutat cu cunoştinţele lor de specialitate în încercarea noastră de a crea ceva util. Şi nu au fost puţini. Pentru că, după cum probabil ştiţi, nu suntem psihologi. Am încercat aşadar să învăţăm şi să urmăm indicaţiile şi îndemnurile venite din partea echipei noastre ştiinţifice, căreia i-am prezentat ideile noastre. De aceea le mulţumim din tot sufletul psihanaliştilor şi psihologilor Rotraud A. Perner şi Martin Engelberg din Matzen şi Viena. Amândoi au văzut manuscrisul încă din faza timpurie, au analizat cele trimise fără să fie răsplătiţi în vreun fel şi le-au adăugat sugestii valoroase.[374] La Praga

---

[374] Martin Engelberg este membru al conducerii Asociaţiei Psihanalitice din Viena. Este consilier, consultant şi acţionar

acest lucru i se aplică Janei Heffneranova, una dintre puţinele experte în aspecte legate de Lilith şi de psihologia analitică. La Berlin şi Zürich am avut norocul să avem alături de noi membri ai Societăţii CG Jung. Vrem să-i evidenţiem aici în special pe fraţii Jakob şi Max Lusensky, care se remarcă şi singuri, prin eseuri excelente. Lui Aage Hansen-Löve, slavist şi gânditor universal, îi mulţumim pentru numeroasele discursuri care ne-au ajutat să progresăm foarte mult. Şi slavistului şi filosofului limbii Alfred Noczsyzka, pentru discuţiile minunate despre mituri şi ontologie pe un vas cu pânze pe Nil şi la Poggio Catino, în Roma.

În mediul nostru, câţiva studenţi extrem de dotaţi ne-au inspirat să abordăm subiectul la seminarele noastre şi ne-au stimulat prin noi perspective. Acest lucru este valabil mai ales pentru Jana Hrviniakova, care pe vremea studenţiei a fost mâna dreaptă a lui Tomáš Sedláček, iar acum este deja doctor în Economie. Doar prin întrebările ei ne-a definit mai clar şi ne-a rafinat abordările. La Viena, Valentin Unger a contribuit cu studii valoroase la subiectul agresivităţii elitelor.

---

principal la Wiener Consulting Group.

Mulţumesc mult, Valentin, pentru entuziasm şi profesionalism.

Pe plan organizatoric, mulţumim echipei Sedláček, din Praga, care a reuşit să ţină perfect sub control organizarea parţial haotică şi pe autorii şi mai ameţiţi: din această perspectivă, Monica Smidova, ca şefă a acestei echipe, este sufletul tainic al acestei cărţi.

La traduceri din germană şi engleză, Sylvia Einöder, anglistă şi redactor la *Die Furche,* ne-a ajutat enorm când deja nu prea mai aveam timp. A făcut aceasta fără a se plânge vreodată de stilul nostru întortocheat sau de termenele de predare pe care nu le-am respectat. Mulţumim pentru acest ajutor de primă mână.

Şi cu asta ajungem – last but not least – la moaşele noastre: îi datorăm mii de mulţumiri lui Janik de la Hanser, pentru că a crezut imediat în acest proiect, pe când era încă foarte crud şi neşlefuit, şi pentru că ne-a încurajat şi ne-a făcut permanent sugestii. De altfel, Martin a fost şi cel care a fost sever când era cazul, în privinţa respectării termenelor-limită. Am observat: în apropierea unui termen stabilit, volumul de lucru ŞI ideile se condensează. Mulţumim, Martin! Martin a fost şi cel care a propus să ne-o trimită pe Maria Köttnitz ca lector cunoscător şi cu stil. Maria a fost o colaboratoare minunată, critică, iar manuscrisul a câştigat mult în urma intervenţiilor ei. Pentru asistenţa bună şi

profesionalismul de la final trebuie să le mulţumim lui Christian Koth şi echipei lui de la Hanser.

Mulţumim în continuare GLOB-Art Academy, care a făcut posibilă întâlnirea noastră – şi de aici mai ales Pippei Belcredi şi lui Heidemarie Dobner. Oliver Tanzer mulţumeşte personal redacţiei revistei *Die Furche,* a cărei muncă săptămânală a fost şi este pentru el un permanent imbold.

Şi, în sfârşit, trebuie să mulţumim unui lucru căruia unii îi spun îndrumare inconştientă, alţii mâna lui Dumnezeu şi alţii întâmplare. Sau s-o spunem pur şi simplu în austriacă: „Es war doch a Glück!” sau în cehă: „To je ale veliká stesti!”

Tomáš Sedláček şi Oliver Tanzer, iunie 2015

Bibliografie

Adorno, Theodor W., „Erziehung nach Auschwitz”, în *Zum Bildungsbegriff der Gegenwart,* Braunschweig, Diesterweg, 1967, p. 117.

Amin, Samir, „Der Sturz der Illusion”, în *Furche,* nr. 41, 2012.

Andersen, Hans Christian, *Gesammelte Märchen,* Zürich, Manesse, 1989.

Arendt, Hannah, *Vita Activa oder Vom tätigen Leben,* Piper, München, 2007.

Arendt, Hannah, Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen. Piper, München, 2011.

Aristotel, *Nikomachische Ethik,* Reclam, Stuttgart, 1986.

Aristoteles, *Politik,* Reclam, Stuttgart, 1989.

Assmann, Jan, *Ägypten. Eine Sinngeschichte,* S. Fischer, Frankfurt am Main, 2005.

Australian Institute of Management (2011), „Worked to Death”, www.aim.com.au/blog/workeddeath.

Bacon, Francis, *Neues Organon/Novum Organum,* Meiner, Hamburg, 1990.

Baldwin, Robert, *A Bibliography on the Hercules Theme,*

Connecticut College, USA, 2004.
Banett, J.H., Smoller, J.W., „The Genetics of Bipolar Disorder”, în *Neuroscience,* nr. 164, 24 noiembrie 2009, pp. 331-343.
Bauman, Zygmunt, *Flüchtige Zeiten. Leben in der Ungewissheit,* Hamburger Edition, Hamburg, 2008.
Biblia, Einheitsübersetzung der heiligen Schrift (1980), Katholische Bibelanstalt GmbH, Stuttgart, http: //www.bibelwerk.de/Bibel.i2790-html/Einheitsubersetzung+online.i2798.html?mode=normal, accesatpe 12 mai 2015.
Binswanger, Hans Christoph, Die Wachstumsspirale. Geld, Energie und Imagination in der Dynamik des Marktprozesses, Metropolis, Weimar, 2005.
Blaschke, Bruno, Der Homo oeconomicus und sein Kredit bei Musil, Joyce, Unamuno und Céline, Wilhelm Fink, Paderborn, 2004
Bleuler, Eugen, „Das Autistische Denken”, în Jahrbuch für Psychoanalytische und Psychopathologische Forschungen, nr. 4, 1912, p. 14.
Block, Walter, Defending the Undefendable. The Pimp, Prostitute, Slumlord, Libeler, Moneylender, and Other Scapegoats in the Rogues Gallery of American Society, Fox & Wilkes, San Francisco, 1991.

Board, Belinda Jane; Fritzon, Katarina, „Disordered Personalities at Work”, *Psychology, Crime & Law,* März, Band, 2005, p. 17.
Böhm, Stephan, „Joseph A. Schumpeter (1883-1950)”, în Kurz, Heinz D. (Hrsg.): *Klassiker des ökonomischen Denkens 2,* C.H. Beck, München, 2009, p. 228.
Böldl, Klaus, *Götter und Mythen des Nordens,* C.H. Beck, München, 2013.
Borgese, Paul, *Fear Selling,* Fear Marketing Group, New York, 2015.
Borneman, Ernest, *Psychoanalyse des Geldes,* Suhrkamp, Frankfurt am Main/Berlin, 1986.
Börner-Klein, Dagmar, Das Alphabet des Ben Sira. Hebräisch-deutsche Textausgabe mit Interpretation, Matrixverlag, Wiesbaden, 2007.
British Medical Journal, din 6 iulie 2010.
Brodbeck, Karl-Heinz, Warum Prognosen in der Wirtschaft scheitern. Praxisperspektiven Band V., p. 23, BWT, Würzburg, 2002.
Büchter, Andreas; Henn, Hans-Wolfgang, Elementare Stochastik. Eine Einführung in die Mathematik der Daten und des Zufalls, Springer, Berlin/Heidelberg, 2005.
Cantor, Paul; Cox, Stephen, Literature and the Economics of Liberty. Spontaneous Order in Culture, Ludwig von Mises Institute, Alabama,

2009.

Carroll, Michael P., The Cult of the Virgin Mary. Psychological Origins, Princeton, New Jersey, 1994.

Carver, C.S.; Glass, D.C., „Coronary-Prone Behaviour-Pattern and Interpersonal Aggression", *Journal of Personality and Social Psychology* nr. 36, pp. 361-366, 1978.

Cervantes, Miguel de, *Der sinnreiche Junker Don Quixote von der Mancha,* Aus dem Spanischen von Edmund Boiler. Verlag des bibliografischen Instituts, Hildburghausen, 1867.

Chandler, Charlotte, It's Only a Movie: Alfred Hitchcock – A Personal Biography, Simon & Schuster, New York, 2006.

Cohen, Deborah, Carter, Philip, „WHO and the pandemic flu >conspiracies<", în *British Medical Journal*, 06. 06. 2010.

Cooper, David A., God is a Verb. Kabbalah and the Practice of Mystical Judaism, Riverhead Books, New York, 1997.

Darwin, Charles, Expression of the Emotions in Man and Animals, John Murray, London, 1872.

Delumeau, Jean, Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts, Rowohlt, Hamburg, 1989.

Dilling, Horst (editor), „Internationale Klassifikation

psychischer Storungen" în ICD-10, capitolul V, Hans Huber, Berna, 2014.
Diogenes Laertios, *Leben und Lehre der Philosophen,* Reclam, Stuttgart, 1998.
Dostojewski, Fjodor M., *Der Spieler,* Piper, München, 1986.
Drucker, Peter (2000), „Propheten für unser Zeitalter: Schumpeter und Keynes?" în Rosenberger, Sieglinde Sieglinde, *Demokratie,* Böhlau, Wien, 2001.
Ehlers, Jochen, „Jenseits des Lustprinzips: Lesen und Wiederlesen" în *Psyche* 50(8), pp. 681-714, 1996.
Eliade, Mircea, *Le mythe de l'éternel retour,* Gallimard, Paris, 1949.
Epiktet (o.J.), *Handbüchlein der Moral,* projekt gutenberg, http://gutenberg.spiegel.de/buch/-7739/1.
Erne, Eduard; Schneider, Christian, *Herrenkinder – Das System der NS-Eliteschulen,* documentar ZV, UAP-Leipzig, 2010.
Faust, Volker (o.J.), „Neurotische Persönlichkeits-strukturen", în idem, *Psychosoziale Gesundheit von Angst bis Zwang,* www. psychosoziale-gesundheit.net/psychiatrie/neurosen. html.
Feldman, Robert S., *Social Psychology,* McGraw Hill, New York, 1985.
Flugel, John Carl, *Man Morals and Society,* Everyman,

Manchester, 1965.
Focke, Ingo; Kayser, Mattias; Scheferling, Uta (editori), *Die phantastische Macht des Geldes, 2013. Ökonomie und psychoanalytisches Handeln*, Klett-Cotta, Stuttgart.
Freeman, Derek, *Liebe ohne Aggression,* Kindler, München, 1983.
Freud, Sigmund, *Instincts and Their Vicissitudes,* Complete Works, ediţie standard, Strachey, James editor, volumul 14, Hogarth Press, London, 1915.
Freud, Sigmund, „Das Unheimliche", în Imago. Zeitschrift fur Anwendung der Psychoanalyse, auf die Geisteswissenschaften V, pp. 297-324, 1919.
Freud, Sigmund, *Zur Psychopathologie des Alltagslebens,* Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1924.
Freud, Sigmund, *Hemmung, Symptom und Angst. Nachträge, B: Ergänzungen zur Angst,* Gesammelte Werke XIV 197, în „Freud im Kontext", Volltextretrieval ViewLit Professional, InfoSoftware, Berlin, 1926.
Freud, Sigmund, Formulations Regarding the Two Principles of Mental Functioning (1911), Freud Collected Papers, IV, 13. Basic Books, London, 1959.
Freud, Sigmund, *Charakter und Analerotik,* Studienausgabe volum VII, S. Fischer

Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982a.
Freud, Sigmund, *Das Ich und das Es,* Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982b.
Freud, Sigmund, *Das ökonomische Problem des Masochismus,* Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982c.
Freud, Sigmund, *Das Unbehagen in der Kultur,* Studienausgabe volum IX, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982d.
Freud, Sigmund, *Das Unheimliche,* Studienausgabe volum IV, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982e.
Freud, Sigmund, *Hemmung, Symptom und Angst,* Studienausgabe volum VI, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982f
Freud, Sigmund, *Ichspaltung und Abwehrvorgang,* Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982g.
Freud, Sigmund, *Jenseits des Lustprinzips,* Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982h.
Freud, Sigmund, *Psychologie des Unbewussten,* Studienausgabe Band III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982i.
Freud, Sigmund, Realitätsverlust bei Neurose und Psychose, Studienausgabe Band III, S. Fischer

Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982j.
Freud, Sigmund, *Totem und Tabu. Animismus, Magie und die Allmacht der Gedanken,* Studienausgabe volum IX, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982k
Freud, Sigmund, *Triebe und Triebschicksale,* Studienausgabe volum III, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982l.
Freud, Sigmund, *Warum Krieg? Briefwechsel mit Albert Einstein, 1932,* Studienausgabe Band IX. S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main 1982m. Originalul în engleză: *The Einstein-Freud Correspondence (1931-1932),* accesibil pe pagina web a Arizona University: public.asu.edu/~jmlynch/273/ documents/FreudEinstein.pdf
Freud, Sigmund, *Zeitgenaues über Krieg und Tod,* Studienausgabe volum IX, S. Fischer Wissenschaft, Frankfurt am Main, 1982n.
Freud, Sigmund, *Massenpsychologie und Ich-Analyse,* Fischer, Frankfurt am Main, 2007.
Freud, Sigmund, *Kleine Schriften II,* 2013. http: //gutenberg.spiegel.de/buch/kleine-schriftenii-7122 /23, accesat pe 18.05.2015.
Friedman, Meyer; Rosenman, Ray H., *Type A Behaviour and Your Heart,* Alfred A. Knopf, Greenwich, 1974.
Frisch, Max, *Tagebuch 1946-1949,* Suhrkamp,

Frankfurt, 1985.
Fromm, Erich, *Mächen, Mythen, Traume,* Rowohlt, Hamburg, 1979.
Fromm, Erich, Anatomie der menschlichen Destruktivität, Rowohlt, Hamburg, 1997.
Furedi, Frank, *Culture of Fear,* Continuum International Publishing Group, New York, 2002.
Furet, François, Kritisches Wörterbuch der Französischen Revolution, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.
Gerbner, George et al., „Cultural Indicators: Violence Profile No. 9", în *Journal of Communication* 28, pp. 176-207, 1978.
Gibney, Alex, *Enron – The Smartest Guys in the Room,* documentar TV, prezentare de carte de Bethany McLean und Peter Elkind, SUA, 2005.
Glass, D.C., Snyder, M.L., „Time Urgency and the Type A Coronary-Prone Behaviour Pattern", în *Journal of Applied Social Psychology,* pp. 125-140, 1974.
Goethe, Johann Wolfgang von, *Faust I,* http://gutenberg.spiegel.dc/buch/-3664/1, 1971, accesat pe 12.05.2015.
Gombrich, Ernst H., Die Krise der Kulturgeschichte. Gedanken zum Wertproblem in den Geisteswissenschaften, dtv/Klett-Cotta, Stuttgart, 1991.
Gottschalck, Arne, „Führen wie die Wölfe", în *manager*

magazin din 12.10.2011, www.manager-magazin.de/lifestyle/artikel/a-790488. html, 2011.

Grant, Michael, Lexikon der antiken Mythen und Gestalten, List, Berlin, 2009.

Grimm, Brüder, Kinder und Hausmärchen. Vollständige Ausgabe. Mit 184 Illustrationen zeitgenössischer Künstler und einem Nachwort von Heinz Rölleke, pp 215-228, Artemis & Winkler Verlag, Düsseldorf und Zürich, 1999.

Gudehus, Christian; Christ, Michaela (editori), *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch,* Metzler, Stuttgart, 2013.

Gudehus, Christian; Weierstall, Roland, „Disziplinäre Zugänge, Psychologie", în Gudehus, Christian; Christ, Michaela (editori), *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch,* Metzler, Stuttgart, 2013.

Haarmann, Harald, Die Madonna und ihre griechischen Töchter: Rekonstruktion einer kulturhistorischen Genealogie, Olms, Hildesheim, 1996.

Haller, Reinhard, „Forensisch-psychiatrische Aspekte der Spielsucht", în *Zeitschrift für Suchtforschung* Nr. 4, pp. 37-42, 1993.

Hare, Robert; Babiak, Paul, *Snakes in Suits,* HarperBusiness, London, 2007.

Hayek, Friedrich August von, Der Weg zur Knechtschaft. Den Sozialisten in allen Parteien,

Rentsch, Erlenbach-Zürich, 1945.
Heidegger, Martin, *Einführung in die Metaphysik,* după Žižek, Slavoj, *Gewalt,* LAIKA, Hamburg, 2011, pag. 65.
Hennigan, K.M.; DelRosario, M.L., „Impact of the Introduction of Television on Crime in the USA – Empirical Findings and theoretical Implications", în *Journal of Personality and Social Psychology* 42, pp. 461-477, 1982.
Hébert, Jaques René, Den Papst an die Laterne, die Pfaffen in die Klapse. Gesammelte Schriften, Ahriman, Freiburg, 2003.
Herodot, *Historien. Bücher I-IX,* Artemis & Winkler/ Patmos Verlag, Düsseldorf, 2001.
Hildebrandt, Tina, „Nuli Toleranz für Grauzonen", interviu cu Josef Ackermann, în *Zeit* 22/2007.
Hobbes, Thomas, *Leviathan,* Reclam, Stuttgart, 1970.
Homer, *Ilias und Odyssee,* dtv klassik, München, 1979.
Honegger, Claudia; Neckel, Sighard; Magnin, Chantal, *Strukturierte Verantwortungslosigkeit. Berichte aus der Bankenwelt,* Suhrkamp, Frankfurt am Main/Berlin, 2010.
Hood, Bruce, Übernatürlich? Natürlich. Warum wir an das Unglaubliche glauben, Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 2011.
Hood, Bruce, „Der Glaube der Ungläubigen", în *Spiegel* 52/2013.

Jelencic, Silvia, Die nackte Elite. Interviews und Umfragen über das Sexualverhalten von Führungskräften, edition a, Wien, 2006.
Jevons, William Stanley, *Theory of Political Economy,* Macmillan, London, 1871.
Joyce, James, *Ulysses,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975.
Jung, Carl Gustav, „Wandlungen und Symbole der Libido", în *Jahrbuch für Psychoanalytische und Psychopathologische Forschungen* 3, 1911, pag. 120.
Jung, Carl Gustav, *Collected Works,* Vol. 14, Princeton, New Jersey, 1977.
Jung, Carl Gustav, *Antwort auf Hiob,* dtv, München, 1993.
Kampmann, Ursula, Das Spiel mit dem Glück – Glücksspiele und spieler aus historischer, philosophischer und psychologischer Sicht, CPI – Ebner & Spiegel, Ulm, 2012.
Kasper, Siegfried; Volz, Hans-Peter (editori), *Psychiatrie und Psychotherapie kompakt,* Georg Thieme, Stuttgart/New York, 2003.
Kernberg, Otto F., *Schwere Persönlichkeitsstörungen* Klett-Cotta, Stuttgart, 2013.
Keynes, John Maynard, *A Treatise on Monetary Politics,* Martino Fine Books, New York, 1930a.
Keynes, John Maynard (1930b) „Economic Possibilities

for our Grandchildren", în idem, *The Collected Writings of John M. Keynes,* Vol. IX, Palgrave Macmillan, London et al, 1972.
Keynes, John Maynard, „Economic Possibilities for our Grandchildren", în idem, *Essays in Persuasion,* WW Norton & Co, New York, 1963.
Keynes, John Maynard, The General Theory of Employment, Interest and Money, Collected Writings, vol. VII, Basingstroke, London, 1973.
Keynes, John Maynard, „First Annual Report of the Arts Council (1945-1946)", la http://www.economicshelp .org/blog/economics/quotes-by-john-maynard-keynes/, 2008
Keynes, John Maynard, Allgemeine Theorie der Beschäftigung, des Zinses und des Geldes, Duncker und Humblot, Berlin, 2009.
Kierkegaard, Søren, *Der Begriff Angst. Gesammelte Werke,* secţiunea 11, Hirsch Emanuel, editor, Verlagshaus Gütersloh, Gütersloh, 1981.
Kindleberger, Charles P., *Manias, Panics and Crashes. A history of financial crisis,* Palgrave Macmillan, London, 2011.
King, Leonard William (Hrsg.) (2007): Enuma Elish. The Seven Tablets of the History of Creation. Tafel IV. Filiquarian, London, 2007.
Klein, Melanie, *Das Seelenleben des Kleinkindes,* Klett-

Cotta, Stuttgart, 2011.
Koch, Klaus, *Die Propheten II,* Urban Taschenbücher, Stuttgart, 1988.
Konrath, Sara H., „Changes in Dispositional Empathy in American College Students Over Time: A Meta-Analysis", în *Personality and Social Psychology Review* 15(2), pp. 180-198, 2011.
Kundera, Milan, *Die unerträgliche Leichtigkeit des Seins,* Hanser, München/Wien, 1984.
Laplanche, Jean; Pontalis, Jean-Bertrand, *Das Vokabular der Psychoanalyse,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1972.
Lasko, Wolf, *Personal Power. Wie Sie bekommen, was Sie wollen*, Gabler, Wiesbaden, 1995.
Le Goff, Jacques, *Wucherzins und Höllenqualen. Ökonomie und Religion im Mittelalter,* Klett-Cotta, Stuttgart, 1998.
Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Monadologie,* http://gutenberg.spiegel.de/buch/monadologie-2790/1, 1996, accesat la 29.05.15
Levebfre, George, *La Grande Peur de 1789,* Armand Colin, Paris, 1932.
Lévi-Strauss, Claude, *Das wilde Denken,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973.
Lobel, Arnold, *Frog and Toad Together. Storybook Treasury,* HarperCollins, London, 2013.
Löchel, Elfriede, „Jenseits des Lustprinzips: Lesen und Wiederlesen", în *Psyche* 50(8), pp. 681-714, 1996.
Longinus, *On the Sublime,* Macmillan, London, 1890.

Longinus, *Vom Erhabenen,* Reclam, Stuttgart, 1988.
Lorenz, Konrad, *Das sogenannte Böse,* Schoeler, Wien, 1963.
Lotter, Wolf, *Zivilkapitalismus,* pantheon, München, 2013.
Luhmann, Niklas, *Ökologische Kommunikation,* Westdeutscher Verlag, Köln, 1986.
Luyendijk, Joris, „Ex-City boy: «It's easier to get people to talk about drugs than insider trading»", în *Guardian,* 06.07.2012, 2012.
Marshall, Alfred, *Principles of Economics,* Macmillan, London, 1890.
Mead, Margaret, *Jugend und Sexualität in primitiven Gesellschaften,* vol. 1, dtv, München, 1970.
Melzer, Andre, „Digitale Spiele", în Gudehus, Christian; Christ, Michaela (editori), *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch,* Metzler, Stuttgart, 2013.
Meyer, Clemens, *Im Stein,* S. Fischer, Frankfurt am Main, 2013.
Meyer, Gerhard, „Zocken an der Borse ist Glücksspiel", în *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* numărul din 05.03.2013, 2013.
Midgley, Mary, *Myths We Live By,* Rutledge Classics, London, 2011.
Mill, John Stuart, *Of the Stationary State,* www.panarchy.org/mill/stationary.1848.html, 1848.

Moliére, *Der Geizige. Komödie in fünf Akten,* Reclam, Stuttgart, 1987.
Morford, Mark; Lenardon, Robert; Sham, Michael, *Classical Mythology. Herodotus,* 3.40-43, Oxford University Press, New York, 2010.
Morgenthau, Hans J., *Truth and Power. Essays of a Decade, 1960-70*, Pall Mall Press, London, 1970.
Mörtenhammer, Monika (editori), *Zitate im Management. Das Beste von Top-Performern und Genies aus 2000 Jahren Weltwirtschaft,* Linde, Wien, 2009.
Nanto, Dick K., *9/11 Terrorism: Global Economic Costs,* CRS Report for Congress, 2005.
Naveh, J.; Shakked, S., „Magic Bowls and Amulets", în *Klein, Michele: A Time to be Born. Customs and Folklore of Jewish Birth,* Jewish Publication Society, Philadelphia, pag. 145, 1998.
Neuerer, Dietmar, „DIW verordnet sich Konjunkturprognose-Stopp", în *Handelsblatt,* numărul din 14.04.2009, 2009.
Nietzsche, Friedrich, *Also sprach Zarathustra. Werke in drei Bänden,* vol. 2, Hanser, München, 1954.
Nietzsche, Friedrich, *Jenseits von Gut und Böse. Gesammelte Werke in drei Bänden,* Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, Darmstadt, 1978.
Nietzsche, Friedrich, *Zur Genealogie der Moral. Götzen-Dämmerung,* Philosophische Bibliothek Meiner, Hamburg, 2013.

Nolting, Hans-Petzer, *Lernfall Aggression. Wie sie entsteht – wie sie zu vermindern ist,* Rowohlt, Reinbek, 2005.
Nunner-Winkler, Gertrud, „Überlegungen zum Gewaltbegriff”, în Heitmeyer, Wilhelm;
Soeffner, Hans-Georg, *Gewalt,* Metzler, Weimar, pag. 21 şi urm., 2004.
Ovid, *Metamorphosen. Lateinisch/Deutsch. Versausgabe,* Artemis, Zürich und Stuttgart, 1958.
Ovid, *Metamorphosen. Prosaausgabe,* Reclam, Stuttgart, 2013.
Pascal, Blaise, *Pensées. Über die Religion und über einige andere Gegenstände,* Schneider, Heidelberg, 1978.
Patinkin, Don, *Essays on and in the Chicago Tradition,* Duke University Press, USA, 1981.
Paulsen, James F., „Focusing on Depression in Expectant and New Fathers: Prenatal and Postpartum Depression not Limited to Mothers”, în *Psychiatry Times* 27 (2), 2010.
Perner, Rotraut A., *Der erschöpfte Mensch,* Residenz Verlag, Wien, 2012.
Perner, Rotraut A., *Die reuelose Gesellschaft,* Residenz Verlag, Wien, 2013.
Pernety, Antoine Joseph, *Dictionaire Mytho-Hermetique,* Kessinger Publishing, Whitefish, 2010.
Peters, Uwe Henrik, *Wörterbuch der Psychiatrie,* Bechtermünz, Eltville, 1997.
Platon, *Platons Gastmahl,* Felix Meiner, Leipzig, 1926.

Platon, *Timaios,* Edition Holzinger, Berlin, 2013.
Popper, Karl, *Das Elend des Historizismus,* Mohr Siebeck, Tubingen, 2003.
Ranke-Graves, Robert von, *Griechische Mythologie. Quellen und Deutung,* Rowohlt, Hamburg, 2007.
Reghunathan, Rajagopal; Pham, Tuan, „All negative moods are not equal", în *Organizational Behaviour* 79/1, pp. 56-57, 1999.
Reik, Theodor, „Gold und Kot", în *Internationale Zeitschrifk für Psychoanalyse* nr. 3, p. 183, 1951.
Reinhart, Carmen M.; Rogoff, Kenneth S., *This Time is Different. Eight Centuries of Financial Folly,* Princeton, New Jersey, 2009.
Reith, Gerda, *The Age of Chance,* Rutledge, London, 1999.
Reith, Gerda, „Gambling and the Contradictions of Consumption", în *American Behavioral Scientist,* vol. 51, Nr. 1, pp. 33-55, 2007.
Rosa, Hartmut, *Weltbeziehungen im Zeitalter der Beschleunigung,* Suhrkamp, Berlin, 2012.
Samuelson, Paul A.; Nordhaus, William D., *Volkswirtschaftslehre,* Ueberreuter, Wien/ Frankfurt am Main, 1999.
Sartre, Jean-Paul, *Das Sein und das Nichts, Versuch einer phänomenologischen Ontologie,* Rowohlt, Reinbek, 1962.
Schiller, Friedrich, *Wallenstein,* http://gutenberg. spiegel.de/buch/wallenstein-3306/1, 2003, accesat la 11.05.2015.
Schumpeter, Joseph A., *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie,* UTB, Tübingen/Basel, 2005.

Schumpeter, Joseph A., *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung,* Duncker und Humblot, Berlin, 2006.
Schumpeter, Joseph A., *Geschichte der ökonomischen Analyse,* Mohr Siebeck, Berlin, 2009.
Schwartz, Howard, *Reimagining the Bible. The Storytelling of the Rabbis,* Oxford University Press, New York, 1998.
Schwartz, Howard, *Leaves from the Garden of Eden,* Oxford University Press, New York, 2009.
Sedláček, Tomáš, *Die Ökonomie von Gut und Böse,* Hanser, München, 2012.
Selby, Hubert, *Last Exit to Brooklyn,* Penguin modern Classics, London, 2011.
Seneca, Lucius Annaeus, *Vom Zorn. II. Buch. Philosophische Schriften,* Marix, Wiesbaden, 2004.
Shakespeare, William, *Hamlet,* Reclam, Stuttgart, 1959.
Shakespeare, William, *Macbeth,* Reclam, Stuttgart, 1986.
Simmel, Georg, *Philosophische Kultur,* Zweitausendeins, Frankfurt am Main, 2008.
Singer, Hans Wolfgang; Ansari, Javed A., *Rich and Poor Countries. Consequences of Internaţional Economic Disorder,* Routledge, London, 1992.
Skinner, B. F., „Superstition in the Pigeon", în *Journal of Experimental Psychology* 121 (3), p. 273, 1974.
Smith, Adam, *Der Reichtum der Völker,* UTB, Tübingen, 1999.
Smith, Adam, *Theorie der ethischen Gefühle,* Meiner, Hamburg, 2010.
Stadermann, Hans Joachim, *Die Fesselung des Midas,* Mohr Siebeck, Berlin, 1994.

Stähli, Urs, „Epistemologie der Angst”, în Koch, Lars (editori), *Angst. Ein interdisziplinäres Handbuch,* Metzler, Stuttgart, 2013.
Stange, Manfred (editori), *Die Edda. Götterlieder, Heldenlieder und Spruchweisheiten der Germanen,* Marix, Wiesbaden, 2011.
Stein, Rob, „Reports accuse WHO of exaggerating H1N1 threat, possible ties to drug Makers”, în *Washington Post,* numărul din 04.06.2010, 2010.
Stiglitz, Joseph E., *The Three Trillion Dollar War. The True Cost of the Iraq Conflict,* W.W. Norton, New York, 2008.
Strange, Susan, *Mad Money,* Manchester University Press, Manchester, 1998.
Strobel-Koop, Regina, *Geschichte und Theorie des italienischen Futurismus. Literatur*, *Kunst und Faschismus,* VDM Verlag Dr. Muller, Saarbrücken, 2008.
Strotzka, Hans, *Sozialpsychiatrie heute,* Zsolnay, Wien, 1972.
Suchsland, Rüdiger, „Die Napola hat mir in der Wirtschaft geholfen”, în *Telepolis,* numărul din 06.12.2009, 2009.
Tanzer, Oliver; Taus, Josef, *Umverteilung neu,* styria premium, Wien, 2011.
Terlau, Clement, *Grundlagen der angewandten Makroökonomie,* Vahlen, München, 1998.
Thomas von Aquin, *Über die Wahrheit. Questiones disputatae de veritate,* Marix, Wiesbaden, 2013.

Thukydides, *Die Geschichte des Peloponnesischen Krieges,* Metzler, Stuttgart, 1829.
Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class,* Oxford University Press, New York, 2009.
Vollmer, Wilhelm, *Mythologie der Völker,* Reprintverlag, Holzminden, 1990.
Vyse, Stuart A., *Believing in Magic. The Psychology of Superstition*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
Waldenfels, Bernhard, *Topografie des Fremden,* Suhrkamp, Frankfurt am Main, S. 44, 1977.
Waldron, I. et al., „The coronary-prone behaviour pattern in employed men and women", în *Journal of Human Stress* 3, pp. 2-19, 1977.
Wallace, Charles, „Keep taking the testosterone", în *Financial Times,* numărul din 09.02.2012, 2012.
Warhol, Andy, *The Philosophy of Andy Warhol (From A to B and Back Again),* Harvest, New York, 1977.
Weber, Max, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus,* C.H. Beck, München, 2006.
Wolff, Karl Felix (editori), *The Dolomites and their Legends,* Ed. Bolzano Vogelweider, Bozen, 1930.
Wolfradt, Uwe, „Dissociative Experience, Trait Anxiety and Paranormal Belief", în *Personality and Individual Differences* Vol. 23, 1, 1997, S. 15-19,1997.

Wolkstein, Diane; Kramer, Samuel Noah, *Inanna, Queen of Heaven and Earth. Her Stories and Hymns from Sumer,* Harper & Row, New York, 1983.
Yamamoto, Tsunetomo, *Hagakure. Der Weg des Samurai,* Angkor Verlag, Frankfurt, 2012.
Zeit, numărul din 24.05.2007.
Zingsem, Vera, *Lilith. Adams erste Frau,* Reclam Stuttgart, 2003.
Žižek, Slavoj, *The Plague of Fantasies,* Verso, London, 1997.
Žižek, Slavoj, *The Thing from Inner Space,* Mainview, GB, 1999.
Žižek, Slavoj, „Das Ökologische – Neues Opium für das Volk", în *Grazer Architektur Magazin* 7, 2011.
Zoja, Luigi, *Growth and Guilt. Psychology and the Limits of Development,* Rutledge, London/New York, 1995.

Co.
lecția
de economie

TOMÁŠ
SEDLÁČEK
OLIVER
TANZER

LILITH ȘI DEMONII CAPITALULUI

Economia pe canapeaua lui Freud

Co-lecția de economie însumează teorii și analize care modelează știința economiei și, implicit, viețile noastre. Este o selecție de cărți esențiale despre principiile de funcționare a economiei. Lectura acestora ne ajută să înțelegem prezentul și să fim pregătiți pentru viitor.

PUBLICA

De zeci de ani specialiștii încearcă să explice crizele economice moderne prin logică și matematică complexă. Dar defectele sistemului nostru economic nu au mai nimic de-a face cu cifrele și modelele. Economia noastră suferă de o serie întreagă de boli: infiltrarea principiului concurenței în viețile noastre provoacă cicluri economice maniacale și depresive, dependența maladivă de jocuri de noroc pe piețele financiare și strategiile cleptomane de câștig destabilizează societatea. Motivele trebuie scoase la iveală.

Această carte conține un diagnostic al acestor tulburări și propuneri de tratament. Tomáš Sedláček, autorul succesului de librărie *Economia binelui și a răului*, și Oliver Tanzer, senior editor la *Die Furche*, pun economia să se întindă pe canapea și descoperă lucruri alarmante.

Lilith și demonii capitalului este o analiză a manifestărilor parapsihologice ale sistemului nostru economic, care explică „lucruri neobișnuite, într-o vreme neobișnuită" și care arată nivelul profund de tulburare la care a ajuns acesta. În locul unei abordări clasice, Tomáš Sedláček și Oliver Tanzer preferă să pună sub semnul întrebării sistemele și mecanismele economice, îndemnând către o schimbare sistemică a proceselor din societate, dar și a viziunii indivizilor, una fără cealaltă fiind de neînchipuit.

Echipa Marfin Bank

MARFIN BANK

606-722-247-0
6712224701